A-PDF MERGER DEMO

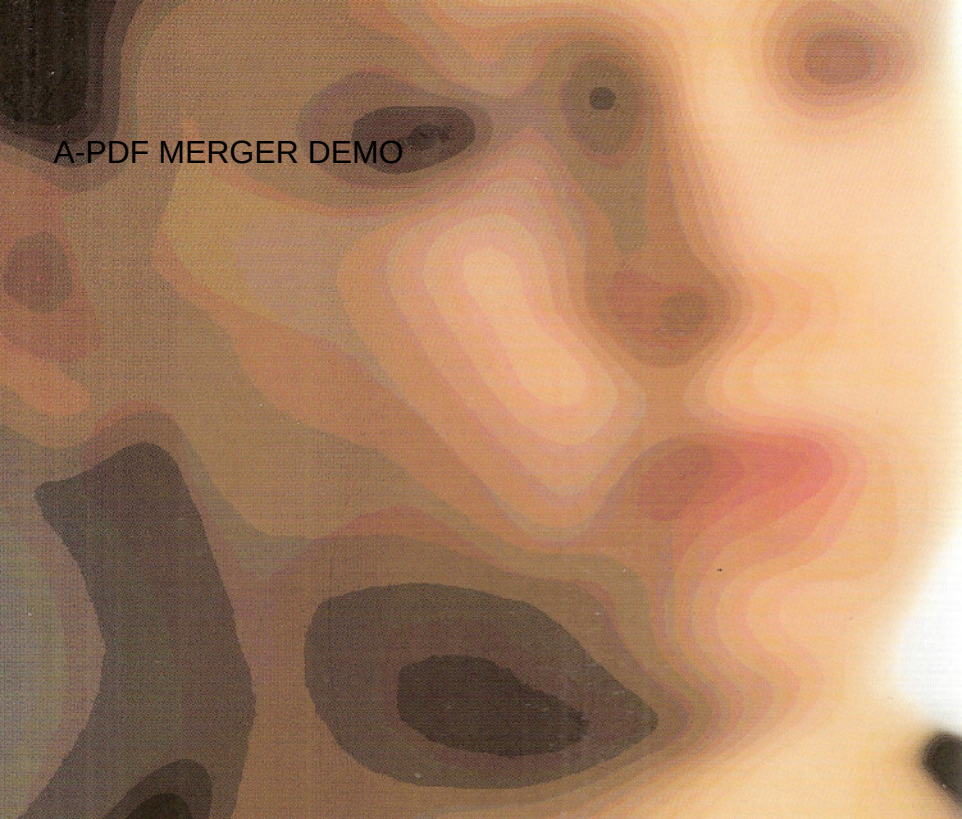

Boris Cyrulnik

Murmurul fantomelor

BIBLIOTERAPIA

Curtea veche

BIBLIOTERAPIA

Aparent, între Marylin Monroe și Hans Christian Andersen nu este nici o asemănare, deși cuvântul „poveste" ar putea fi un element comun al vieților lor. Marylin Monroe a fost un copil nelegitim, căruia nici mama, nici orfelinatele, nici familiile adoptive nu i-au putut da afecțiunea de care avea nevoie. Rolurile sau marile iubiri n-au ajutat-o să treacă pragul disperării, care a dus-o la sinucidere. Cu mult înaintea acestui eveniment, prin 1805, mama lui Hans Christian a fost forțată să se prostitueze de propria ei mamă. Însărcinată fiind, a fugit de acasă și s-a căsătorit doar pentru a-i oferi copilului ei un cămin. Hans Christian Andersen a avut o mamă iubitoare, dar pe care alcoolismul a ucis-o. Crescut cu dragoste de bunica sa și trăind într-o comunitate în care basmele cu personaje fantastice, sărbătorile și procesiunile formau o bază culturală solidă, a reușit să se smulgă din noroiul originii sale. Asemeni vieții lui Marylin și a lui Hans Christian, existența miilor de copii abandonați, abuzați, traumatizați sau orfani este marcată de fantomele violențelor îndurate. Unii reușesc să le depășească, alții nu. De ce, cum, ce-i diferențiază? Boris Cyrulnik răspunde acestor întrebări prin introducerea unui concept propriu, numit rezilienţă. Ce este reziliența, cum apare, cum se dezvoltă, care este rolul său în evoluția psihică a copilului și, mai târziu, a adultului, iată temele dezbătute în paginile acestei cărți. Reziliența nu e o minune, nici o rețetă a fericirii, „este o strategie de luptă împotriva nefericirii, care ne ajută să-i smulgem vieții clipe de plăcere în ciuda murmurului fantomelor din străfundurile memoriei".

1. ECKHART TOLLE
   Puterea prezentului
2. M. SCOTT PECK
   Psihologia minciunii
3. SUE KNIGHT
   Tehnicile programării neuro-lingvistice
4. DANIEL GOLEMAN
   Emoțiile distructive
5. BORIS CYRULNIK
   Murmurul fantomelor

ISBN 973-669-127-6
9 789736 691270

BIBLIOTERAPIA

BORIS CYRULNIK este unul dintre pionierii etologiei franceze. Este, de asemenea, neuropsihiatru, psihanalist, psiholog, autor a numeroase lucrări.

Înotător și rugbist, călător neobosit și poet, face parte dintre oamenii pe care o copilărie instabilă și lipsa unei familii nu i-a închistat, ci, dimpotrivă, le-a trezit curiozitatea față de universul viu. Din lipsa de identitate și de referințe a făcut o trambulină care l-a obligat, pentru a supraviețui, să-și pună întrebări constructive asupra naturii umane. Astfel, și-a construit ceea ce el numește „un tată sintetic, alcătuit din rugby, știință, abilitatea de a te descurca și pamfletul politic", fiecare dintre aceste laturi aducându-i o viziune diferită asupra ființei umane.

În anii '60, la sfârșitul studiilor sale în medicină, Boris Cyrulnik descoperă o disciplină nouă, considerată scandaloasă la vremea respectivă — etologia umană. Preferând sinteza analizei, se lansează în această știință inovatoare, complementară psihiatriei, psihologiei sociale și practicii clinice, respingând cu putere ideea de a se specializa. Se documentează, studiază biologia afectelor, puterea limbajului, semnalele corporale, aplicând la om metode de studiu rezervate până atunci lumii animale — fapt care i-a adus mulți adversari printre confrații săi psihanaliști și neurobiologi. Creează un grup interdisciplinar de cercetare în etologia clinică la spitalul Toulon-La-Seyne. Obiectivul era acela de a studia dezvoltarea umană, complexitatea sistemelor relaționale, influența vorbirii, a inconștientului și a comunicării nonverbale asupra biologiei și construcției psihologice a individului.

Una dintre principalele sale preocupări în cărțile editate o reprezintă conceptul de reziliență — capacitatea de a putea depăși traumatismele psihice și rănile emoționale cele mai grave: boala, doliul, violul, tortura, atentatul, deportarea, războiul... Sprijinindu-se pe numeroase exemple, observate în practica sa, în cabinetul său de psihoterapie, ca și pe parcursul misiunilor sale în străinătate — din Bosnia în Cambodgia, din Brazilia în Rusia — autorul ne explică felul în care oamenii pot depăși situațiile cele mai teribile și să-și reia viața grație câtorva abilități deprinse în copilărie, ce-i va sprijini după experiența traumatizantă.

BORIS CYRULNIK

Murmurul fantomelor

Traducere de
ELENA NECULCEA

Curtea Veche

BUCUREȘTI, 2005

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale
CYRULNIK, BORIS
Murmurul fantomelor/ Boris Cyrulnik
trad.: Elena Neculcea
București: Curtea Veche Publishing, 2005
224 p.; 20 cm (Biblioterapia; 5)
Tit. orig. (engl): *Le murmure des fantômes*
ISBN 973-669-127-6

I. Neculcea, Elena (trad.)

159.9

Coperta colecției de DINU DUMBRĂVICIAN

BORIS CYRULNIK
LE MURMURE DES FANTÔMES
© Éditions Odile Jacob, 2003

© Curtea Veche Publishing, 2005,
pentru prezenta versiune în limba română

ISBN 973-669-127-6

INTRODUCERE

Nimeni nu putea ghici că era o fantomă. Era mult prea drăguță, prea delicată, prea strălucitoare pentru a fi o fantomă. O apariție nu emană căldură, este o pânză rece, o perdea, o umbră angoasantă. Dar ea, ea ne uluia. Acest lucru ar fi trebuit să ne pună în gardă. Ce fel de putere avea ea ca să ne încânte într-atât, să pună stăpânire pe noi și să ne poarte către marea fericire? Eram atât de prinși în plasa ei, încât nu ne mai dădeam seama că era moartă de mult.

De fapt, Marilyn Monroe nu era complet moartă, ci numai puțin, iar uneori ceva mai mult. Farmecul ei trezea în noi un sentiment de extaz, care ne împiedica să ne dăm seama că nu este obligatoriu să fii mort pentru a nu mai fi viu. Ea începuse să nu mai fie vie încă de la naștere. Mama ei, cumplit de nefericită, hăituită de oameni pentru că adusese pe lume o fetiță nelegitimă, era abrutizată de nenorocire. Un bebeluș nu se poate dezvolta normal decât în contextul legilor inventate de oameni, iar micuța Norma Jean Baker se afla în afara legii chiar dinainte de a se naște. Mama ei nu a avut puterea de a-i oferi brațele sale protectoare, din cauza melancoliei care îi sufoca universul. Viitoarea Marilyn a fost obligată să treacă prin orfelinate înghețate și să fie încredințată unui șir de familii sociale, în care i-ar fi fost greu să învețe să iubească.

Copiii fără familie valorează mai puțin decât ceilalți. Exploatarea lor sexuală sau socială nu reprezintă o crimă strigătoare la cer, pentru că, la urma urmei, aceste mici ființe aban-

donate nu sunt chiar copii adevărați. Da, există și oameni care gândesc astfel. Pentru a supraviețui în ciuda acestor agresiuni, micuța „Marilyn a fost nevoită să intre în lumea fanteziei, să se hrănească din durere, înainte de a se scufunda în melancolia și nebunia mamei sale"[1]. Așadar, a declarat că adevăratul ei tată era Clark Gable și că aparținea unei familii princiare. Ce să-i faci! Își construia astfel o identitate vagă, pentru că, fără aceste visuri nebunești, ar fi fost condamnată să trăiască într-o lume a mocirlei. Când realitatea se stinge, delirul aduce un impuls de fericire. Așadar, s-a căsătorit cu un campion de fotbal american, pentru care a gătit în fiecare seară morcovii și mazărea ale căror culori îi plăceau atât de mult.

În Manhattan, unde a urmat cursuri de teatru, a devenit eleva favorită a lui Lee Strasberg*, fascinat de grația ei stranie. Ea fusese deja moartă în repetate rânduri. Avea nevoie de o stimulare intensivă pentru a nu se lăsa purtată către moartea vie. Se îngrășa, nu se ridica din pat și nu se mai spăla. Când un sărut o readucea la viață, precum cel al lui Arthur Miller, pentru care a trecut la iudaism, al lui John Kennedy sau al lui Yves Montand, se reînsufletea, înfloritoare și plină de căldură, și nimeni nu-și dădea seama că se lăsa vrăjit de o fantomă. Totuși, ea asta spunea cântând *I'm Through With Love*, dar, deja la capătul lumii, strălucind în plină glorie,

* Actor, regizor și unul dintre marii profesori de actorie ai tuturor timpurilor, a predat la The Actors Studio și la The Lee Strasberg Theatre Institute, pe care l-a fondat în 1969; a ținut cursuri la universitățile Harvard, Brown, Tulane, Yale, UCLA, Brandeis, Minnesota etc. A fost nominalizat la Oscar în 1975, pentru rolul din *Nașul II*. Printre elevii săi se numără: Stella Adler, Alec Baldwin, Anne Bancroft, Marlon Brando, Francis Ford Coppola, James Dean, Robert De Niro, Robert Duvall, Jane Fonda, Ava Gardner, Gene Hackman, Dustin Hoffman, Diane Keaton, Burt Lancaster, Sophia Loren, Marilyn Monroe, Paul Newman, Jack Nicholson, Al Pacino, Gregory Peck, Sidney Poitier, Sydney Pollack, Eric Roberts, Meryl Streep etc. Influența lui a dominat lumea actoriei vreme de 50 de ani. (*N. trad.*)

ştia că nu-i mai rămâneau decât trei ani de viaţă înainte de a-şi oferi un ultim cadou: moartea.

Marilyn nu a fost niciodată vie pe deplin, însă noi nu aveam cum să ştim, într-atât eram de vrăjiţi de fantoma ei.

Ultima biografie a lui Hans Christian Andersen începe cu această frază: „Viaţa mea este o frumoasă poveste fabuloasă, cu final fericit."[2] Şi trebuie să credem întotdeauna ceea ce scriu autorii. În orice caz, primul rând dintr-o carte este deseori încărcat de semnificaţii. Când micul Hans Christian a venit pe lume în Danemarca anului 1805, mama lui fusese constrânsă să se prostitueze de către propria ei mamă, care o bătea şi o forţa să primească clienţi. Fata, însărcinată cu Hans Christian, a fugit şi s-a căsătorit cu dl Andersen. Această femeie era dispusă să facă orice pentru ca fiul ei să nu trăiască în mizerie. S-a făcut spălătoreasă, iar tatăl lui s-a angajat ca soldat în armata lui Napoleon. Alcoolică şi analfabetă, mama lui a murit în urma unei crize de *delirium tremens*, în timp ce tatăl s-a sinucis într-un atac de demenţă. Băieţelul a fost obligat să muncească într-o postăvărie, apoi într-o fabrică de tutun, unde relaţiile dintre oameni erau adesea violente. Totuşi, Hans Christian, născut din prostituţia, nebunia şi moartea părinţilor săi, din violenţă şi mizerie, nu a fost niciodată lipsit de afecţiune. „Fiind foarte urât, delicat şi blajin ca o fetiţă"[3], s-a bucurat mai întâi de dorinţa mamei de a-l face fericit, apoi de pieptul bunicii din partea tatălui, la care a fost crescut în tandreţe şi a fost învăţat să citească cu ajutorul unei vecine. Comunitatea de 5.000 de suflete din Odense, de pe insula verde a Fioniei, era puternic impregnată de tradiţia povestitorilor. Întâlnirile lor erau marcate de poezie; se recitau saga islandeze sau se practicau jocurile inuiţilor din Groenlanda. Artizanatul, sărbătorile şi procesiunile ritmau viaţa acestui grup inimos, în care te simţeai bine să trăieşti.

Ne putem închipui că micul Hans a perceput primul univers pe care l-a descoperit în jurul lui sub forma unui oximoron, în care doi termeni antinomici se asociază, opunându-se,

la fel cum bolta unui acoperiș se susține pentru că grinzile se îmbină unele contra celorlalte. Această asamblare ciudată de cuvinte ne permite să evocăm, fără a ne contrazice, „o claritate obscură" sau „o minunată nefericire". Probabil că lumea micului Andersen s-a structurat în jurul acestor două forțe; el trebuia neapărat să se smulgă din noroiul originii sale pentru a se înălța în lumina afectivității și a frumuseții stranii din povestirile culturii sale.

Aceste lumi opuse erau legate prin arta care transformă glodul în poezie, suferința în extaz, rățușca cea urâtă în lebădă. Oximoronul ce constituia universul în care creștea acest copil a fost încorporat rapid în memoria sa intimă. Mama lui, care îl încălzea cu tandrețea ei, se scălda în alcool și avea să moară în vomismentele provocate de *delirium*. Una dintre bunicile lui întruchipa femeia-vrăjitoare, cea care nu ezita să-și împingă fiica să se prostitueze, în timp ce cealaltă personifica femeia-zână, cea care dă viață și deschide calea fericirii. Astfel, micul Hans a descoperit foarte devreme reprezentarea unei lumi feminine scindate, care va face din el mai târziu un bărbat puternic atras de femei și în același timp îngrozit de ele. Copilăria sa de tip „profiterol" era alcătuită din umilințe permanente și suferințe reale, combinate deopotrivă cu deliciile cotidiene ale momentelor afectuoase și ale minunilor culturale. Nu numai că reușea să suporte grozăvia originilor sale, dar probabil că tocmai cumplita experiență a primilor săi ani de viață a accentuat tandrețea femeilor și frumusețea poveștilor. Probabil că oximoronul în jurul căruia se organiza universul lui i-a tematizat viața și, în egală măsură, a guvernat relațiile sale de la maturitate. În istoria unei vieți, nu trebuie niciodată să rezolvăm doar o problemă, cea care dă sens existenței și impune un stil relațiilor noastre. Disperarea micului rățoi urât era nuanțată de admirația pentru marile lebede albe și animată de speranța că va ajunge să înoate alături de ele pentru a proteja alți mici copii nefericiți.

Acest cuplu de forțe contrare, care-i dădeau forța „de a se smulge din mlaștină pentru a se înălța către lumina curților regale“[4], explică și iubirile sale nefericite. Hans, pasăre rănită, căzută prea devreme din cuib, era permanent îndrăgostit de pitulici înspăimântătoare. Pe el, rănitul salvat din mocirlă de afecțiunea feminină, îl atrăgea orice femeie, dar această sacralizare a legăturii, acea divinizare a femeilor care îi însuflețeau reveriile, îi inhiba sexualitatea. Nu îndrăznea să le iubească decât de la depărtare. Metamorfozarea în lebădă își are consecințele ei, iar prețul rezilienței[5] sale, care l-a costat propria-i sexualitate, îl împingea către o singurătate pe care o popula cu creații literare.

Hans Christian Andersen s-a născut din prostituarea mamei sale, din nebunia, apoi moartea părinților, din singurătatea copilului rămas orfan de timpuriu, din sărăcia domestică și din violența socială. Cum să nu fii mort într-o astfel de viață? Două focare de reziliență au ținut aprins focul sufletului său: atașamentul față de câteva femei, ce a vindecat respectul față de sine al unui copil șovăielnic, și contextul cultural, țesut din povești bizare, în care limba mlaștinilor a scos din ceți uri gnomi, spiriduși, zâne și vrăjitoare, elfi și războinici, zei, arme, cranii, sirene, vânzători de chibrituri și mici rățoi urâți, devotați mamei decedate.

Legătura și sensul[6], cele două cuvinte care fac posibilă reziliența, Marilyn Monroe nu a putut să le găsească nicicând. Fără legături și fără istorie, cum am putea deveni noi înșine? Când mica Norma a fost plasată într-un orfelinat, nimeni nu putea ghici că într-o bună zi avea să devină o Marilyn care îți taie răsuflarea. Lipsa de afecțiune făcuse din ea un puișor fără pene, o ființă tremurândă, chircită, incapabilă să interacționeze cu lumea și cu oamenii. Permanenta schimbare a familiilor în grija cărora era încredințată nu a permis să se închege în jurul ei o afectivitate constantă, care ar fi ajutat-o să dobândească sentimentul că merită să fie iubită. Ajunsă la vârsta sexualității, s-a lăsat în voia oricui o dorea.

Dacă bărbații nu profitau de ea pe plan sexual, atunci o exploatau financiar. Darryl Zanuck, producătorul de film, avea tot interesul să o trateze ca pe o zănatecă, pentru a se îmbogăți de pe urma ei, împrumutând-o altor studiouri. Și nici chiar cei care au iubit-o sincer nu au știut să pătrundă în lumea ei psihică, să o ajute să facă o incursiune în istoria ei personală, prin care să confere un sens copilăriei ei frământate. Amanții ei îndrăgostiți s-au lăsat prinși în capcana imaginii mirifice a dulcei Marilyn. Orbiți de atâta frumusețe, nu am putut vedea imensa ei disperare. A rămas singură în mocirlă, unde din când în când noi, ceilalți, îi aruncam câte un diamant... până în ziua în care s-a lăsat dusă.

În decursul copilăriei lui terifiante, micuțul Hans cel urât a întâlnit cei doi tutori pe care se sprijină reziliența: femeile l-au iubit, iar bărbații i-au creat un mediu cultural în care poveștile făceau posibilă metamorfozarea broaștelor râioase în prinți, a noroiului în aur și a suferinței în operă de artă.

Dulcea și drăguța Norma nu a fost agresată mai mult decât micul Hans. Există și familii sociale care știu să încălzească inimile acestor copii. Dar această fetiță, prea matură din cauza melancoliei sale, nu a găsit stabilitatea afectivă care ar fi putut să o structureze, nici poveștile de care avea nevoie pentru a înțelege cum trebuie să trăiești pentru a ieși din noroi.

Micul Hans, evadat din Infern, a regăsit gustul vieții. El a ales compania lebedelor, a scris povești și a impus legi pentru protejarea altor mici rățoi urâți. Dar personalitatea sa scindată i-a sufocat sexualitatea, pentru că se temea mult prea mult de femeile pe care le adora. Această renunțare i-a oferit o compensație, inventând eroi cu care s-au identificat atâția copii loviți de soartă[7].

Tulburătoarea Marilyn nu a revenit la viață. A rămas în moarte. Noi adoram, de fapt, fantoma ei. Ea nu și-a țesut reziliența, pentru că mediul nu i-a oferit nicicând o stabilitate afectivă și nu a ajutat-o să confere un sens propriei sfâșieri. În schimb, micul Hans a cunoscut cei doi tutori ai rezilienței,

care i-au permis, în ciuda oricărui obstacol, să-şi construiască o viaţă pasionantă. Evadarea din Infern l-a costat propria sexualitate, dar nimeni nu pretinde că reziliența este o rețetă a fericirii. Este o strategie de luptă împotriva nefericirii, care ne ajută să-i smulgem vieții clipe de plăcere, în ciuda murmurului fantomelor din străfundurile memoriei.

PARTEA I

Prima copilărie sau vârsta legăturii

În absența surprizei, realitatea nu ar da naștere la nimic

Nu putem vorbi despre reziliență decât dacă a existat un traumatism, urmat de reluarea unui tip de dezvoltare — o sfâșiere refăcută. Nu mai este vorba despre o dezvoltare normală, pentru că traumatismul, odată înscris în memorie, devine parte din istoria subiectului, ca o fantomă care îl însoțește. Cel cu sufletul rănit își va putea relua o anume dezvoltare, care însă va fi deviată din cauza intruziunii în personalitatea sa anterioară.

Problema este simplă. Dar ajunge să formulăm clar întrebarea pentru a o face să devină complicată. În acest scop, voi întreba:

- Ce este un eveniment?
- Care este acea violență traumatică care destramă bula protectoare a unei persoane?
- Cum se integrează un traumatism în memorie?
- În ce constă schela care trebuie să înconjoare subiectul după dezastru, astfel încât să-i permită să-și reia viața, în ciuda rănii și a amintirii ei?

La o fermă din Néoule, în apropiere de Brignole, locuiau doi puști orfani, dați de stat în grija unei familii. Cel mare avea 14 ani, iar René, 7 ani. Băieții dormeau afară, într-un hambar de lemn, în vreme ce Cécile cocoșata, fiica stăpânilor, avea dreptul să doarmă într-un pat cu lenjerie albă, în propria-i cameră. Fermiera era aspră. Se spunea: „Marguerite mână lu-

mea cu bățul." Cum nu avea ce să le spună celor doi băieți, de fiecare dată când trecea pe lângă ei, le trăgea o lovitură de băț, așa, ca să fie. De multe ori, nu-i nimerea, dar izbitor, ca să zicem așa, este faptul că, de câte ori primeau câte o lovitură, băieții nu îi reproșau nimic fermierei. Dimpotrivă, se supărau pe ei înșiși: „Doar ai auzit-o venind, puteai să te dai mai la o parte, să te aperi"... Această interpretare ne ajută să înțelegem faptul că durerea provocată de o lovitură nu constituie un traumatism. De multe ori îi durea, își frecau capul sau brațele, dar când își formau reprezentarea evenimentului, când își povesteau unul altuia sau își aminteau câteva imagini, nu sufereau a doua oară, pentru că lovitura venea de la o persoană pe care nu o iubeau. Nu urâm piatra de care ne lovim, pur și simplu ne doare. Dar când lovitura vine de la o persoană cu care am stabilit o relație afectivă, după ce am suferit lovitura, suferim și a doua oară, în urma reprezentării ei.

Pe copii nu-i uimea acest sentiment. Furia că se lăsaseră prinși și autoacuzarea constituiau deja indicii ale rezilienței, ca și cum s-ar fi gândit: „Aveam o mică șansă de libertate. Dacă o auzeam venind, puteam să o evităm. Noi am ratat această șansă." Asumându-și responsabilitatea, se simțeau stăpâni pe propriul destin: „Astăzi sunt mic, singur și incredibil de murdar, dar o să vedeți că într-o zi am să fiu capabil să ajung într-o situație în care nu voi mai primi niciodată lovituri." Și cum fermiera își rata de multe ori ținta, în spiritul micului René se dezvolta, în mod paradoxal, un sentiment de victorie: „Așadar, pot controla evenimentele."

Mama Béatricei voia să fie dansatoare. Calitățile ei fizice și morale o făceau să spere la o carieră frumoasă, dar când a rămas însărcinată, cu câteva luni înainte de concurs, bebelușul a căpătat pentru ea semnificația unui persecutor: „Din cauza lui, visurile mele s-au ruinat." Prin urmare, și-a detestat fiica, iar atunci când detestăm pe cineva, trebuie să-i găsim motive care să-l facă demn de ură, nu? Mama ei o bătea, explicându-i că e spre binele ei, ca să se dezvolte mai bine.

Chiar în clipa în care primea loviturile, Béatrice se gândea: „Biata mea mămică, nu știi să te controlezi, nu ești cu adevărat matură." Și această condescendență o proteja de suferința provocată de reprezentarea loviturilor. Béatrice nu suferea decât o singură dată. Dar era atât de rău maltratată, încât a fost totuși nevoie să fie separată de mama ei. Dată în grija unei vecine, Béatrice s-a simțit vinovată de greutățile pe care i le provoca acesteia: „Ea ar fi fericită dacă eu n-aș fi aici. Cât de bună este că are grijă de mine!" Și atunci copilul a devenit de o bunătate morbidă. Mergea pe jos la școală, pentru a economisi banii pe biletul de autobuz, cu care mai târziu avea să-i cumpere un cadou vecinei sale. Se trezea dimineața devreme pentru a face curățenie în liniște, astfel încât, când se trezea vecina, să aibă surpriza de a vedea o casă impecabilă. Bineînțeles, vecina s-a învățat să găsească bucătăria curată, iar în ziua în care a găsit podeaua încă necurățată după masa din ajun, a insultat-o pe Béatrice și sub impulsul mâniei i-a articulat o coadă de mătură. Lovitura nu i-a făcut rău, dar ea însemna că toate eforturile Béatricei fuseseră anulate dintr-o mișcare, fapt ce i-a provocat o disperare care a ținut mai multe zile, timp în care copilul revedea neîncetat imagini ale scenei cu lovitura de mătură. Béatrice suferea de două ori.

Pentru a trăi sentimentul de eveniment, este necesar ca un aspect al realității să dea naștere unei surprize și unei semnificații care să facă întâmplarea notabilă. În lipsa surprizei, realitatea nu ar da naștere la nimic. Fără aspectul notabil, conștiința nu reacționează. Dacă o secvență din realitate „nu spune nimic", atunci nu va rămâne nimic, nici măcar sub forma unei amintiri. Din acest motiv, în mod normal, nu ne conștientizăm respirația, nici lupta cu atracția gravitațională. Iar dacă ne hotărâm să acordăm atenție acestor lucruri, ele nu devin amintire, pentru că nu reprezintă nimic deosebit, cu excepția cazurilor în care ne îmbolnăvim. Dacă un fapt nu se integrează în istoria noastră personală pentru că nu are sens, el

se șterge. Așadar, putem scrie într-un jurnal intim toate faptele dintr-o zi, însă aproape nici unul nu va deveni amintire.

Când lovitura de mătură devine înfricoșătoare

Unele scenarii vor deveni amintiri și ne vor jalona identitatea narativă, asemenea unor povestiri fără cuvinte: „Îmi amintesc exact că după ce am luat bacalaureatul am mers cu un alt candidat să bem un Martini într-un bar. Îmi amintesc vesta din piele de antilopă a tânărului coleg, pieptănătura, fața lui. Îmi amintesc tejgheaua rotunjită de la bar și capul barmanului. Îmi amintesc chiar că am spus: «Acum, că ne-am luat bacalaureatul, suntem valoroși.» Îmi amintesc expresia buimăcită a colegului meu, care cu siguranță considerase că este un om valoros dinainte de reușita la bac." Cel care vorbea astfel extrăgea acest scenariu din magma realității pentru a-l transforma într-o cărămidă din construcția identității sale. Copil abandonat fiind, angajat într-o uzină de la vârsta de 12 ani, reușita de la bacalaureat căpăta pentru el semnificația unui eveniment extraordinar, care avea să-i permită să devină inginer. Școala însemna „reparație", „compensație", pentru un adolescent căruia, în lipsa unei diplome, i-ar fi fost greu să se pună în valoare. Întâlnirea la un pahar de Martini creiona în imagini ritualul unui scenariu care avea să-i jaloneze memoria.

În lipsa evenimentului, nu există nici reprezentare a sinelui. Felul în care mediul a sensibilizat subiectul la acel tip de informație este ceea ce scoate în evidență o secvență din realitate și face din ea un eveniment.

Nu putem vorbi despre traumatism decât dacă există o intruziune, dacă surpriza cataclismică sau uneori subtilă copleșește subiectul, îl zdruncină sau îl înscrie într-un torent, într-o direcție în care el ar fi vrut să nu meargă. În momentul în care evenimentul îi sfâșie bula protectoare, îi năruie universul și uneori îl zăpăcește, subiectul, nefiind conștient de ceea ce i se întâmplă, nesigur, suferă, ca și René, lovituri de baston. Dar

cât mai repede posibil, acestei intruziuni trebuie să-i fie alocat un sens, pentru a nu rămâne în această stare confuză, în care nu se poate lua nici o hotărâre, pentru că nu se înțelege nimic. Prin urmare, o reprezentare în imagini și cuvinte va putea forma din nou un univers intim, reconstituind o viziune coerentă.

Evenimentul care induce trauma este copleșitor, ne derutează, iar sensul pe care îl conferim evenimentului depinde de istoria noastră personală și de ritualurile care ne înconjoară. Iată motivul pentru care a suferit Béatrice în urma loviturii de mătură a vecinei — pentru ea însemna eșecul propriei strategii afective, în vreme ce în urma maltratărilor grave la care a supus-o mama ei a suferit mai puțin. Prin urmare, nu există „un eveniment în sine", pentru că o secvență de realitate poate căpăta o valoare notabilă într-un anumit context și poate fi una banală în altul.

Într-o situație de izolare senzorială, toate percepțiile sunt modificate. Dacă mergem în bucătărie să luăm un pahar cu apă și vedem o cârpă, aceasta nu ne bulversează cu nimic. Dar dacă sunteți într-o închisoare, izolat de mai multe luni, și vedeți aceeași cârpă, faptul se transformă în eveniment: „Dormitam cu mintea golită când am auzit un zgomot în spatele meu. Cârpa tocmai cădea prin grilaj, suplă, ca o pisică. Stătea nemișcată, dar aveam impresia că, dintr-o clipă într-alta, avea să se adune și să sară... Mi-am ridicat ochii și am văzut-o. Umbra cârpei desena pe zid silueta unui spânzurat... Nu puteam să-mi iau ochii de la ea. Am rămas o după-amiază întreagă fixând această fantomă."[1] Într-un context de socializare, o cârpă nu dă naștere unei amintiri, în vreme ce, într-un context de izolare senzorială, aceeași cârpă, proiectând pe zid umbra unui spânzurat, devine un eveniment care ne jalonează istoria.

Iată de ce restricția afectivă reprezintă o situație de privare senzorială gravă, un traumatism înșelător, cu atât mai sfâșietor cu cât este mai greu de conștientizat, de transformat în

eveniment, într-o amintire pe care am putea-o înfrunta prin reanalizare. Atunci când nu putem face față unei reminiscențe, aceasta ne urmărește ca o umbră în lumea noastră intimă și ne analizează ea pe noi. Izolarea senzorială este în sine o formă de privare afectivă. Persoana izolată nu mai este afectată de aceleași obiecte notabile, ceea ce explică uimitoarea modificare a atașamentelor celor privați de afecțiune. Afecțiunea este o nevoie atât de vitală, încât, atunci când suntem privați de ea, ne atașăm intens de orice eveniment care readuce un strop de viață în noi, indiferent cu ce preț: „Să fii complet singur, iată cea mai cumplită suferință. Ne dorim să se întâmple tot timpul câte ceva. Ne petrecem timpul așteptând «păpica», plimbarea, ora de culcare, o vizită. Uneori, dimineața, ești încântat să vezi îngrijitorul, chiar dacă numai pentru câteva secunde... Singurătatea produce efecte bizare."[2]

Într-o astfel de situație, un element minuscul umple golul dintr-o viață. Subiectul care suferă privațiuni, avid de stimuli senzoriali, hipersensibil la cel mai mic semnal percepe un suspin neașteptat, un surâs cât de mic, o încruntare a sprâncenelor. Într-un context senzorial normal, acești stimuli nu capătă semnificație, dar într-un univers al lipsurilor afective, ei devin un eveniment major. „Mai ales să nu faci zgomot niciodată. Să nu atragi atenția asupra prezenței tale"[3], spunea psihiatrul Tony Lainé, când a trebuit să-l ajute pe David, copilul închis într-un dulap, când mama sa era în călătorie. Între mamă și copilul ei nu se formase un atașament. Când își vedea fiul, îl maltrata îngrozitor: „Mă punea să stau ore în șir în genunchi pe o bară de fier, cu nasul la perete. Sau mă închidea în baie zile întregi."[4] Dar într-o zi, într-o duminică, ea a venit să-l caute și, eveniment uimitor, l-a dus la plimbare! David avea să-și amintească toată viața acea duminică însorită, în care ea l-a ținut de mână. (Cine își amintește duminicile în care mama l-a ținut de mână? Cu siguranță nu aceia care au fost ținuți de mână în fiecare zi.) Carența afectivă a lui David a transformat acest gest banal într-o aventură marcantă.

Nici un copil care este iubit normal nu își formează o amintire dintr-un asemenea gest banal de afecțiune. Aceasta nu înseamnă că nu-l înregistrează în memorie. Dimpotrivă chiar, gesturile banale de afecțiune marchează în creierul său o senzație de securitate. Și prin dobândirea acestei încrederi în sine va învăța dulcea îndrăzneală a cuceririlor afective. Acest copil a învățat, fără să-și dea seama, o modalitate ușoară de a iubi. Dar nu își va aminti niciodată cauza învățării acestui lucru.

Anumiți copii privați de afecțiune își construiesc identitatea narativă în jurul acestor momente magnifice în care cineva a vrut să-i iubească. Aceasta duce la biografii stupefiante, în care copilul abandonat într-un orfelinat, izolat într-o peșteră, violat, bătut și umilit fără încetare devine un adult rezilient, care afirmă liniștit: „Întotdeauna am avut mult noroc în viață." Din adâncul mocirlei și al disperării lui, era avid după anumite momente luminoase în care să primească un dar afectiv, transformându-l într-o amintire pe care a retrăit-o de mii de ori: „Într-o dimineață, ea m-a ținut de mână..."

Un cerc de copii, ca o baghetă magică

Când nu avem posibilitatea de a ne prelucra amintirile, umbra trecutului este cea care ne muncește pe noi. Cei privați de afecțiune, deveniți hipersensibili la cea mai mică informație afectivă, pot face din ea un eveniment magnific sau exasperant, în funcție de întâlnirile pe care li le prilejuiește mediul.

Bruno fusese abandonat pentru că se născuse în afara căsătoriei, fapt care, în Canada, acum 40 de ani, era considerat o crimă majoră. Copilul izolat nu-și găsise drept „relație" decât propriile mâini, pe care le agita fără încetare, și propriile amețeli, care creau în el o senzație de eveniment, un strop de viață. După mai mulți ani de izolare afectivă, a fost plasat într-o casă suficient de călduroasă pentru a face să dispară aceste simptome. Dar păstrase o manieră de a iubi aparent distantă și rece, care cel puțin nu-l speria. Această adaptare care îi

conferea siguranță nu era un factor de reziliență, deoarece, apăsând asupra copilului, îl împiedica să-și reia dezvoltarea afectivă. Într-o seară, înainte de culcare, o călugăriță blândă i-a așezat pe copii în cerc, într-un joc în care un băiat invita o fetiță la dans și trebuia să-i cânte: „Preferata mea este Rosina/ Pentru că este cea mai drăguță dintre voi două/ Ah! Ginette, dacă tu crezi că te iubesc/ Inimioara mea nu este pentru tine/ Este pentru cea pe care o iubesc/ Și care este mai drăguță decât tine." Când Bruno a fost invitat, împreună cu un alt băiat, de o fetiță să se învârtă în mijlocul cercului mare format de ceilalți copii, acesta s-a simțit anesteziat de acea alegere incredibilă. Dar când a auzit toată hora de copii reluând în cor: „Bruno este preferatul...", nu a mai înțeles nimic din restul cântecului, pentru că lumea lui tocmai explodase, ca o lumină imensă, ca o bucurie enormă, o dilatare care îi dădea o uimitoare senzație de ușurare. S-a învârtit ca un nebun cu fetița, apoi a uitat să intre din nou în cercul mare și a alergat să se ascundă sub pat, nemaipomenit de fericit. Așadar, putea fi iubit!

Celălalt băiețel, puțin dezamăgit, s-a bosumflat vreo 30 de secunde, cât a avut nevoie pentru a-și da seama că și alți copii, ca și el, puteau să nu fie aleși. Apoi a uitat. Acest mic eșec nu a reprezentat niciodată un eveniment pentru el, deoarece, grație trecutului său de copil iubit, această horă nu era semnificativă. Pentru Bruno însă, aceeași horă căpătase valoare de revelație. De-a lungul întregii sale copilării, el a retrăit de mii de ori momentul, iar astăzi, după 40 de ani, încă vorbește zâmbind despre acest eveniment major care a schimbat felul lui de a iubi.

Suntem modelați de realitatea care ne înconjoară, dar nu ne dăm seama. Amprenta realității se înscrie în memoria noastră, fără ca noi să ne putem da seama de ea, fără să transformăm totul în eveniment. Învățăm să iubim pe cont propriu, fără să știm măcar cum iubim. Poate că despre această formă de memorie, activă și care nu lasă amintiri, voia să vorbească Freud atunci când evoca „stânca biologică a inconștientului"[5]?

Evenimentul este o inaugurare, un fel de naștere pentru reprezentarea de sine[6]. Pentru Bruno, va exista întotdeauna etapa înainte și după horă. Lipsa de afecțiune îl făcuse dornic și speriat de intensitatea propriei nevoi. Nefericirea lui înscrisese în el o urmă biologică, o sensibilitate preferențială față de acest tip de eveniment, pe care îl percepea mai acut decât pe oricare altul. Dacă nu ar fi existat acea horă, ar fi întâlnit mai târziu o experiență similară. Dar dacă contextul cultural ar fi interzis aceste hore sau dacă în baza lui s-ar fi constituit o societate în care copiii născuți în afara căsătoriei nu ar fi avut dreptul să danseze, atunci Bruno ar fi permanentizat în memoria sa aceste urme ale privațiunii afective. Le-ar fi învățat din experiența proprie, iar comportamentul său centrat pe sine, aparent glacial, nu ar fi putut fi îmblânzit printr-o astfel de întâlnire. Evenimentul nu ar fi avut niciodată loc.

Astăzi, scena horei reprezintă o baliză în identitatea narativă a lui Bruno: „Mi s-a întâmplat ceva uimitor, am fost metamorfozat de o horă." Dar un ciclu de viață, o existență completă nu se poate încheia după primul capitol. Atunci, revenind asupra trecutului său, Bruno va căuta episoade care să-i permită să dezvolte metamorfoza și să o prelucreze pentru a face lumină în întunericul primei sale copilării: „Nu-mi urăsc mama pentru că m-a abandonat. Epoca îi impunea asta. Probabil că și ea a suferit mult." Povestirea trecutului său, recompunerea lui intenționată împrăștie umbra care îl apăsa. Abandonul care impregnase în el acea tristă manieră de a iubi a devenit, în reprezentarea de sine, un eveniment, o rană, o lipsă pe care a putut-o modifica prin regresia în timp. Pentru că anumite aventuri sunt metafore despre sine: „După acea horă, am înțeles cum puteai să-ți faci prieteni. Am avut mare noroc în viață. Când m-a dus să dau testul de inteligență, sora Marie des Anges mi-a suflat răspunsurile pe care trebuia să le dau. În felul acesta, rezultatele au fost bune și am fost îndrumat către un liceu. Astăzi, sunt profesor de filologie."

Și astfel oamenii fac lucrurile să vorbească

Arheologia unei cripte, iluminarea unei zone de umbră din istoria noastră personală poate deveni chiar o căutare pasionantă atunci când este dezvăluit un mister și când cei din jurul nostru participă la explorare.

Orice traumatism ne bulversează și ne derutează, îndreptându-ne către tragedie. Dar reprezentarea evenimentului ne oferă posibilitatea de a-l transforma într-un pivot al istoriei noastre, un fel de luceafăr negru, care ne indică direcția. Când bula noastră s-a destrămat, nu mai suntem protejați. Rana este reală, bineînțeles, dar destinul ei nu este independent de voința noastră, pentru că putem să o transformăm în altceva.

M. Dom avea 18 ani când a fost arestat de Gestapo pentru că milita în rândurile Tinerilor studenți creștini. Deportat la Ravensbrück, el povestește tortura înspăimântătoare pe care o poate pune în practică un grup ierarhizat de oameni, în baza unor raporturi de violență. Tânărul a învățat să scormonească prin lăzile de gunoi de lângă cabana SS-ului, ceea ce l-a ajutat să supraviețuiască până la Eliberare. După repatriere, era atât de slăbit, încât mama sa trebuia să-l ajute să meargă pentru a ajunge la doctor. Trecând pe lângă o cutie de gunoi, tânărul Dom adună cele câteva cireșe comestibile încă și le înghite lacom. Trecătorii dezgustați îl ceartă. Îl fac porc, îi cer să aibă puțină demnitate și tânărul nu reușește să înțeleagă cum un comportament care i-a permis să supraviețuiască în Ravensbrück a devenit, în numai câteva săptămâni, un motiv de dispreț pe străzile din Paris. Încet, încet s-a refăcut după imensa traumă, dar nu a îndrăznit niciodată să mărturisească faptul că este în continuare atras de lăzile de gunoi. Obiectul „gunoi", înscris în memoria sa, a devenit pentru el semnificantul speranței. Cum ați putea să-i explicați acest lucru unei persoane obsedate de curățenie și pentru care același obiect înseamnă mizerie! În ambele cazuri, obiectul a devenit notabil. El iese în evidență în lume ca urmare a sensibilității preferențiale a celor doi observatori. Dar pentru unul semnifică

„speranța de a trăi", în vreme ce pentru celălalt anunță „moartea prin putreziciune". Astfel, prin istoriile lor personale, oamenii fac obiectele să vorbească.

Când trauma este violentă, hiperconștientă, suferim în urma loviturii, dar nu știm încă ce sens vor atribui acestei lovituri istoria noastră personală și contextul reprezentării.

Uneori suferim și fără să conștientizăm. O carență afectivă poate constitui o lipsă fără a provoca un sentiment de pierdere. Se poate ca un copil să afle că și-a pierdut mama, că ea a plecat, a murit, că nu o va mai revedea niciodată. Pentru a încerca acest sentiment, trebuie ca aparatul psihic al copilului să fie suficient de dezvoltat pentru a-i da acestuia posibilitatea să-și fi format o reprezentare a morții, ceea ce se întâmplă treptat numai după vârsta de 6 sau 7 ani. Această reprezentare a morții absolute, a vidului definitiv provoacă în el o angoasă pe care o poate combate apelând la portițe de scăpare, fie idealizând persoana dispărută, fie negându-i moartea.

Dar când copilul este prea mic pentru a avea acces la o asemenea reprezentare, cea care își schimbă forma este lumea sa senzorială. Figura familiară nu mai există, fiind vag înlocuită de o figură necunoscută, de o intermitență a ataşamentului. Această schimbare a lumii provoacă o adaptare comportamentală neconștientă, în același fel în care ne adaptăm la lipsa de oxigen accelerând ritmul respirației, fără să ne dăm seama. Putem vorbi despre traumă, pentru că este vorba despre o lovitură care dezintegrează lumea copilului și-l destabilizează, dar nu putem vorbi despre traumatism, în măsura în care el nu este capabil să facă din traumă o reprezentare analizabilă[7]. Nu este o durere, nu este nici măcar o pierdere. Este o scădere lentă a afectivității, o stare de rău care îl afectează pe copil cu atât mai subtil cu cât el nu poate stăpâni, combate sau compensa această privațiune afectivă[8].

În timp, copilul se adaptează la această sărăcire senzorială printr-o amorțire a percepțiilor. Devine din ce în ce mai greu de stimulat și, întrucât mediul său nu mai este împărțit

într-un mediu familiar și altul necunoscut, viziunea sa asupra lumii devine neclară. Îi este din ce în ce mai greu să facă diferența între cei care îl stimulează și cei care îl neliniștesc. Această scădere a afectivității explică necesitatea unei afilieri. Când în jurul copilului tutorii senzoriali ai dezvoltării lui dispar brusc, lumea nu mai are formă. Și când nu mai există figura notabilă, nici obiectul istorizat, când o anume informație are aceeași valoare ca toate celelalte, lumea psihică devine neclară, iar viața mintală nu se mai structurează.

Așa ceva s-a întâmplat cu mica Marilyn Monroe, dar nu și cu micul Hans Andersen, foarte iubit de mama sa, de bunica sa și de vecină. Ne putem închipui că a suferit mult din cauza morții mamei sale, la vârsta de 12 ani, dar lumea sa intimă era deja organizată și a putut idealiza această femeie, pe care a iertat-o pentru alcoolismul ei. Însă Marilyn nu avea pe cine să idealizeze, nici vreo figură de care să fie atașată și căreia să îi ofere iertarea ei. Suferința micului Hans a constituit un factor de reziliență mai eficient decât confuzia și amorțirea prea maturei Marilyn. Hans a suferit o pierdere afectivă gravă, dar a putut să o combată, în vreme ce Marilyn nu putea nici măcar să-și repereze starea de rău și nimeni nu și-a dat seama.

Astfel putem înțelege de ce copiii care se golesc de viață, pentru că în jurul lor se instalează vidul, se reînsufletesc de multe ori provocându-și suferințe. Durerea readuce în ei un strop de viață. Se lovesc cu capul de pământ atunci când le zâmbim, se mușcă atunci când le vorbim. Mai târziu, când vor fi mai mari, ne vor provoca arătându-ne mutilările. Durerea îi trezește, îi constrânge la realitate, o realitate crudă, dar cu mult mai puțin angoasantă decât vidul din lumea lor.

Logica constă în a ne întreba ce efecte pe termen lung poate avea pierderea timpurie a unuia sau a ambilor părinți. Acest gen de cauzalitate lineară este destul de pertinentă în studierea fizicii materialelor, dar cauzalitățile psihice sunt permanente, ca o cascadă, și atât de numeroase, încât este mai bine să formulăm altfel problema: lipsa părinților înainte de vârsta

manifestării verbale transformă într-un deşert mediul senzorial al copilului, iar atunci când nu există corespondenţi ai părinţilor sau substituenţi, distrugerile sunt de durată. În schimb, dacă plasăm în jurul copilului orfan câţiva tutori de rezilienţă, plini de afecţiune şi cu judecată, copilul îşi reia rapid dezvoltarea şi poate chiar să-şi recupereze întârzierea. Aceasta nu-l va împiedica mai târziu, când va ajunge la etapa manifestării verbale, să se reprezinte pe sine drept „cel care nu mai are părinţi". Atunci, tutorilor de rezilienţă afectivă trebuie să li se alăture tutorii verbali şi culturali.

Alianţa dintre doliu şi melacolie

A fost nevoie să aşteptăm anul 1917 pentru ca Freud, în plin război, să alieze doliul şi melancolia. Scăderea interesului faţă de lumea exterioară, pierderea capacităţii de a iubi şi de a lucra se întorc, sub forma agresivităţii, împotriva subiectului însuşi, ca autodevalorizare, autopedepsire[9]. Starea clinică de tristeţe fusese, bineînţeles, constatată dinainte, dar cauzele ei fuseseră atribuite umorilor corpului, bilei negre, proastei dispoziţii. Începând cu sfârşitul Evului Mediu şi cu Renaşterea, demonologia a explicat astfel această durere de a fi: „Diavolul profită de slăbiciunile omeneşti, el se amestecă intenţionat cu umoarea melancolică."[10] Freud a deschis o nouă cale, explicând că pierderea afectivă a unui obiect real crea de fapt acest sentiment de „lume goală şi gri". Atunci, armate întregi de cercetători s-au repezit pe această cărare, care în curând a devenit o autostradă ce duce la staţia următoare: „Orice doliu timpuriu, orice pierdere afectivă în timpul primei copilării ne face vulnerabili pe termen lung şi ne pregăteşte pentru depresiile vârstei adulte."[11]

Studiile despre rezilienţă, observând dificultăţile psihologice pe parcursul unor cicluri complete de viaţă, conduc la rezultate diferite. Au fost urmăriţi 30 de copii, cu vârste cuprinse între 3 şi 6 ani, după ce pierduseră un părinte cu cel mult şase luni în urmă. Trebuiau găsite răspunsurile la două între-

bări: există o reacție de doliu după moartea unui părinte? Apoi, revizitând copilul la anumite intervale de timp, până la vârsta adultă, trebuia să ne întrebăm dacă această mulțime de orfani de la vârste fragede avea să sufere mai multe tulburări psihice decât cele pe care observăm de obicei la oamenii normali. Nu au fost chestionați și testați doar copiii, ci au fost examinați și părintele supraviețuitor, familia și educatorii[12].

Această muncă enormă a dus la o decepție pe măsură, și acesta este lucrul interesant. Tulburările apărute imediat după doliu au fost moderate: doi copii au manifestat angoasă, coșmaruri, semne de hiperactivitate, câteva autoacuzări, o autoagresiune, câteva rămâneri în urmă la școală și retrageri în sine. Dacă metoda de observare s-ar fi concentrat exclusiv asupra copiilor, excluzând contextul, am fi putut ajunge la concluzia că doliul la copiii mai mici de 6 ani este foarte diferit de doliul la adulți — ceea ce este adevărat. Iar o altă concluzie ar fi putut fi aceea că moartea unui părinte nu are practic nici o influență asupra dezvoltării copilului — ceea ce este fals. Cum prin această metodă se examina și contextul, am putut constata faptul că acei copii care au suferit perturbări erau tocmai cei ai căror părinți supraviețuitori erau cei mai marcați și, prin urmare, copilul nu a avut parte de sprijin afectiv pentru ceea ce-i lipsea. Prin urmare, ceea ce-l afecta pe copil era suferința părintelui supraviețuitor.

Divergența reacțiilor este explicată de asemenea de relația părintelui supraviețuitor și a copilului cu părintele pierdut. Copiii care au dobândit un atașament securizant[13] se apropie de părintele supraviețuitor, văzându-i suferința. Chiar și după adolescență, între cei care au supraviețuit se observă o ameliorare afectivă, datorată tocmai morții unuia dintre părinți: „Tata are nevoie de mine. Nici nu știam că o iubea atât de tare pe mama. Durerea ne-a apropiat."

La fel de frecvente sunt și observațiile contrare. Moartea unui părinte îi distanțează pe supraviețuitori, mai ales atunci când este vorba despre un suicid, deoarece vinovăția le invadează conștiințele.

În realitate, există un număr foarte mare de scenarii afective care provoacă, fiecare, reacții diferite. Copiii al căror atașament era ambivalent de multe ori devin agresivi față de părintele îndoliat, deoarece suferința acestuia o agravează pe a copilului. În vreme ce atașamentele caracterizate prin evitare se protejează de suferință, devenind mai distante ca niciodată.

Și în sfârșit, la vârsta adultă, nu se remarcă mult mai multe tulburări în rândul populației care a trecut printr-un doliu timpuriu decât în rândul populației generale. Ceea ce nu înseamnă deloc că acei copii nu au suferit sau că și-au reluat dezvoltarea normală.

Când un copil de 10 ani pierde un părinte, la acea vârstă a atins un nivel de dezvoltare psihică ce îi permite să-și reprezinte moartea ca fiind irevocabilă. „Morțile anterioare" s-au petrecut sub forma jocurilor de-a „să ne prefacem că...", incluzând căderea, mimica imobilității, gemetele amuzante sau călătoriile îndepărtate. Între 6 și 9 ani, „copilul înțelege realitatea materială a morții"[14]. Percepe moartea și, în plus, resimte vidul provocat de reprezentarea unei pierderi definitive. Suferința nu mai este de aceeași natură. Este nevoie de alți tutori, mai raționali, mai sociali, care să-l ajute să-și continue dezvoltarea, de acum înainte deviată de ivirea morții în istoria sa personală.

Prin urmare, ar fi greu de stabilit o cauzalitate lineară și de afirmat: „Cei care trec printr-un doliu timpuriu vor suferi mai multe depresii decât ceilalți." Cauzele apar permanent în viața omului, o cauză care aduce fericire poate apărea după o cauză care aduce nefericire. Un eveniment care astăzi provoacă suferință poate fi folosit într-o bună zi pentru a aduce fericire. Fluxurile de cauze fac să conveargă forțe opuse, care pot reface starea unui copil sau i-o pot agrava, pot să-l împingă într-o direcție sau să-l frâneze. Dar în continuare tutorii nu mai țin doar de planul afectiv. Pe măsură ce un copil se dezvoltă, cei „apropiați se îndepărtează", legăturile se țes și se diversifică. După mama și tata, copilul începe să descopere ce-

lelalte persoane apropiate din constelația familială: frații, vecinii, animalele de acasă, școala. Mai târziu, își va căuta legături dincolo de familie, în grupul său social și chiar mai departe.

Toate acestea ne permit să tragem concluzia că după un doliu timpuriu, dacă mediul înconjurător se organizează corespunzător în jurul copilului, acesta își va putea relua dezvoltarea, cu unele modificări. Dar dacă acest mediu înconjurător nu există pentru că familia este descompusă sau dispărută, pentru că societatea a fost distrusă sau pentru că anumite cutume culturale împiedică plasarea unor tutori de reziliență, atunci avem motive de îngrijorare.

Vidul unei pierderi deteriorează mai mult decât un mediu distructiv?

Este foarte greu să diferențiezi exact nocivitatea absenței și toxicitatea unui mediu distructiv. În situațiile în care mediul parental este tarat, evaluările de orice natură sunt dificile. Când un cuplu își maltratează în permanență copilul sau când un adult periclitează sexualitatea unui copil, când neglijența îl închide într-un dulap, tulburările de dezvoltare sunt atât de grave, încât copilul trebuie separat de părinți pentru a fi protejat[15]. Această decizie problematică îi face pe educatori să ceară rețete care să îi asigure că procedează corect. Eu nu cunosc decât două.

1. Separarea protejează copilul, dar nu tratează traumatismul. Un factor de protecție nu este un factor de reziliență, care să invite copilul să-și reia dezvoltarea sub o formă sau alta.
2. Când în urma separării, ce are drept scop protejarea, copilul este izolat, apare un traumatism suplimentar. Copilul deja traumatizat de părinți păstrează în memorie amintirea că aceia care voiau să-l protejeze nu au făcut decât să-l agreseze încă o dată. Prin urmare, el va relativiza influența părinților, astfel încât să-și conserve cu

orice preț imaginea unor părinți buni și va supraevalua imaginea agresiunii celor care au încercat să-l protejeze. Acest mecanism de apărare, deși teribil de nedrept, este foarte frecvent.

Începând de la vârsta de 8 ani, Albert „era lăsat pe-afară" de fiecare dată când părinții lui plecau în vacanță. Aceștia încuiau casa, se urcau în mașina lor mare și lăsau copilul singur afară, fără mâncare, fără un loc de dormit și fără chei, pe motiv că ar fi făcut mizerie în casă. O vecină a avut nevoie de mai mulți ani pentru a înțelege această situație greu de imaginat și a alerta serviciile sociale. Copilul, care stătea murdar, suferind de foame și de frig când era lăsat afară, a suferit și mai mult din cauza izolării într-o instituție în care nu-i adresa nimeni nici un cuvânt. În vremea în care dormea afară avea un câine cu care împărțea adăpostul și de care avea grijă. Acest factor de protecție socială a provocat, așadar, o izolare afectivă, care a agravat problemele de dezvoltare ale lui Albert într-o asemenea măsură, încât, la vârsta de 24 de ani, el s-a gândit să-i intenteze proces vecinei atente. Ea era complet uluită când vedea cum copilul maltratat de odinioară curăța grădina părinților pentru a încerca să le facă pe plac. Dar nu maltratarea era cea care îl determinase pe acest copil să fie anormal de atent, ci cascada de traumatisme care îl făcuseră să atribuie grădinii o semnificație relațională, de care el se folosea pentru a-și construi imaginea unor părinți buni: „La întoarcere, vor fi încântați și, deci, vor fi drăguți cu mine."

Nu putem oferi rețete, pentru că raționamentele lineare nu au nici un sens. Nu putem afirma că separarea protejează copilul, dar nici că ar trebui să-l lăsăm într-o familie care îl maltratează, ca urmare a faptului că el încearcă să o atragă de partea sa. Trebuie să evaluăm un număr cât mai mare posibil de factori din istoria personală a copilului și din contextul acesteia, pentru a descoperi care situație i-ar declanșa reziliența și pentru a o evita pe aceea care i-ar degrada mai tare condiția.

Nu întotdeauna situația aparent logică este cea care protejează copilul și permite întrevederea reluării dezvoltării. În acest domeniu, singura predicție viabilă este posibilă atunci când nu facem nimic. Atunci știm că „a nu face nimic" va duce la „dificultăți psihiatrice majore, la deficiențe intelectuale, la violență, la tulburări de comportament, la tulburări psihiatrice"[16]. Nu sărăcia părinților este cea care pune un copil în pericol, ci izolarea afectivă, absența rutinelor. Un copil lăsat singur rămâne în urmă, pentru că orice formă de învățare îi declanșează angoasele. Nesimțindu-se în siguranță, el nu va simți plăcerea de a descoperi. Nesimțind plăcerea de a depinde de un adult lângă care să se cuibărească, nu-i rămâne decât să se concentreze asupra propriului corp, să se balanseze, să-și sugă degetul mare, să scoată sunete de unul singur, lipsindu-se astfel de tutorii de dezvoltare. Simpla încercare de a gândi devine angoasantă, pentru că în încercarea lui de a înțelege trebuie să creeze o nouă reprezentare. Prin urmare, orice schimbare este motiv de angoasă pentru copil. Privat de rutinele afective, el se va împiedica să gândească pentru a nu suferi și mai mult. Și atunci când eșecurile părinților se instaurează devreme și durează, când, din nefericire, mediul său lipsit de tutori de dezvoltare se stabilizează astfel, copilul își fixează în memorie un tip de dezvoltare centrat pe sine. Învață astfel să încorporeze în memoria sa un deșert afectiv, un mediu vidat. Singurele informații tolerabile vor fi cele venite de la propriul corp. În situațiile în care mediul este lipsit de tutori afectivi, viitorul copiilor este mult periclitat: 77% vor suferi de o deficiență intelectuală gravă, 32% nu vor obține decât un certificat de aptitudini profesionale[17] și 95% dintre cei care nu au avut copilărie vor învăța cu mari dificultăți să devină părinți. Speriați de ideea de a avea un copil, vor face totul pentru a împiedica apariția lui, apoi vor suferi din această cauză. Iar când vor deveni părinți, angoasa lor va fi atât de mare, încât vor tulbura și copilul. O asemenea catastrofă în evoluția copilului este previzibilă atunci când nu facem ni-

mic, când stereotipurile culturale stigmatizează acești copii, când spunem că sunt monstruoși, distruși, handicapați pe viață, că sunt viitorii delincvenți, când statul nu pune bazele unor instituții care să-i dinamizeze, când familiile terminate sau denaturate împiedică formarea de legături afective sau când adulții responsabili de acești copii nu mai cred că recuperarea lor este posibilă și nu mai așază în jurul lor nici un tutore de reziliență.

Jăraticul rezilienței se poate reaprinde dacă suflăm în el

Am avut ocazia să văd copii puternic afectați revenind la viață. Mă gândesc la o bunică genială, fără dinți, foarte săracă, dar având o comoară de afecțiune, care a primit de bunăvoie trei copilași murdari dintr-un orfelinat din Timișoara pentru că i se părea că e prea greu să trăiască singură. Un an mai târziu, acești copii erau complet metamorfozați. Simțindu-se responsabili de bunicuță, au refăcut cum au putut casa, au plantat o grădină, au construit un coteț pentru creșterea porcilor. Ei spălau lenjeria, ei spălau vasele și îi țineau companie bătrânei femei, care spunea, cu un surâs știrb, că regretă timpul când putea să lucreze. Ca urmare a faptului că se simțeau responsabili pentru această femeie vulnerabilă, copiii au rearanjat casa, grajdul și totodată respectul lor de sine. Casa aranjată și bunicuța fericită deveneau dovezi ale competenței și generozității lor.

A fost studiat un mic grup de copii abandonați, dintr-un orfelinat din Vidra, România[18]. După ce au beneficiat de un mediu afectiv structurat de interacțiuni devenite rutine, majoritatea și-au reluat dezvoltarea. Abilitățile lor motorii s-au îmbunătățit, dificultățile de vorbire au fost recuperate și chiar s-au estompat dificultățile relaționale. Copiii au învățat treptat să susțină privirea cuiva, să răspundă cu un zâmbet și chiar să caute afecțiunea de care aveau nevoie. Nu toți copiii s-au

recuperat în același fel și au existat diferențe individuale destul de mari. În numai câteva luni, unii și-au depășit dificultățile de vorbire, alții au „preferat" să câștige mai întâi în greutate și în înălțime, unii s-au deprins să zâmbească mai mult, alții au traversat o perioadă de hiperactivitate, iar câțiva dintre ei, puțini, nu au recuperat nimic[19].

Aceste exemple ne dovedesc faptul că, de fapt, cultura noastră științifică este aceea care fragmentează cunoștințele pentru a le controla mai bine. Dar un copil real nu este fragmentabil, este o ființă completă, a cărei recuperare fizică se asociază cu dezvoltarea limbajului și a cărei inteligență interferează cu afectivitatea.

Ne putem „îndoi de ideea atât de răspândită că experiența timpurie are un efect disproporționat asupra dezvoltării ulterioare."[20] Copilul își cunoaște mediul și îl include în memoria sa încă din primele luni și în dezvoltarea ulterioară. Când bula senzorială, formată de familia care-l înconjoară se structurează solid în jurul unor rutine afective și comportamentale, copilul se dezvoltă conform acestor structuri senzoriale. Când aceste rutine nu se instalează în primele luni, copilul nu se poate organiza și nu se poate dezvolta. Așadar, va fi nevoie ca, mai târziu, ele să fie plasate în mod intenționat în jurul copilului, destabilizat din cauza mediului dezorganizat, și abia după aceea vom observa o reluare a dezvoltării. Fiecare copil răspunde în felul său, dar dacă această privare a durat prea mult, când s-a ajuns la o extincție psihică totală sau când noul mediu nu a reușit să sufle în jarul rezilienței, micuțului îi va fi foarte greu să revină la viață.

Cum ajunge un copil maltratat să repete maltratarea

O astfel de observație clinică invalidează stereotipul: „Deoarece a fost maltratat din primele luni de viață, el a învățat că violența este modul firesc de rezolvare a problemelor

și prin urmare va repeta maltratarea." Trebuie să recunoaștem, copiii maltratați alternează de multe ori comportamente de vigilență glacială cu explozii de violență contra celor apropiați. Mereu la pândă, acești copii sunt serioși, atenți la cel mai mic indiciu comportamental al adulților și au tendința de a împinge lucrurile la extrem[21]. O încruntare a sprâncenelor, o tensiune în voce, o țuguiere imperceptibilă a buzelor le semnalează existența unui pericol. Brusc, impulsurile o iau razna, manifestându-se împotriva altei persoane, a unui obiect sau chiar împotriva lui însuși, deoarece nu a învățat să dea o formă propriilor emoții.

Acest gen de educație relațională, de interiorizare a unui stil afectiv are loc din primele luni și explică de ce, într-un grup de copii maltratați, aproape toți și-au format între vârsta de 12 și de 18 luni un atașament insecurizant, distant, ambivalent sau confuz[22].

Când cresc, acești copii care s-au adaptat unui mediu în care orice informație reprezintă o amenințare vorbesc foarte puțin și nu investesc în propria educație. Acest stil afectiv, impregnat în memoria lor de obiceiurile comportamentale ale unui mediu în care atașamentul confuz se amestecă cu violența, este de fapt o adaptare, nu un factor de reziliență, pentru că acești copii învață să descopere numai amenințările din lume și să le răspundă[23].

Când, într-o familie închisă, violența se repetă, copilul își fixează unele răspunsuri comportamentale care îi vor caracteriza stilul... câtă vreme sistemul rămâne închis.

Îmi amintesc cu groază de niște copii cu capetele rase, imobili și muți în spatele grilajelor somptuoasei instituții în care erau închiși. După ce fuseseră maltratați de părinți, acum erau maltratați și de societate, care, pentru a-i proteja, îi izolase într-un castel cu un parc imens, unde nu venea nimeni să-i vadă. Obișnuiți să primească numai amenințări, răspundeau la cerințe simple prin încercări de agresiune împotriva adulților. Relația era complet viciată, pentru că adulții, care,

la rândul lor, se simțeau amenințați de copii, alternau, întocmai ca și copiii, vigilența glacială cu exploziile de mânie.

Anumite studii afirmă că 100% dintre copiii maltratați vor deveni violenți, în vreme ce alte studii afirmă că „numai" 70%[24]. La nivelul întregii populații, 65% dintre copii dezvoltă un atașament bazat pe încredere, o manieră de a iubi în virtutea căreia, știind că pot fi iubiți, îndrăznesc să exploreze necunoscutul. În unele grupuri de copii maltratați, nici unul nu a deprins acest comportament (0%)! Diferența este uriașă. Prin urmare, aceste studii științifice ne permit să tragem următoarea concluzie: dacă maltratezi un copil, nu-l faci fericit! După această bulversantă descoperire cifrată, am putea să ne întrebăm dacă nu cumva o asemenea variație a cifrelor nu se datorează cumva variațiilor de mediu.

Avem două repere care ne permit să ilustrăm în ce măsură violența dobândită depinde într-o măsură mult mai mare de mediu decât de copil. Dacă îi schimbăm mediul, copilul își va modifica comportamentele dobândite. Copiii supuși violențelor și neglijenței[25] suferă nu doar de un număr mai mare de leziuni cerebrale mai mult sau mai puțin grave, dar și un număr mai mare de accidente decât restul populației. Nu putem trage de aici concluzia că ei au dobândit molecula violenței, care îi împinge la accidente, dar când asociem observația clinică cu studiile științifice, înțelegem că acești copii nefericiți, al căror univers mintal este invadat de imagini ale suferinței, sunt, într-o oarecare măsură, rupți de realitate și o evaluează greșit. Așadar, atunci când apare o situație dificilă, ei o abordează confuz sau se abandonează unei nepăsări echivalente cu suicidul.

Fericirea tristă a Estellei era totuși un progres

Coeficientul de inteligență ne permite să cuantificăm nu inteligența unui copil, ci viteza sa de dezvoltare intelectuală într-un mediu dat[26]. Acest test oferă un reper pentru adapta-

rea intelectuală într-o cultură în care şcoala joacă un rol important. Unii cercetători au ridicat coeficientul de inteligenţă pe un piedestal, pentru a trasa o ierarhie intelectuală, fapt ce explică motivul pentru care alţii l-au combătut, încercând să-l descalifice printr-o dezbatere de idei mai mult ideologică, decât ştiinţifică.

Gândirea fixistă închistează informaţiile. Dar dacă observăm mai mult timp aceşti copii, constatăm că aceia care se lăsau pradă accidentelor, după ce încep să se simtă iubiţi, le previn.

Cât despre coeficientul care reflectă vivacitatea intelectuală, ca o scurtă ştire de ultimă oră, azi adevărată, mâine depăşită, acesta dovedeşte că receptivitatea copilului creşte în salturi de îndată ce mediul atribuie cunoaşterii o valoare relaţională. Ne jucăm de-a vorbitul pentru a ne împărtăşi sentimente, învăţăm să citim de la cineva drag, acumulăm cunoştinţe pentru a intra împreună cu altcineva în universuri abstracte. Cifra coeficientului de inteligenţă este intersubiectivă, este o medie afectivă care variază mult, în funcţie de mediul în care trăieşte copilul[27].

Iată de ce coeficientul intelectual este un indicator al rezilienţei, cu condiţia să nu devină obiect de recuperare ideologică, ca şi cum inteligenţa ar fi o calitate cerebrală sau caracteristica unui grup social. Inteligenţa copilului rezilient este, înainte de orice, de natură relaţională. Dacă în jurul lui nu există oameni, pentru cine aţi vrea să facă efortul de a învăţa? Nu va încerca să soluţioneze decât problemele imediate. Însă de îndată ce cineva se va arăta dornic să-l iubească, copilul rănit îşi va dori atât de tare să stabilească o relaţie afectivă cu acea persoană, încât se va supune cerinţelor acesteia numai pentru a avea de împărtăşit cu ea idei comune. Cunosc copii abandonaţi care au îmbrăţişat ideologiile adulţilor numai pentru a le face acestora pe plac, pentru a fi prezenţi în mintea lor. Aceşti copii se implicau în îndeletniciri care nu le plăceau, doar pentru a putea vorbi din când în când despre acestea cu instructorul care voia să îi iubească.

Tatăl Estellei nu vorbea niciodată. Se închidea în durerea lui, aceea de a fi fost alungat din Algeria. Vederea acestui om enorm, sumbru și dur, care exploda din orice, îți lăsa o impresie puternică. Întreaga familie locuia într-o căsuță din inima pădurii, așa că până și copacii luau parte la izolare. Mama, înspăimântată, tăcea și ea. „Mama mea e gri", spunea Estelle. În acest „mormânt" forestier, singurele momente de fericire le furnizau cei doi frați mai mari. Iată de ce Estelle nu a înțeles imediat ce se întâmplă în noaptea în care cei doi s-au urcat în patul ei. Crescând, fata a trecut prin câțiva ani de blocaj afectiv și sexual în mijlocul a ceea ce cu greu am putea numi familie.

Când tatăl a decedat, cei doi frați și-au găsit o meserie onorabilă. Estellei i s-a părut inacceptabil să rămână singură cu mama ei, dar nu a suportat nici să se aventureze în societate, de care se temea. A petrecut câțiva ani triști într-un cămin de la periferie, a avut câteva tentative de sinucidere, pentru a termina cu acea viață, până în ziua în care a întâlnit un om mai în vârstă, alături de care a îndrăznit să trăiască. Estelle s-a simțit mai bine alături de acest domn pe care nu îl iubea, dar de care era atașată pentru că îi oferea siguranță. Avea nevoie de cineva care să joace rolul mamei de care ea nu avusese parte niciodată. Aceasta însemna că viața ei sexuală era mediocră, dar că își ierta totuși jalnicul amant, pentru că avea prea mare nevoie de atașamentul lui. El era contabil și i-a plătit și ei studiile de contabilitate, deși ea nu visa decât la literatură. A sprijinit-o mult. Astăzi, practică o meserie care nu-i place, în compania unui bărbat pe care nu-l iubește: da, este mult mai bine!

A permite manifestarea rezilienței înseamnă să-i propunem unei persoane rănite un tutore de dezvoltare. Fără acest bărbat, Estelle nu ar fi cunoscut decât teroarea, închisoarea senzorială, incestul celor doi frați, teama față de ceilalți. Grație contabilului, și-a reluat o formă de dezvoltare fortifiantă și dătătoare de siguranță.

Prin urmare, nu putem afirma că o traumă va produce o deteriorare caracteristică, așa cum nu putem spune că incestul va duce la prostituție sau că maltratarea va împinge la maltratare. Aceste tendințe nu se manifestă decât atunci când nu facem nimic pentru a-l ajuta pe cel rănit. Povestea Estellei ne permite un alt mod de gândire: o traumă poate avea evoluții diferite, poate duce la deznodăminte diferite, în funcție de posibilitățile care i se oferă celui rănit de a-și forma legături diferite[28].

Reziliența copiilor străzii din Elveția secolului al XVI-lea

În prezent, după ce am început să studiem în mod științific rolul istoriilor de viață personale, descoperim că în orice epocă un număr mare de persoane au fost nevoite să se confrunte cu astfel de rupturi. Rănile traumatice au fost frecvente de-a lungul secolelor precedente și povestirile despre aceste rupturi ne permit să înțelegem cum au reușit unii să iasă din infern pentru a duce o viață umană, în ciuda dificultăților. Thomas Platter a fost un școlar vagabond din secolul al XVI-lea[29]. A venit pe lume în apropiere de Zermatt și era cât pe-aci să moară pentru că mama sa nu putea să-l alăpteze. I s-a dat lapte de vacă, pe care l-a supt timp de cinci ani printr-un corn găurit. Tatăl său a murit pe când Thomas era încă un bebeluș. Mama lui, ruinată, l-a încredințat unei surori fermiere, care l-a făcut argat la fermă de la vârsta de 7 ani. Fiind foarte slab, copilul era răsturnat de capre, bătut de paznici, suferea accidente frecvente, o dată s-a opărit, avea picioarele înghețate, pentru că nu avea încălțăminte cu care să meargă prin zăpadă — dar marea suferință era setea.

Atunci când vorbim cu copii ai străzii[30], ei ne povestesc în ce măsură setea este o grijă constantă, de multe ori terifiantă. Dar dacă după câțiva ani le cerem să ne relateze momentele dificile prin care au trecut, ei aleg să nu ne povestească decât

evenimentele plauzibile, uitând chiar cât de mare le era setea. Nu trebuie să ne uimească această tendință de reconstrucție a memoriei, care ne indică în același timp și potențialul său terapeutic. Alegând amintirile logice și uitând evenimentele nesemnificative, indivizii respectivi conferă coerență imaginii pe care și-o fac despre trecutul lor și simt că se identifică mai bine. Setea care i-a torturat o bună parte a fiecărei zile nu ocupă nici un loc în amintirile lor. În schimb, școala devine un eveniment major în povestiri, pentru că reprezintă primii lor pași către socializare.

Pe vremea lui Thomas Platter, învățătorii băteau groaznic copiii. Îi ridicau de la pământ ținându-i de urechi, le plăcea în mod special să-i lovească peste vârfurile degetelor, a căror sensibilitate la durere este mai mare. Platter mergea ziua la școală, iar seara cerșea. „De multe ori îmi era cumplit de foame și de frig în timp ce hoinăream până la miezul nopții, cântând în întuneric ca să primesc pâine."[31] De multe ori primea pâine învechită, de pe care răzuia mucegaiul. Mânca cu plăcere, dar desfătarea nu era de ordin fizic. Nu pâinea îi provoca plăcerea, ci faptul că avea curajul să înghită un aliment mucegăit, care făcea să se nască în el speranța unui strop de viață. Semnificația acestui fapt este dată de context: să mănânci pâine mucegăită când ești singur pe stradă îți dă un strop de speranță, dar dacă Platter ar fi mâncat aceeași pâine mucegăită într-o familie bogată, acest fapt l-ar fi distrus.

După câteva luni de școală, trăia încă pe stradă, unde a descoperit valoarea protectoare a unei bande. Aceste „trupe" de opt-nouă copii în vârstă de 10 până la 15 ani parcurgeau distanțe extraordinare pe jos. Thomas pleca de la Zürich, ajungea la Dresda, făcea o pauză la München și se întorcea la Dresda. A crescut, a văzut diferite ținuturi, a învățat jargoanele regiunilor pe care le-a străbătut, într-atât încât la întoarcere nu-l mai înțelegeai. Acești copii erau agresați fizic, exploatați, disprețuiți, insultați frecvent. Cu cât creșteau, cu atât le era mai rușine să cerșească.

În apropiere de lacul Constance, Thomas a trăit un adevărat șoc la vederea „câtorva copii de țărani elvețieni, cu șorțulețele lor albe de școală, pe pod: ah! Ce fericit eram, credeam că sunt în paradis."[32] Mergea la școală din când în când. La 18 ani, nu știa nici măcar să citească, dar și-a spus: „O să înveți sau o să mori!" Atunci s-a apucat să învețe *lingua latina, graeca* și *hebraïca* cu o frenezie de autodidact — de toate, prea mult și în mare dezordine. A devenit producător de corzi, s-a căsătorit, și-a pierdut soția, s-a recăsătorit, s-a ocupat de numeroși copii și și-a continuat studiile. A devenit „doctor maestru", directorul unei prestigioase școli din Bâle, rectorul școlii Catedralei. Ba chiar unul dintre copiii săi, Félix Platter, avea să devină medic la curtea lui Henric IV, prieten cu Montaigne și scriitor celebru.

Un tip de biografie frecvent pentru Europa acelei epoci. Platter nu le-a transmis copiilor săi maltratarea. Poate le-a transmis furia de a învăța și febra căutării fericirii? Bineînțeles că acest gen de reconstrucție a propriei vieți este însoțit de angoasă și de epuizare, dar cine a spus că reziliența este un drum ușor?

Ceea ce m-a uimit a fost șocul micului Thomas la vederea șorțulețelor albe ale copiilor bine crescuți. Asemenea oricărui paratrăsnet, el a primit șocul numai pentru că era un receptor privilegiat. Sensibil la acest gen de imagini, le percepea mai viu decât alții, ba chiar spera la ele. S-a simțit în paradis văzând șorțulețele albe, în vreme ce un alt copil abandonat ar fi putut simți ură sau gelozie. De ce aspira Thomas la șorțulețele albe și la școală, el, un copil analfabet, care cerșea și dormea pe stradă?

Probabil pentru că o bună parte din personalitatea sa fusese formată de evenimente care, impregnate în memoria sa, îl făcuseră sensibil la acest gen de proiect de viață. Idealul său de sine, aspirațiile și probabil visurile sale evidențiau ceea ce încă îi putea aduce fericirea, lui, celui care nu trăise până atunci decât o incredibilă serie de nefericiri.

În lumea noastră modernă, copiii străzii, al căror număr a crescut incredibil de mult[33], trăiesc o aventură asemănătoare cu cea a lui Thomas Platter din secolul al XVI-lea. Înainte de a „ajunge pe stradă", au avut oare de-a face cu interacțiuni timpurii care au provocat un prim atașament dificil? Și odată ajunși pe stradă, au fost mai agresați decât Thomas Platter?

Toți cei care au lucrat cu copiii străzii au observat bolile lor fizice, rănile „accidentale" frecvente, dificultatea de a se apropia de aceștia și de a stabili o legătură cu ei. Și totuși, ceea ce ne impresionează la acești copii este faptul că, în ciuda loviturilor sorții și a ororilor cotidiene, reușesc să reziste și chiar să se salveze. De acești copii trebuie să ne interesăm astfel încât să înțelegem ce mecanisme acționează în ei, ce se întâmplă în anturajul lor, pentru a-i ajuta pe aceia cărora le este greu să se salveze.

Simțeau că pot fi iubiți pentru că fuseseră iubiți, așa au învățat că există speranță

Secolul XX s-a acoperit de rușinea de a fi vehiculat ideologii criminale. Aceste operete tragice, una mai „încântătoare" decât cealaltă, toate, au adus moartea. Copiii germani, blonzi, adorabili, având 8 până la 12 ani, erau frumoși când se jucau de-a războiul în pantalonii lor scurți și cu chipiuri de marinari. Câțiva ani mai târziu, aproape toți erau morți, iar cei care au supraviețuit au devenit torționarii ce doreau să impună jocul în care credeau. Copiii sovietici erau atât de drăguți, cu părul lor auriu de ucrainieni, cu ochii lor migdalați de asiatici, cu pielea lor măslinie de georgieni! Și în timp ce își agitau batistele pentru a face o declarație de iubire tătucului popoarelor, poliția secretă deporta milioane de oameni, care mureau neștiuți, continuând să adere la valorile care îi ucideau.

Putem prezice, fără teama de a greși, că secolul XXI va fi secolul deplasărilor de populație. Câteva țări din ce în ce mai bogate, aflate la numai câteva ore de călătorie de unele din ce

în ce mai sărace, tradiții culturale uitate, grupuri alcătuite din aglomerări eterogene, structuri familiale eșuate, abandonul a mai bine de 100 de milioane de copii pe întreaga planetă, toate acestea cu siguranță vor provoca reacții de supraviețuire, fuga către țările cele mai bine organizate[34].

Indiferent că este vorba de copiii elvețieni din secolul lui Platter, de micuții europeni rămași pe stradă după război sau, în prezent, de puștii din Asia de Sud-Est, toți cei care s-au salvat din această capcană au pus în practică un program comun al rezilienței.

Acești copii, cumplit de murdari, răniți, bolnavi, drogați și uneori prostituându-se au muncit pentru a-și regăsi stima de sine! Cei ce nu reușeau deprindeau, în ciuda voinței lor, violența și disperarea. Dar cei care reușeau să pornească un travaliu de reziliență erau aceia care înainte de a fi aruncați pe stradă învățaseră că există speranță. În cursul interacțiunilor lor timpurii, în memoria lor se impregnase o urmă: sentimentul că atunci când erau mici, la nevoie, fuseseră ajutați. Nu aveau amintiri adevărate, nu aveau imagini ale figurilor față de care își formaseră atașamente și care avuseseră grijă de ei, nu-și aminteau cuvinte prin care li se promisese ajutorul și totuși simțeau că puteau fi iubiți pentru că fuseseră iubiți și, prin urmare, se așteptau să fie ajutați. Atașamentul securizant este mai ușor de impregnat în primele luni de viață, dar acumularea acestui sentiment și a acestui stil de relaționare este o înlesnire a vieții, nu destinul însuși. Ceea ce nu a fost așezat la locul potrivit la momentul potrivit se va putea așeza mai târziu, dar mai încet.

Speranța deja interiorizată, impregnată în memoria lor ca o urmă fără reprezentare le creează o disponibilitate de a visa la viitor: „Astăzi sunt nefericit, realitatea este dezolantă, dar pentru că deja cineva m-a iubit, voi fi iubit din nou. Ce trebuie să fac pentru a întâlni persoana care va dori să mă iubească?" De obicei, visurile retrezesc urmele trecutului, dar în cazul speranței dobândite, visurile anticipative sunt con-

structii imaginate de dorințele noastre. Putem visa pentru a ne proteja sau putem visa pentru a proiecta. Refugiul în visare nu este întotdeauna o reverie activă. El este un balsam atunci când realitatea este dureroasă, în vreme ce reveria activă este un eșantion al manierei de a deveni fericiți. Este o activitate creatoare, care aduce speranța într-o lume a disperării. Bineînțeles, fericirea este încorporată virtual într-un scenariu de imagini, dar această scenă fantasmatică dă formă speranței. În lipsa acestui tip de imaginar, copiii răniți ar rămâne lipiți de prezent, încleiați în percepția lucrurilor. Aceasta se întâmplă atunci când copiii sunt agitați, pentru că nu îi facem să viseze, sau atunci când consumatorilor li se răspunde cu plăceri imediate.

Iată de ce copiii rezilienți de pe străzi își visează viitorul într-un context dezolant, în care ar fi normal să se simtă disperați. Cei care se adaptează prea bine acestei realități terifiante se mulțumesc să reacționeze în fața prezentului. Devin hoți pentru a supraviețui, se droghează pentru a se simți mai bine și se prostituează pentru a face bani. Dar cei care au învățat deja ce este speranța proiectează pe scena teatrului lor interior un vis ideal, în care își acordă rolul de copil iubit, de erou renumit sau de adult simplu, dar fericit.

Acest efort al imaginarului îi salvează de orori, eliberându-i de context și îi invită să muncească, propunându-le să realizeze un anume ideal al sinelui. Remarcabil este faptul că declanșarea rezilienței, însăși apariția ei se produce în imaginar. Îngrijirea acestor copii, hrănirea, spălarea lor este, evident, o necesitate fizică, dar nu declanșează un proces de reziliență. În același fel în care, pentru a provoca un traumatism, este nevoie de o lovitură în planul realității, urmată de reprezentarea acelei lovituri, putem spune că pentru a declanșa reziliența va fi nevoie de repararea loviturii reale, urmată de repararea reprezentării loviturii. Un copil spălat, hrănit și îngrijit se va simți mai bine în realitatea imediată, și este ne-

voie de toate acestea, bineînțeles, dar dacă acestei îngrijiri nu i se conferă o rațiune, nu capătă semnificație și direcție, copilul se va întoarce pe stradă. Va trebui ca totul să fie luat de la capăt, de data aceasta adăugându-se și culpabilizarea copilului, „după câte am făcut pentru el".

Să dăm copiilor dreptul de a dărui

Rătăcind fără scop și fără ideal, copilul se supune imediatului. Dar dacă, în schimb, îi vom da copilului ocazia de a-și forma o reprezentare despre ceea ce se întâmplă, vom putea declanșa un proces de reziliență. În primul rând, trebuie să-l scoatem din starea de urgență, pentru a-l ajuta să interiorizeze reprezentarea pe care o vom alcătui alături de el. Este surpinzător să vezi un adult organizând o cafenea de dezbateri filozofice cu copiii străzii. Un observator naiv riscă chiar să se indigneze: „Sunt bolnavi, singuri pe lume, lipsiți de educație și de protecție, iar noi le vorbim de Platon și de detașarea confucianistă!" Prin evocarea acestor gânditori abstracți în prezența copiilor, îi invităm să cunoască transcendența, le propunem să cucerească o altă lume decât cea cu care se confruntă, iar dacă schimbul intelectual se petrece în cadrul unei legături amicale, putem asista la o metamorfoză.

Rafaël era perfect adaptat vieții de stradă. Știa să fure o geantă fără să fie prins, spăla mașinile oprite la semafor, cerșea, se droga câte puțin, vindea țigări și uneori se vindea chiar pe el. Supraviețuia fără să sufere prea mult și nu-și dădea seama că în felul acesta evolua către desocializare. Cornelio, în ciuda celor doi metri înălțime, nu-i speria pe copii. Se așeza pe un zid mic de piatră și întreținea cu acești copii mici discuții filozofice. Cugetările banale i-ar fi speriat. Erau mult prea obișnuiți cu remarcele moralizatoare usturătoare. Un discurs pe tema: „Suntem liberi pe stradă?" provocase hohote de râs, mânie și multă uimire. Micul Rafaël a rămas uimit după discurs: așadar, se putea trăi și altfel! La ceva timp după

aceea, Rafaël a fost prins de poliție și în acea zi nu a reacționat ca de obicei. În loc să facă pe durul, s-a apropiat de polițist și i-a spus: „Pocniți-mă, vă rog!" Polițistul, descumpănit, a simțit că toată agresivitatea lui se stinge și a vrut să stea de vorbă cu Rafaël, în loc să-l interogheze dur. Au schimbat opinii despre familie, despre răutatea adulților și despre plăcerile educației. Copilul nu avea nici un chef să fie pocnit, dar știa că această frază l-ar fi dezarmat pe polițist. Empatia, această aptitudine de a te pune în locul celuilalt, este cu siguranță un factor de reziliență important. Punându-te în locul celuilalt, îl poți calma, eventual, îl poți ajuta sau îi poți face pe plac, oferindu-i un spectacol. Iată! De ce se spune „a oferi" un spectacol? Atunci când ne producem pe o scenă îi dăm oare celuilalt ceva? Este acesta un mijloc de a restabili egalitatea atunci când ești dominat? Atunci când ne expunem universul intim, devenim normali?

În orice caz, mai devreme sau mai târziu, trauma se transformă în amintire[35]. Atunci am putea oare să nu facem nimic în privința ei? Dacă o readucem permanent în prezent, dacă o „rumegăm", nu facem decât să o amplificăm și să ne transformăm în prizonieri ai trecutului. Dar dacă o transformăm într-un spectacol, într-o cugetare, într-o relație, într-un hohot de râs chiar, prin aceasta vom deveni cel care dăruiește și ne vom recupera stima de sine rănită. Va trebui să verific, dar cred cu tărie că printre drepturile oligatorii ale copiilor am uitat să includem dreptul lor de a dărui. Din fericire, copiii reziliențI își revendică acest drept și astfel transformă amintirea traumei în instrument relațional.

De ce copiilor de 4 ani le face atâta plăcere să le ofere adulților desenele lor, de îndată ce le termină? Pe de o parte, pentru că astfel stabilesc o relație afectivă și pe de altă parte, pentru că prin intermediul unui obiect inspirat de adâncul sufletului lor se vor face iubiți și îi vor face fericiți pe cei pe care îi iubesc. Atunci când dăruiește, copilul se simte mare, puternic, bun și generos. Respectul lui de sine crește odată cu

darul, acesta induce un sentiment de bunăstare și înnoadă relația. Aproape toți copiii străzii au descoperit acest drept de a dărui. Mai corect ar fi să spunem că aceia care, mai târziu, au devenit rezilienți sunt exact cei care în momentele de neagră disperare și-au oferit dreptul de a dărui. Cu banii câștigați din cerșit, din păzitul mașinilor sau din comerțul cu nimicuri, aceștia cumpărau alimente sau medicamente pentru cei mai slabi dintre ei[36]. Mulți dintre copiii străzii duc ceva bănuți mamelor lor izolate, iar unii își plătesc chiar școala. Să fii adult la vârsta de 8 ani și să te mai zbați și pentru supraviețuire îți dă un uimitor sentiment de forță calmă, chiar dacă este vorba despre o dezvoltare puțin ciudată pentru un copil.

Nu putem vorbi despre traumatism decât dacă a existat o agonie psihică

În Occident, un copil din patru va cunoaște înainte de vârsta de 10 ani teribila experiență a sfâșierii traumatice. La finele existenței sale, un adult din doi va fi trecut prin această ruptură și își va sfârși viața afectat de traumatism, sau reușind să-l metamorfozeze[37]. Putem avansa ipoteza că, în țările în care sociabilitatea este mai puțin stabilă, numărul celor afectați este și mai mare.

În secolul al XIX-lea, schimbările sociale, efervescente din cauza culturii industriale, au provocat cu siguranță un mare număr de traume. Zonele rurale, mai stabile, își susțineau mai bine locuitorii. Imigrația internă dezrădăcina bretoni, morvandieni sau picarzi, care acceptau să se arunce în aventura industrială, plătind un preț uman exorbitant pentru a supraviețui. Am cunoscut oameni care au ajuns în gara Montparnasse cu bani cât să le ajungă pentru 48 de ore. Nu vorbeau franceza și habar nu aveau de cutume. Câțiva puștani se strecurau în măruntaiele minelor de la vârsta de 12 ani, micuții coșari savoiarzi coborau pe corzi în interiorul hornurilor, iar fetițele angajate în gospodărie erau uneori bine tratate, al-

teori foarte chinuite. Această imensă încercare nu era un traumatism, în măsura în care acești bărbați și acești copii își păstrau demnitatea și se simțeau acceptați, cu condiția să fie puternici în fața greutăților, să învețe limba și obiceiurile „țării" lor de adopție. Erau susținuți de grupuri primitoare, care inventau ritualuri, cum ar fi balul de sâmbătă seara, fotbalul de duminică. Povestirile și cântecele populare care descriau încercările la care fuseseră supuși vorbeau despre povestea moralizatoare a unui copil bun, care dormea pe stradă, era exploatat de hoți, dar în final ajunge să fie fericit, integrându-se în grupul social. Au suferit mult, dar nu a existat sfâșierea. Acești bărbați și aceste femei își păstrau personalitatea în circumstanțe extrem de dure, iar povestirile sociale transformau întâmplările lor în exemple edificatoare.

De vreme ce astăzi știm că identitatea noastră se structurează în jurul povestirilor interioare și ale celor provenite din mediul cultural, ar fi interesant să ne întrebăm care dintre evenimentele înscrise în memorie duc la formarea istoriei noastre de viață. După o încercare dificilă, de regulă apar modificări emoționale. Dacă am depășit cu bine o dificultate, ne încearcă un sentiment de ușurare sau chiar de mândrie, în vreme ce, după un traumatism, de regulă apare confuzia. Năuceala reprezentărilor noastre face lumea de neînțeles, pentru că întunecarea judecății ne fixează asupra unui detaliu care semnifică moartea iminentă și ne fascinează atât de tare, încât restul lumii trece în umbră. În această „agonie psihică"[38], nu ne mai rămân decât câteva scântei de viață, cu care va trebui să aprindem jăraticul rezilienței.

Narațiunea permite reasamblarea fragmentelor unui eu sfâșiat

Pentru a declanșa un travaliu al rezilienței, trebuie să readucem lumina în lumea din jur și să-i redăm coerența. Instrumentul care facilitează acest travaliu se numește „narațiune".

Firește că nu putem spune o poveste pornind de la nimic. Ea este posibilă numai dacă am fost sensibili la scântei ale realității, dacă le-am transformat în amintire, le-am asociat și le-am reorganizat într-o înlănțuire temporală logică. Acest travaliu psihic trebuie adresat cuiva care contează pentru noi. Cu alte cuvinte, în orice povestire, oricât de minusculă, fiecare personaj este coautor al narațiunii.

Copiilor le place la nebunie savoarea începuturilor: „A fost odată ca niciodată..." este un eveniment frumos, o promisiune de fericire, o angajare afectivă, în care cel care vorbește promite că-i va împărtăși celui care ascultă aventuri verbale. Începem să ne bucurăm de îndată ce vedem prăjitura, înainte de a o fi gustat. Anunțarea plăcerii este deja o plăcere în sine. Dar copiii răniți nu pot spune: „A fost odată ca niciodată..." Pentru că împărtășirea unei nefericiri înseamnă să-i implicăm pe cei dragi în tristețea noastră și atunci cum ar putea să fie aceasta o eliberare? Împărtășirea nefericirii înseamnă să suferi a doua oară, cu excepția... Cu excepția cazului în care participarea la povestire înseamnă tocmai lipsa împărtășirii. Pentru că alegerea cuvintelor, îmbinarea amintirilor, căutarea estetică antrenează controlarea emoțiilor și modificarea imaginii pe care ne-o facem despre ceea ce ni s-a întâmplat.

„Ați văzut filmul *Viața e frumoasă*? — întreabă Rémy Puyelo. Eroul este într-un lagăr de concentrare, împreună cu fiul său. Un soldat întreabă: «Înțelege careva germana?» Eroul filmului, care nu pricepe o boabă, se oferă să traducă. Dar versiunea pe care el o adresează fiului este transformată în joc: el pune în scenă o narațiune antitraumatică grație unui clivaj."[39] Copilul ar fi fost năucit de discursul imposibil de înțeles sau înspăimântător al soldatului, dar a fost protejat, ba chiar animat de „jocul de-a traducerea". Dacă tatăl său ar fi tradus de-adevăratelea, i-ar fi transmis trauma, în timp ce, prin jocul de-a traducerea, a zădărnicit-o. Cuvântul „clivaj" denumește tocmai acest procedeu narativ, care constă în divi-

zarea discursului în două părți străine una de cealaltă, sub efectul unei amenințări. Una este confuză, precum partea agonizantă a psihicului, iar cealaltă este încă activă și devine sursă de lumină, dacă nu chiar de veselie. Atunci când povestirea traumei ia această formă, poate duce la vindecare, pentru că ajută la menținerea în cadrul universului uman, la păstrarea unei punți verbale cu ceilalți și la accentuarea legăturii afective existente. Dacă cel care a fost rănit folosește această narațiune, se afirmă și își ocupă locul. Din momentul în care efectuează un travaliu de povestire împărtășită, fărâmă fascinația pentru bestia imundă care îl înspăimântă, antrenându-l către moarte, el suflă în jarul rezilienței, care formează nucleul încă viu al persoanei sale.

Putem astfel alcătui o tipologie a narațiunii traumatice. Cei care, fascinați de obiectul care îi amenință, rămân prizonierii acestuia, își petrec timpul repetând aceeași povestire și descriind aceeași imagine. Dimpotrivă, cei care dau glas unei povestiri clivate dovedesc că s-a declanșat un proces de reziliență: „Dacă povestesc partea necrozată din mine, îi voi antrena pe cei pe care îi iubesc către moarte. Aceștia mă vor respinge sau, și mai rău, se vor aventura alături de mine. Atunci, pentru a mă proteja și pentru a-i salva pe ei, nu voi povesti decât partea suportabilă, încă vie, din mine. Puțin câte puțin, puntea intersubiectivă se va construi. Pentru a transpune în cuvinte ceea ce mi s-a întâmplat, voi clarifica treptat partea confuză din personalitatea mea, iar acest exercițiu verbal de forță mă va «narcisiza»[40]. Puțin câte puțin, voi redeveni o ființă completă."

Suntem cu toții coautori ai discursului celor cu sufletul rănit. Când îi reducem la tăcere, îi lăsăm să agonizeze în partea necrozată a eului lor, dar când îi ascultăm ca și cum am fi martorii unei revelații, riscăm să transformăm povestirea lor în mit. La urma urmelor, acești supraviețuitori sunt niște fantome. Pentru că au trecut prin agonie, au cunoscut moartea, au fost alături de ea și au scăpat de ea. Ne impresionează, de

parcă ar fi niște inițiați, și ne neliniștesc, de parcă ar fi fantome. De altfel, ei înșiși mărturisesc că s-au întors din infern. Dacă îi venerăm, sprijinindu-i fără discernământ, împiedicăm acțiunea psihică a cuvântului lor, pentru că discursul lor devine atunci o povestire emblematică, aurită, anecdotică, împiedicând gândirea, asemănătoare stereotipurilor ce pietrifică adevărul.

Astăzi, vedem acest fenomen în cazul cuvintelor „genocid" sau „crimă împotriva umanității", care își pierd forța. Expresia „este de o violență extremă" (sau sloganul „CRS-SS"*) banalizează traumatismul și reduc la tăcere persoana rănită, atunci când este aplicată unei simple încăierări. Acceptarea pasivă a unei povestiri traumatice împiedică travaliul intersubiectiv. Bietul om lovit de viață înțelege că pentru celălalt trauma sa este o simplă glumă grosolană, o violență, și în fața efortului enorm care îl așteaptă el renunță și preferă să tacă.

Nici ascultătorul nu se află într-o poziție mai confortabilă, pentru că nu poate nici să-și exprime dezgustul față de rană, nici să dea frâu liber gustului său pentru oroare. Cască atunci când celălalt își povestește suferința, relativizează atrocitatea crimei.

Nu există decât o singură soluție pentru a avea grijă de o persoană traumatizată și a-i calma pe cei din jurul său: înțelegerea. Imediat după un accident, simpla prezență sau o discuție pot fi de ajuns pentru a inspira siguranță. Abia mai târziu travaliul povestirii va da coerență evenimentului. Copiii care au reușit să devină adulți rezilienți sunt cei care au fost ajutați să confere un sens rănilor lor. Travaliul rezilienței constă

* „CRS-SS" este un faimos slogan din timpul evenimentelor din Mai 1968 din Franța. CRS (Compagnies Républicaines de Sécurité) sunt trupele din Poliția Națională Franceză, a căror misiune este controlul revoltelor și al demonstrațiilor de masă și restabilirea ordinii. La vremea respectivă, abuzurile acestor trupe au provocat critici aspre din partea demonstranților. (*N. trad.*)

în a ne aminti şocurile, astfel încât să facem din ele reprezentarea unor imagini, acţiuni şi cuvinte prin care să interpretăm sfâşierea.

Marca realităţii şi căutarea amintirilor

Contrar a ceea ce se crede, copiii mici au amintiri precise despre experienţele lor. Dar cum este imposibil să-ţi reaminteşti totul, copiii nu transformă în imagini decât lucrurile care i-au impresionat. Pentru un mic parizian în vârstă de 3 ani, războiul din Afganistan sau victoria handbaliştilor la campionatul mondial nu vor deveni amintiri, în vreme ce rutina de a spune o rugăciune înainte de culcare sau vizita la bunica din fiecare duminică va aduce stabilitate în lumea sa mintală şi va crea orizontul de aşteptare pentru rugăciunea sau vizita care urmează. Aşa încât, în ziua în care victoria handbaliştilor la campionatul mondial îi va entuziasma atât de tare pe părinţi, încât să uite de rugăciunea de seară, tocmai această întrerupere a rutinei va crea sentimentul unui eveniment şi emoţia ivită astfel va permite transformarea acelei seri în amintire. Memoria copiilor de 3 ani este la fel de bine organizată ca aceea a copiilor mai mari, de 10 sau 12 ani, dar rutinele şi evenimentele notabile nu sunt aceleaşi. Un copil de 8 ani povesteşte cu exactitate amintirea primei sale călătorii cu avionul de la vârsta de 3 ani, cu condiţia ca părinţii să fi transformat acel eveniment într-o emoţie deosebită. Chiar şi un copil de 2 ani poate recunoaşte jocul la care a participat cu un an înainte şi care i-a provocat hohote de râs. Adulţii uită cât de bună era memoria lor în copilărie. Bineînţeles, ea se schematizează în timp şi îşi pierde componenta afectivă mai ales prin revizuiri: ne amintim imaginea evenimentului ca pe o poveste mimată, uitând treptat emoţia asociată ei, care a fost tocmai cea care a creat senzaţia de notabil.

Copiii traumatizaţi înainte de a învăţa să vorbească, maltrataţi sau abandonaţi au tulburări emoţionale: tresar la cel

mai mic zgomot, își exprimă supărarea la cea mai mică despărțire, se sperie de orice este nou și încearcă să fie mai reci pentru a suferi mai puțin. Modificările cerebrale operate de traumă împiedică controlul emoțional și generează cu ușurință confuzie copilului. La acest nivel al dezvoltării sale, orice eveniment emoționant provoacă un haos senzorial, fapt care explică de ce copilul percepe în mod preferențial tot ceea ce îi evocă o agresiune: vorbirea cu voce tare sau afirmarea un pic prea puternică. Copilul se adaptează viziunii despre lume impregnate în memoria sa biologică și la aceasta reacționează el. Răspunde cu agresivitate, pentru că a fost determinat să se teamă, sau se refugiază într-o formă hiperactivă de tipul „scapă cine poate".

Strategia de reziliență ar consta în a învăța să-și exprime altfel stările emoționale. Acțiunea coordonată, exprimarea comportamentală, prin imagini sau cuvinte, a lumii sale interioare îl ajută să redevină stăpân pe emoțiile sale.

Prin urmare, viața psihică de după traumă va fi umplută de aceste frânturi de amintiri cu ajutorul cărora va trebui să ne reconstruim trecutul, dar ne vom folosi de asemenea și de o hipersensibilitate dobândită la un gen de lume care de acum înainte ne va tematiza viața. Cu ce cărămizi extrase din realitate ne vom construi imaginarul? Din ce evenimente ne vom forma amintirile? Cu ce cuvinte vom încerca să ne reluăm locul în lumea oamenilor?

Un copil agresat înainte de a învăța să vorbească nu va putea trece prin același travaliu psihic ca un copil traumatizat într-un moment în care poate efectua o reorganizare prin cuvinte. Când sfâșierea intervine înainte de deprinderea limbajului, va trebui să reparăm mediul pentru a recompune copilul. În vreme ce, dacă un copil este rănit după ce învață să vorbească, efortul reparator va trebui să se concentreze mai ales asupra reprezentării a ceea ce i s-a întâmplat.

Fiecare amintire ne transformă într-o nouă ființă, pentru că fiecare eveniment ales pentru a fi transformat într-o cără-

midă a memoriei modifică reprezentarea pe care o avem despre noi înşine. Această edificare aduce speranţă, pentru că amintirile evoluează odată cu timpul şi cu povestirile. Dar universul intim al celui traumatizat depinde de asemenea de universul intim al persoanei căreia i se confesează şi de încărcătura afectivă pe care discursul social o atribuie evenimentului traumatizant. Aceasta înseamnă că felul în care lumea înconjurătoare vorbeşte despre traumă participă la traumatism, îl calmează sau îl agravează. Absolut toată lumea. O femeie îmi povestea cât de supărată a fost auzind un călător într-un autobuz care spunea râzând: „Este imposibil să violezi o femeie, pentru că alergi mai repede cu fusta ridicată decât cu pantalonii în vine." Această glumă însemna că oamenii aveau să râdă dacă ea ar fi povestit cum a fost violată? Atunci nu-i rămânea decât să tacă.

Orice cuvânt pretinde să lumineze un crâmpei de realitate. Dar, făcând acest lucru, el transformă evenimentul, pentru că ţinteşte la clarificarea a ceva ce, fără el, ar rămâne în zona confuziei sau a percepţiei fără reprezentare. A spune ce s-a întâmplat înseamnă deja interpretare, înseamnă să atribui o semnificaţie unei lumi bulversate, unei dezordini pe care nu o înţelegem prea bine şi la care nu mai putem reacţiona. Pentru a readuce ordinea, trebuie să vorbim, dar vorbind, interpretăm evenimentul, ceea ce-l poate duce în mii de direcţii diferite.

Amintirilor despre imagini uimitor de exacte, dar înconjurate de o ceaţă, li se adaugă o altă sursă de amintiri, cea a scenariilor de amintiri induse de cuvânt. Amintirile în imagini ale copiilor noştri apar chiar înainte ca ei să fie capabili să vorbească. Au o precizie mai mare decât cele ale adulţilor, dar exprimă punctul de vedere al copilului. Fiecare observă lumea în funcţie de locul în care se situează şi nu toată lumea percepe aceleaşi imagini — aşadar, toate sunt adevărate. Aceste trasee rămân gravate în memoria copilului, dar când

povestirea este împărtășită unui adult, emoția asociată împărtășirii depinde de felul în care are loc discuția cu adultul[41].

Să ne jucăm „de-a piraţii" cu două grupuri de copii în vârstă de 5 ani. În baza experimentului, unuia dintre grupurile cu care ne jucăm îi dăm numai informații reci: „Vom sta în spatele fotoliului", „Vom ridica mâna în care ținem sabia", „Vom deschide această cutie." În schimb, comentariile pe care le facem jucându-ne cu celălalt grup sunt încărcate de emoție: „Și îmi ridic sabia grea", „Atac piraţii cei răi", „Și ce văd? Un cufăr misterios", „Oh! Frumoasele pietre prețioase! Ce culori minunate... aurul... roșul rubinelor... verdele smaraldelor..." Câteva luni mai târziu, ne reîntâlnim cu cele două grupuri de copii și le cerem să jucăm din nou scenariul inventat prima dată: numai grupul care a beneficiat de un discurs plin de emoții a recuperat amintiri numeroase, în vreme ce grupul căruia i-am explicat pur și simplu jocul nu a recuperat decât câteva scheme comportamentale[42].

În ambele cazuri, amintirile există, dar modul lor de existență este diferit. Amintirile despre acest joc vor constitui de acum înainte o cărămidă în identitatea fiecărui copil, dar vor fi diferite, în funcție de felul în care anturajul va vorbi despre el. Această înmagazinare a amintirilor explică probabil de ce unele traume reprezintă amintiri luminoase pentru unii, în vreme ce, pentru alții, ele rămân învăluite în ceață.

Când o amintire în imagini este exactă, felul de a vorbi despre ea depinde de cei din jur

Dacă amintirea traumei este clară, înseamnă că evenimentul a ieșit în evidență, iar cei din jur au vorbit clar despre el. Când un șoc provoacă efracția despre care vorbea Freud, universul interior este bulversat foarte puternic, până la pierderea reperelor. Repatrierea celor 500.000 de soldați americani din Vietnam s-a făcut în condiții foarte proaste. Nu numai că războiul însemna o încercare grea, dar pe deasupra luptele nu

aveau nici un sens pentru mare parte dintre acei tineri, care se întrebau ce caută acolo. După ocuparea Saigonului de către comuniștii vietnamezi, retragerea s-a făcut în dezordine, fiind plină de zgomot, insulte și nedreptăți. Dar mai ales întoarcerea acasă a devenit o încercare suplimentară pentru acești oameni epuizați, care trecuseră prin urgii fără sens. S-au simțit umiliți de țara pe care credeau că o apără. „Veteranii" nu au fost primiți ca niște eroi. Dimpotrivă chiar, au suportat discursuri acuzatoare, care îi indicau drept criminali, o rușine. Toate se adunau pentru ca imaginea evenimentelor, gravată în memoria lor, să devină un traumatism. „Conform statisticilor oficiale, numărul morților violente (sinucideri și omucideri) printre veteranii americani a fost mai important decât cel din timpul conflictului."[43]

Când trauma este cronică, evenimentul este mai puțin notabil, pentru că este amorțit de cotidian. Iar atunci când, pentru a se simți mai bine, cel agresat are nevoie să repare imaginea agresorului de care se simte legat, memoria sa schimbă conotațiile afective. Mulți copii maltratați păstrează o memorie acută a anumitor scene de violență, în vreme ce alții susțin că nu au fost niciodată maltratați, spre stupefacția martorilor.

Nu trecea o zi fără ca Sylvain să fie bătut. Mama socială cheltuia o mulțime de bani pe biciuri cu mai multe curele, centiroane sau mături rupte în capul copilului. Dacă lovea cu pumnul, o durea prea tare mâna, așa că era nevoită să-și cumpere instrumente. Bietul orfan se simțea în plus în acea familie. Era făcut să creadă că se cheltuia prea mult pe mâncarea lui, că patul lui pliant ocupa prea mult spațiu în dulapul în care dormea, printre hainele atârnate, că nu a făcut curățenie destul de bine, că nu a gătit bine, că nu a pus în ordine hârtiile administrative și nu s-a îngrijit cum trebuie de cele două fiice ale familiei sociale. Atunci mama socială era, evident, obligată să pună mâna pe o curea pentru „a-l face să priceapă" pe acest copil în vârstă de 10 ani. Când fetele s-au făcut

mai mari, părinții le duceau în vacanță, lăsându-l pe Sylvain afară, pe palier. Au intervenit vecinii și, la vârsta de 14 ani, Sylvain a fost încredințat unei instituții, unde a fost foarte fericit. Și-a recuperat întârzierea la școală, a învățat meseria de tâmplar de mobilier, s-a căsătorit cu o vecină și a avut doi copii. Și acest tânăr își lasă soția cu gura căscată atunci când afirmă că familia sa socială a fost foarte drăguță că l-a ținut atâta timp. Bătăile erau sistematice, zilnice, fără motiv, o palmă, o lovitură de mătură pentru o farfurie prost așezată, o mâncare de tăiței prost gătită, cada prost curățată. Lovitura pornea fără nici un cuvânt, fără vreo amenințare, fără justificare, fără vreun comentariu. Bunătatea lui Sylvain, deschiderea lui față de ceilalți au făcut din el mai târziu un tânăr rezilient, ale cărui sisteme de apărare și de protecție îl făceau să țină la distanță orice relație mintală cu traumatismul suferit. „N-am nici un fel de conturi de reglat", îi spunea el soției uluite, care vedea cum fostul copil maltratat își înconjoară cu atenții mama socială agresivă.

Marca realității în creier, urma mnezică, este permanent reajustată prin perspectiva asupra sinelui, constituită de amintiri. De la vârsta de 18 luni, dezvoltarea sistemului nervos permite formarea unei amintiri preverbale, a unei reprezentări în imagini.

O fetiță de 2 ani și 3 luni își schimbase brusc comportamentul. Fusese plină de viață și surâzătoare, însă devenise rigidă, gravă, aproape inertă. La acea vârstă povestirea era imposibilă, la fel și desenul. Numai schimbarea brutală a comportamentului ei indica o metamorfoză neliniștitoare. La vârsta de 6 ani, ea a făcut un desen extrem de explicit, pe care a scris „bunicul". Încurajată treptat să se exprime, ea a descris în cuvinte ceea ce se întâmplase[44]. Mărturisirile bunicului, făcute patru ani mai târziu, au explicat uimitoarea metamorfoză comportamentală și au confirmat faptul că se poate forma o amintire exactă în imagini înainte de deprinderea vorbirii.

Dar această amintire traumatizantă este deosebită: ea a pus în lumină, cu detalii exacte, agresorul și a plasat în umbră restul lumii din jur. Dacă astăzi putem afirma că pe memoria autobiografică a copiilor se poate pune mult mai multă bază decât se credea anterior, trebuie să adăugăm că felul în care copiii agresați își exprimă amintirile în imagini depinde mult de felul în care adulții îi fac să vorbească.

Myrna se afla la Beirut în timpul războiului din Liban și avea 4 ani. Căpătând încredere prin intermediul unor jocuri fără nici o legătură cu agresiunea, ea a spus într-o bună zi: „Am văzut vârful puștii", „am văzut piatra spartă de bubuitură", „a curs mult sânge", „domnul cu barbă a făcut bubuitura"... Cuvintele copilărești folosite nu au împiedicat-o să exprime cu precizie amintiri în imagini... cu condiția ca adulții să le lase să apară.

Mulți adulți trăiesc într-o lume atât de maturizată, încât au uitat cum vorbesc copiii. De aceea ei conduc discuția punând întrebări de adulți, în care reperele de memorie sunt în principal de ordin social: „Era strada Djallil sau strada Aboukir?" Copilul este surprins, pentru că aceste repere nu au nici un sens pentru el. S-ar putea să răspundă „Djallil", iar adultul ajunge la concluzia că acel copil vorbește în dodii, pentru că strada Djallil nu a existat niciodată. De fapt, adultul este cel care a indus răspunsul greșit, atrăgând copilul într-o lume cu referințe clare pentru adulți, dar confuze pentru un copil.

Cum spuneam mai devreme, experiența cu jocul „de-a pirații" ne-a permis să avansăm ideea că o parte a memoriei este determinată de verbalizare. Nu numai cuvintele adulților fixează imagini în memoria copiilor, și prejudecățile culturale fac același lucru. Stereotipurile noastre, repetate de mii de ori, structurează mediul verbal al unui copil și participă la formarea de amintiri extrem de sincere. În Statele Unite, practic toți copiii răpiți susțin că cel care i-a luat a fost un „negru". Dar când este găsit răpitorul, de multe ori se descoperă că a

fost un alb. În Franța, femeile agresate sexual susțin adesea că agresorul a fost un arab. Când agresorul este găsit, ne dăm seama că acest caz nu este atât de frecvent pe cât indică reacția verbală spontană.

Micul Bernard păstra o amintire foarte clară a evadării sale din 1944, în timpul transferului către Drancy: o ambulanță aflată la distanță de linia soldaților germani, sfârșitul îmbarcării în vagoanele sigilate, o cursă printre soldații și polițiștii francezi, care lăsau breșe în barajul ce ducea spre tren, o infirmieră care i-a făcut semn, săritura în ambulanță, sub saltea, o doamnă care murea pe saltea, un ofițer german care dă semnalul de plecare... Toată viața, Bernard a păstrat amintirea imaginii acelei infirmiere tinere, elegante, în uniformă, drăguță și blondă. 60 de ani mai târziu, hazardul a făcut în așa fel încât Bernard să o regăsească pe această doamnă, acum în vârstă de 84 de ani. Era tot plină de viață și drăguță. Amintirile lor coincideau în privința multor imagini, dar nu în totalitate. Nu era vorba despre o ambulanță, ci despre o camionetă. Ofițerul german nu dăduse semnalul de plecare, dimpotrivă, nu reușise să oprească evadarea. Iar când Bernard s-a mirat de faptul că doamna Descoubes își vopsise părul negru, doamna în vârstă nu a răspuns, s-a ridicat și s-a întors cu o fotografie: „Aveam 24 de ani", a spus ea. Și Bernard văzu o tânără infirmieră drăguță, elegantă, în uniformă, cu părul negru ca pana corbului.

Probabil că stereotipurile culturale ale epocii au retușat amintiri altfel foarte clare. Când o infirmieră te cheamă să te ascunzi într-o mașină, logic, nu poate fi vorba decât despre o ambulanță. Când un ofițer dă semnalul de plecare, care îți dă dreptul să nu mori, acest gest oferă dovada faptului că întotdeauna rămâne o urmă de bunătate chiar și în oamenii cei mai răi. Iar dacă o femeie este frumoasă, ea nu poate fi decât blondă într-o cultură în care filmele americane aduc la rampă zâne platinate.

Experimentele și datele clinice ne permit astăzi să înțelegem mai bine cum se formează o amintire traumatizantă. Înainte de imagine și de vorbire, în decursul primelor luni, o sfâșiere senzorială impregnează în memorie o sensibilitate preferențială, o urmă fără amintiri. Dar foarte curând, imagini precise, înconjurate de ceață formează nucleul dur al amintirii traumatizante. În final, vorbirea retușează aceste imagini pentru a putea fi împărtășite, contextualizate social. Cuvintele adulților care înconjoară copilul sugerează câteva variante de interpretare, iar istoriile sociale, stereotipurile care ne structurează discursul modifică amintirile în imagini pentru a le face coerente. Cuvintele copilului sunt exacte, dar cuvintele spuse în locul copilului le pot modifica pe ale acestuia. De multe ori, chiar adulții „determină copilul să inventeze sau să încuviințeze ceea ce «pare adevărat» în ciuda cuvintelor copilului."[45]

De aceea acuzele de incest în timpul proceselor de divorț afectează grav psihicul copilului. Nu este ușor de făcut o evaluare, dar indiferent care ar fi cifra, ea este considerabilă. În 25% dintre divorțuri, mamele afirmă că tatăl a avut relații incestuoase cu copilul a cărui custodie vor să o obțină[46]. Chiar și atunci când acuzația nu este atât de clar formulată, simpla aluzie are totuși o putere distructivă. În 50% dintre divorțuri, când o mamă sugerează că s-ar fi putut întâmpla lucruri ciudate între soț și copil, anchetatorul este obligat să pună întrebări uneori obscene pentru a obține răspunsuri clare[47]. O astfel de inducție modifică amintirile și comportamentele copilului și chiar afecțiunea lui față de tată, care din acel moment va fi privit cu teamă și dezgust.

Este important să protejăm copiii împotriva agresiunilor reale. Dar de asemenea este necesar să-i protejăm împotriva aluziilor. Amintirile în imagini ale copiilor mici sunt viabile, dar cuvintele adulților pot modifica exprimarea acestor amintiri[48], pentru că, pe măsură ce crește, copilul se apropie

tot mai mult de universul verbalizat al adulților și, la rândul lui, ar putea folosi el însuși mai târziu falsele acuzații.

Școala evidențiază ideea că baza culturală se formează în copilărie

Prin urmare, copilul va înfrunta prima mare încercare socială din viața sa, școala, cu un capital de istorie personală deja bine constituit. În prima zi de școală, temperamentul său a fost deja modelat prin intermediul atașamentului timpuriu, care l-a învățat răspunsuri emoționale și comportamentale preferențiale. Acestei memorii particulare i se adaugă foarte devreme amintirile în imagini, asemenea unui film mut. Discursurile părinților, prejudecățile lor, hohotele de râs, laudele sau amenințările adaugă un alt tip de memorie semantizată. Cu acest capital psihic, provenit de la cei apropiați și impregnat în memoria sa, va aborda copilul prima zi de școală. Pentru prima dată în viață, începe să se elibereze de stilul părinților de a-l modela pentru a se lăsa modelat de școală, care are asupra copiilor un rol formator mult mai important decât ne-am închipui.

În realitate, întreaga istorie a educației nu este decât cronica ideii că baza culturală se formează în copilărie. În Grecia antică, școala servea mai ales la modelarea gesturilor, care permiteau recunoașterea clasei sociale. Școala romană preda în special retorica. Erau dezbătute pe larg problemele sexuale. O femeie violată putea să obțină două condamnări extrem de grave împotriva violatorului: să moară sau să se căsătorească cu ea. „Știut fiind faptul că un bărbat poate viola două femei într-o singură noapte, dacă una îl condamnă la moarte, iar cealaltă să se căsătorească cu ea, explicați cum va judeca judecătorul."[49]

Eleganța gesturilor și controlul vorbirii aveau deja funcția de a-i învăța pe copii semnele distincției sociale. Oamenii se recunoșteau după fulguranția unui gest al mâinii sau după tur-

nura unei fraze. De aici se puteau repartiza sarcinile și beneficiile. După aceea nu mai trebuia decât să-și învețe meseriile. Descopereau mitologia în care nu credeau, dar recitarea tragediilor și a structurilor de înrudire ale eroilor de la muntele Parnas constituiau reperele apartenenței între oamenii cu educație aleasă.

Mâna era asociată limbii în gesturile de elocință care au delimitat grupurile sociale până în secolul XX. Învățământul mixt nu împiedica segregarea educației după criterii sexuale. Fetele excelau în relațiile de solidaritate, iar băieții în deprinderea ritualurilor cetățenești. Arnolphe, în *Școala femeilor*, voia ca Agnès, pupila sa cu care intenționa să se căsătorească, cum se întâmpla frecvent în secolul al XVII-lea, să învețe „maximele căsătoriei". În acea vreme, școala servea mai ales la deprinderea conformismului. Era nevoie ca personalitățile să fie modelate astfel încât societatea să poată fi împărțită în suflete alese și spirite rustice.

Schimbarea concepției despre copil este un indicator excelent al unei modificări culturale. Când micuții erau crescuți în comunitățile de săteni, noțiunea de filiație nu era foarte importantă, deoarece copilul aparținea unui grup. Dar odată cu dezvoltarea orașelor italiene, în perioada Renașterii, căminul familial se adaptează noului urbanism: femeia stă acasă, bărbatul activează în societate, iar copilul stă cu doica (dacă tatăl își poate permite să plătească una). Această personalizare a copilului a adus la lumină importanța afectivității lui. Unii doreau să o respecte, de exemplu, filozoful Locke, în secolul al XVII-lea. Mulți o combăteau, deoarece ei considerau că afectivitatea înjosește omul. Medicii subliniau faptul că, spre vârsta de 7 ani, când băieții schimbau cămășuța cu pantalonașii bufanți până la genunchi, aceștia începeau să-și disprețuiască părinții. Iar bunul doctor Jacques Duval milita contra acelei „iubiri de maimuță" care se manifesta prin strângerea copilului la piept până la sufocare[50].

Este epoca în care școala încetează să mai fie o bucurie pentru a deveni o constrângere plicticoasă a spațiului, a atitu-

dinilor și a cunoștințelor inutile. Pedepsele fizice nu erau considerate violente, pentru că erau educative, ba chiar morale. Loviturile, palmele la fund, trosnelile corespundeau stereotipului cultural: „Băieții trebuie supuși pentru a face din ei bărbați." Copiii erau educați să suporte brutalitatea adulților. Totuși, între acești copii educați prin pedagogia neagră se dezvoltau relații de prietenie durabilă[51]. În timpul celor câteva minute în care scăpau de sub supravegherea pedagogilor, în timpul recreațiilor, la ieșirea de la școală sau în toalete, copiii vorbeau, formau legături și se influențau reciproc, participând astfel la o educație reușită, în ciuda pedagogilor.

Unul dintre cele mai importante fenomene din secolul al XX-lea a fost expansiunea școlii. În vremea lui Jules Ferry, copiii intrau la școală în jurul vârstei de 7 ani și majoritatea se lăsau de școală cam pe la 12 ani. La acest început de secol al XXI-lea, majoritatea copiilor sunt deja școlarizați la vârsta de 3 ani. Și nu părăsesc acest mediu decât pe la 25–30 de ani! O treime din existența noastră, într-o perioadă în care se învață cel mai repede, ne-o petrecem pe băncile școlilor. Oare aceasta chiar nu are nici o influență?

Presiunile care ne modelează copiii își schimbă forma de fiecare dată când se schimbă cultura. Într-o cultură care descoperă importanța afecțiunii, părinții își doresc în același timp să-și trăiască și aventura personală. Atunci, în timpul pe care-l mai au la dispoziție, supraevaluează semnele de afecțiune. Educația părintească, în cadrul căreia metoda de tip dresaj nu mai este considerată morală, transferă autoritatea pe umerii școlii și ai statului. Dar în aceste instituții pur executive, axate mai mult pe funcționare decât pe relaționare, cel mai lesne se formează legăturile de atașament insecurizant.

Dezvoltarea tehnologiilor impune manipularea corectă a cunoștințelor abstracte. Cu numai două generații în urmă, un copil care nu se descurca la școală își păstra demnitatea intactă și își câștiga partea lui de fericire, devenind muncitor sau

țăran. De câțiva ani încoace, cel care nu are nici o diplomă riscă să fie dat la o parte de societate și să fie umilit.

Pînă să ajungă în prima sa zi de școală, copilul a deprins deja un stil afectiv și a preluat prejudecățile părinților

Socializarea afectivă se caracterizează printr-o artă a relaționării, o manieră de exprimare și de formare a unor legături din ce în ce mai puțin codificate de ritualuri culturale. Iar un copil care a deprins un stil relațional bazat pe un atașament securizant beneficiază de această educație toată viața[52], în vreme ce un copil care pornește în viață cu stângul, din cauza dificultăților individuale, familiale sau sociale, beneficiază mai puțin de sprijinul codurilor sociale: „Unei doamne îi spui «Bună ziua!» și-ți scoți șapca." Bineînțeles că este vorba doar despre o convenție învechită, dar este un mijloc de socializare mai bun decât un mormăit dezgustător din partea unui copil care se simte respins doar pentru că nu a fost învățat să spună bună ziua.

Pe parcursul a numai două generații, am dat peste cap condiția umană. 99% dintre toate descoperirile tehnice și științifice de la originile omului până în prezent s-au realizat în acești ultimi 50 de ani. Această victorie a cunoașterii abstracte a creat o lume virtuală, o nouă planetă, pe care ne-am născut copiii fără să știm cum se vor dezvolta în cadrul ei.

Legătura, funcția și sensul (a iubi, a munci și a scrie istoria), aceste trei condiții ale unei vieți omenești tocmai și-au schimbat semnificația. Legăturile se formează din ce în ce mai mult în afara familiei sau a comunității sătești. Învățăm să iubim în instituții reci, în care idolatria performanței contrazice discursul egalitarist pios: „El a terminat la ENA*..., ea este campioană la 400 de metri garduri..., noi toți suntem egali..."

---

* École Nationale d'Administration, celebra facultate franceză de Administrație Publică. (*N. red.*)

Am cunoscut epoca în care socializarea ținea cont de calitățile fizice: un bărbat trebuia să fie puternic și să nu se plângă niciodată, o femeie trebuia să aibă grijă de cămin. Astăzi, socializarea nu se mai face prin intermediul umerilor bărbatului sau al pântecelui femeii, ci prin intermediul diplomelor. În acest nou context vor trebui să se vindece copiii răniți. În această cultură performantă și bulimică va trebui să rămână școala un factor de reziliență.

Școala și familia nu sunt separabile. Copiii care se integrează cel mai bine la școală sunt cei care și-au format în familie atașamente securizante. La rândul său, eșecul sau succesul școlar modifică ambientul din familie și orientarea traiectoriei sociale. Bineînțeles că școala nu este o instituție angelică, componenta sexuală este puternic evidențiată.

Ați auzit dumneavoastră vreun copil care să spună: „Mă duc la școală ca să învăț"? Răspunsurile sunt clare și diferențiate — 60% dintre fete răspund: „Mă duc la școală pentru mama și pentru tata." În vreme ce băieții, în 70% din cazuri, răspund: „Mă duc la școală ca să mă întâlnesc cu colegii." Dacă le cerem să detalieze, fetele vor adăuga: „Mă duc și pentru că-mi place doamna învățătoare." În ansamblu, copiii merg la școală din motive legate de relaționare și de afectivitate. Fetele, pentru a le face pe plac adulților, băieții, pentru a se întâlni cu colegii și a desfășura împreună diverse activități. Doar 1% dintre fete și băieți merg la școală pentru a învăța!

Și eșecul este diferențiat după criterii sexuale. Fetele se adaptează eșecului „făcând pe copilul mic", pentru a trezi sentimente de protecție, în vreme ce băieții au tendința să-și reabiliteze stima de sine rănită prin comportamente antisociale sau prin acte agresive. Ceea ce nu înseamnă că solidaritatea, colegii, vecinii și chiar personalitatea celui care predă nu au influențat la rândul lor traiectoriile familiale și sociale ale elevului[53].

Fragmentăm pentru a analiza mai ușor, dar realitatea este un flux continuu. Numai integrând familia, școala, sexualita-

tea și planul social vom putea înțelege cum poate această instituție să producă un efect de reziliență. Teoria care susține că școala este principalul instrument de reproducere socială este verificabilă încă din Grecia antică. Acest instrument poate funcționa eficient chiar și fără să transmită vreo informație utilă. Or, tocmai la periferii vom regăsi ideile imprevizibile care ne vor permite să analizăm procesul de reziliență.

Atunci când analizăm evoluția pe termen lung a copiilor unor părinți alcoolici, criminali cu probleme mintale sau de agresori sexuali, descoperim că, după 20 de ani, dacă numai unul dintre părinți are probleme, 25% dintre copii suferă de depresie; în cazul în care ambii părinți au probleme, procentul crește la 75%[54]. Este o proporție mult mai mare decât în rândul populației generale, dar această observație ne permite să înțelegem că aceia care au putut depăși acest handicap afectiv și social au întâlnit aproape toți un al doilea cerc de persoane apropiate, unchi, veri sau vecini care au binevoit să le slujească drept înlocuitori de tutori.

Câteva familii-bastion rezistă disperării culturale

În societățile distruse de război, de decăderea economică și de deritualizarea culturală, majoritatea copiilor se dezvoltă cu mare greutate, cu excepția celor care trăiesc în cămine cu structură tipică. Chiar și în familii foarte sărace am descoperit copii care se descurcă foarte bine la școală și obțin o diplomă, aceasta ajutându-i să iasă din acea situație. În aproape toate cazurile, regăsim un mediu familial foarte bine structurat: gesturile de afecțiune, practicile domestice, ritualurile religioase sau laice și rolurile părinților sunt foarte clare. Se discută mult, afecțiunea este manifestată prin gesturi și cuvinte, treburile gospodărești sunt împărțite, se spun rugăciuni, se povestește pentru a conferi sens evenimentelor întâmplate, iar părinții asociați au roluri diferențiate[55]. Aceste familii scapă de efectele sociale provocate de mediul lor deteriorat. Ele

cred într-un spațiu al libertății intime[56]: „Întotdeauna există o șansă de a scăpa din mizerie, uită-te la fratele tău mai mare, care a venit din Italia și care vreme de trei luni a fost nevoit să doarmă afară, iar astăzi este director de întreprindere." Această credință familială într-un „control intern" creează echivalentul unui atașament securizant, o forță intimă care-i permite copilului să scape de stereotipurile grupului său social.

Căminul familiei Charpak este un exemplu tipic pentru acest gen de „familie-bastion" săracă, dar care insuflă siguranță și dinamism: „Cred că părinții mei aveau o anume distincție înnăscută. Dar acest lucru era frecvent în familiile de muncitori, în care părinții făceau o chestiune de onoare din a avea copii politicoși, serviabili, atenți și care să-i respecte. Acest respect datorat părinților noștri era de la sine înțeles și ne dădea un puternic sentiment de siguranță, pentru că știam foarte clar unde se plasau limitele care nu puteau fi încălcate."[57] Familia Charpak, imigranți evrei, veniți din Ucraina, s-a instalat la Paris. Locuiau toți patru într-o cameră de serviciu de 15 metri pătrați. Mama muncea acasă și trăgea la o antică mașină de cusut Singer aproape toată noaptea. Copiii dormeau pe o saltea întinsă direct pe podea. Tatăl se trezea foarte devreme dimineața pentru a face livrări cu o tricicletă motorizată. Dar toată familia trăia „cu convingerea că într-o bună zi, datorită muncii, vor trăi în condiții mai bune". Important pentru această familie săracă era să „le asigure copiilor o educație". Câțiva ani mai târziu, în ciuda deportării la Dachau, Georges a reușit la concursul de admitere la Școala de mine și și-a făcut o carieră de fizician, încununată de un premiu Nobel pentru Franța în 1990.

Putem descrie aceste familii sărace, care, în ciuda rupturii provocate de imigrare, își integrează copiii de la prima generație și îi „trimit la Politehnică"[58]. Practic, toate aceste familii sunt „funcționaliste", adică fiecare element al sistemului familial se adaptează celorlalte pentru a realiza un proiect de ansamblu. Nu este vorba despre sacrificiu, ci mai mult despre

o dăruire, pentru că renunțările fiecăruia la câte o mică plăcere imediată aduce multă fericire grupului în ansamblu, permițând realizarea visurilor grupului familial. Tații sunt autoritari, mamele muncesc și, în ciuda sărăciei accentuate, copiii își consideră părinții eroi pentru curajul lor.

Aceste familii se organizează și gravitează în jurul dăruirii. Fiecare știe ce oferă celălalt: munca, timpul, afecțiunea, cadourile. Chiar și copiii participă la sarcinile casnice. Se întâmplă uneori să câștige ceva bănuți, din care dau o parte părinților lor. Ei atribuie reușitei lor școlare puterea magică de a repara traumatismul părinților: „Înțeleg că ați suferit când v-ați smuls din țara voastră de origine și când a trebuit să lucrați 18 ore pe zi, dar suferințele voastre au meritat, pentru că, mulțumită vouă, eu voi avea o viață minunată." Această obligație de a reuși este o fericire pe muchie de cuțit, un stimulent care frizează angoasa, pentru că în cazul unui eșec, nefericirea va fi de două ori mai mare.

Amin vindea cămăși în târgul de vechituri de la Argenteuil. Când afară era frumos, duminica dis-de-dimineață, era foarte plăcut să-și etaleze standul pe marginea Senei, aproape de podul pe care l-a pictat atât de des Claude Monet. Dar Amin mă enerva, pentru că, fiind student la medicină ca și mine, intra în vorbă strigându-mă de la un stand la altul. Într-un târg de vechituri, mă întreba ce făcusem la examenul de anatomie; dar la facultatea de medicină, ca orice bun comerciant, renunța la acest comportament. Mie nu-mi plăcea acest mod al lui de a se detașa de mediul social în care ne găseam, chiar dacă înțelegeam că pentru el era vorba de un procedeu de identificare. Înainte de Mai '68, marii patroni ai medicinei se comportau ca niște aristocrați ai diplomei, prinți ai intelectului, ce pluteau deasupra oamenilor vulgari. Într-o luni dimineață, profesorul Daub i-a pus colegului meu de la târg o întrebare în fața unei săli de 200 de studenți cărora puțin le păsa de ce se-ntâmplă. Duminica fusese foarte grea, friguroasă, umedă și cu vânt, iar colegul meu de târg nu mai avusese pu-

tere să-şi pregătească chestiunile medicale. Profesorul, iritat de neştiinţa lui, l-a întrebat: „Ce fac părinţii tăi? — Tatăl meu a murit, iar mama lucrează ca menajeră." Aceasta i-a trezit prinţului profesor o sfântă indignare, lansându-se într-o prelegere morală în faţa studenţilor, cărora le atrăsese în sfârşit atenţia. Îi explică colegului meu de târg că se comportă ca un „peşte", pentru că o trimite pe biata sa mamă să muncească şi că ar trebui să-şi abandoneze studiile ca să o ajute. Astăzi, colegul meu este radiolog, iar mama sa este fericită că a putut să-i dăruiască atât de mult. Eforturile ei au fost răsplătite, iar colegul meu de târg i-a dat ocazia să se simtă mândră.

„Cei care nu ştiu să ofere nu ştiu ce pierd"[59], dar valoarea unui cadou constă în mesajul pe care îl conţine. Un dar poate însemna intenţia de a umili, dorinţa de a-l obliga pe celălalt să se simtă dator, la fel de bine ca şi nevoia de a-ţi răscumpăra datorii sau dorinţa de a-l face pe celălalt fericit. Dar acest miniscenariu, venit din adâncul sufletului, capătă diferite sensuri în funcţie de contextul social în care este exprimat.

Când copiii străzii rezistă agresiunilor culturale

Organizaţia Mondială a Sănătăţii şi UNICEF estimează că, în prezent, numărul copiilor străzii depăşeşte cifra de 100 de milioane. În general, este vorba despre băieţi, cu vârsta cuprinsă între 6 şi 17 ani, cu o educaţie sumară, proveniţi din familii numeroase, fără tată[60].

Totuşi, în rândurile acestei populaţii numeroase, trebuie să distingem un mic grup de copii ai străzii ce aparţin acelui gen de familie ale cărei structuri afective şi comportamente ritualizate ne amintesc foarte mult „de acele familii de muncitori care îşi trimit copiii la Politehnică". În mijlocul unui mediu de o sărăcie incredibilă, tatăl şi mama, foarte apropiaţi, îşi repartizează sarcinile şi organizează ziua în jurul unor mici ritualuri de igienă, religioase sau legate de sărbători naive, care se impregnează în memoria copiilor şi le sculptează persona-

litățile. Începând cu vârsta de 7 ani, și uneori chiar ceva mai devreme, acești copii sunt trimiși pe stradă pentru a vinde diverse obiecte mici. Ei cerșesc, „păzesc" mașinile, scormonesc prin grămezile de gunoi sau își aranjează mici învârteli, dar știu întotdeauna că se pot întoarce acasă, unde le vor da părinților cea mai mare parte din câștigurile lor, care vor servi la cumpărarea hranei, a hainelor și a cursurilor de recuperare școlară organizate de instituții nonguvernamentale.

Tocmai în astfel de familii regăsim cel mai mare număr de copii rezilienți. Murdari, de multe ori întârziați mintal, ei învață o meserie, formează o familie și sar în ajutorul celor care au încă probleme. Acești copii devin infirmieri, ingineri, avocați sau soldați. Încercările străzii i-au întărit, ca și în cazul colegului meu de târg. Dar dacă nu ar fi avut în jurul lor un înveliș afectiv și structuri ritualizate, proba străzii i-ar fi nimicit. Ar fi ajuns să consume substanțe nocive pentru a suporta dificultățile, s-ar fi prostituat pentru a-și câștiga existența, s-ar fi îmbolnăvit, ar fi fost respinși, izolați, bătuți, violați și, din lovitură în lovitură, s-ar fi desocializat. Acesta este cazul majorității. Dar ceea ce provoacă degringolada din viețile lor nu este lovitura, ci absența sprijinului social și afectiv care îi împiedică să-și găsească tutori de reziliență.

Michel Le Bris, cel care a pus bazele festivalului internațional de carte „Étonnants voyageurs" din Saint-Malo, fiul unei mame celibatare, a cunoscut greutățile sărăciei lucii și ale agresiunii concepției sociale. Acum 50 de ani era considerată o mare greșeală să fii o mamă necăsătorită, iar micul Michel din Plougasnou a cunoscut în Finistère mizeria socială, dar nu mizeria afectivă. Atașamentul securizant, întipărit în el de afecțiunea mamei, i-a dat gustul descoperirilor. Spune că a avut trei mari șanse în viața lui: un învățător care l-a învățat literatură, un profesor care l-a trimis la un liceu la Paris și episodul Mai 1968, care i-a dat îndrăzneala de a se exprima. Dar pentru a avea atâta noroc, este nevoie de talent, iar plăcerea descoperirii celorlalți provine din afecțiunea pe care

i-a dăruit-o mama lui și care i-a permis să trăiască plăcerea întâlnirilor. Prin urmare, a putut transforma dificultatea în creativitate și a căpătat „dorința de a fi primul"[61]. Ceea ce ar fi putut fi o rușine s-a transformat într-o nevoie de a dărui puțină mândrie celei care a știut să-i dăruiască iubire, în ciuda greutăților. Jean-Paul Sartre și Romain Gary au cunoscut același sistem de apărare: revalorizarea celei care i-a făcut mai puternici prin iubire. Iată ce ar fi trebuit să-i explice profesorului Daub colegul meu de târg. Vulnerabilitatea socială a mamei nu crease carențe afective, iar copilul căpătase dorința de a repara această nedreptate, în ciuda sărăciei și a agresiunilor culturale.

Părinții pot oferi copilului chiar și după moartea lor o mare valoare de identificare, atunci când sunt valorizați prin cultură sau „povestiți" prin intermediul fotografiilor, al medaliilor sau al obiectelor semnificative. Părinții săraci pot sprijini mediul copilului lor atunci când afecțiunea și ritualurile lor structurează mediul înconjurător și compun astfel tutori de dezvoltare. Mamele devenite vulnerabile din cauza prejudecăților culturale pot în continuare să insufle forță dacă formează, prin intermediul gesturilor, corpului și cuvintelor lor o bază afectivă, ce servește drept trambulină pentru înflorirea copilului. Dimpotrivă, unii părinți bine ancorați și bine dezvoltați se servesc de diplomele lor pentru a-și potoli aviditatea de reușită socială. În ciuda calităților lor personale și în ciuda organizării unui mediu confortabil, acești părinți nu oferă o bază de siguranță copiilor lor, pentru că, neasumându-și un rol în familie, nu își lasă amprenta în memoria copiilor. Or, o societate care încurajează aceste valori, precum goana pentru diplomă și apetitul pentru consumatorism, creează în jurul copiilor o diluare afectivă. Atunci, alți factori decât părinții își vor pune amprenta, iar școala, fără să vrea, ocupă astăzi acest loc de substitut.

Puterea copiilor de a se modela reciproc a fost neglijată

Nu putem vorbi cu adevărat de un traumatism, dar cu siguranță putem spune că este vorba despre o încercare dificilă atunci când constatăm că, la vârsta de 6 ani, în primele săptămâni de după începerea școlii, un copil din doi manifestă comportamente ce denotă suferința: probleme de alimentație, dificultăți legate de somn, coșmaruri, angoase, întârzieri și iritabilitate. De abia și-au câștigat o bază de siguranță (mama, tata, casa, rutina), că imediat micuții sunt lăsați singuri într-o lume nouă, cu o învățătoare necunoscută, care se ocupă de încă 20 de copii, și cu colegi cu care intră în rivalitate într-un spațiu auster și constrângător. Oricât de puțin s-ar lansa părinții în cursa pentru serviciu și distracții, oricât de puțin s-ar restrânge familia așa-zis „lărgită", nemaioferind decât prezența intermitentă a unui singur adult, principalele contacte ale copilului nu vor fi altele decât copiii de la grădiniță și de la școală, cei care își vor lăsa amprenta asupra lui de acum încolo. De-abia a împlinit 6 ani și deja puterea modelatoare a adulților a început să se estompeze. Omul cel mare din familie nu mai este unica figură notabilă din lumea lui; acest loc va fi ocupat de un alt copil, de obicei unul „mai mare". Cât despre noii responsabili, ei vor reprezenta figuri îndepărtate, care nu inspiră siguranță, pentru că au puterea de a pedepsi și de a conduce fără afecțiune. Dacă copilul a deprins un atașament calm, care l-a învățat să-i facă plăcere să descopere, o nouă figură de adult va permite o deschidere a lumii sale mintale. Dar dacă o nefericire sau o problemă familială a slăbit dobândirea acestui gen de atașament, copilul îl va percepe pe adultul necunoscut ca pe un persecutor, față de care este obligat să se supună. Atunci, va visa în sinea lui că într-o bună zi se va revolta. Drept urmare, universul lui suferă un clivaj, ca în urma unui traumatism, împărțindu-se în adulți apropiați, care se lasă dominați pentru că iubesc copilul, și adulți străini, care pot să-i domine pentru că se ascund în spatele lipsei

lor de afecțiune. Prin urmare, o structură socială care împarte lumea în adulți apropiați supuși și străini dominatori poate induce dobândirea unui sentiment clivat. Într-un astfel de mediu, copilul își experimentează raporturile de dominație; în cadrul unor asemenea raporturi, cel care are ghinionul să iubească este pierdut, în vreme ce cel care combate afecțiunea se simte dominator și protejat. Copilul nu are de unde să știe că mai târziu va plăti foarte scump acest scut împotriva iubirii.

Din fericire, într-un astfel de context social și cultural, copiii învață să se atașeze de alți copii, alături de care vor învăța alte moduri de a iubi. „Copiii mai mari" își pot asuma funcția de tutori de reziliență pe care părinții extrem de ocupați și învățătorii distanți nu o mai pot exercita. Această putere a copiilor de a se modela reciproc este cu siguranță subestimată în cultura noastră.

Anturajul care ne formează copiii s-a schimbat mult de la expansiunea școlii. Mamele, din ce în ce mai active social, devin imaginare, tații nu mai sunt acei eroi îndepărtați, puțin înspăimântători, familiile lărgite formează cămine restrânse, iar clanurile impun o cușcă, oferind un model unic de dezvoltare. În schimb, școala, cartierul și prietenii de joacă dispun în jurul tinerilor principalele întâlniri și rutine ce sprijină dezvoltarea.

Toate acestea duc la nașterea unei culturi a copiilor care se sustrag modelării de către cei apropiați și îi abandonează pe aceștia, lăsându-se la discreția adulților care îi manipulează din umbră pentru a face din ei obiecte de schimb sau prada ideologiilor. Acești copii care se revoltă atât de ușor față de educatorii lor se lasă conduși de politicile de marketing ale centrelor comerciale sau de sloganurile partidelor extremiste.

În acest context, cultura copiilor are câteva valori comune cu cultura copiilor străzii. Petrecerea permanentă devine necesară pentru a lupta împotriva disperării, căutarea stimulărilor intense ajută la ștergerea plictiselii care induce lipsa de viață, iar pasiunea pentru risc creează evenimente ce marchează identitatea.

În astfel de condiții, în cultura noastră tehnologizată se creează o situație precum cea descrisă în *Împăratul muștelor*[62]. Sociologul romancier descrie într-o manieră premonitorie cum un grup de copii lipsiți de amprenta adulților reinventează procesul arhaic de constituire a unei societăți. În timpul unui naufragiu în apropierea unei mici insule, bărcile de salvare în care se află adulții se întorc, în vreme ce copiii ajung singuri la mal. Puțin câte puțin, în condiții de supraviețuire „*à la* Robinson Crusoe" se cristalizează două modalități de a trăi în societate: vânătorii, ce se grupează în jurul unui șef a cărui putere o întăresc, și democrații, care încearcă în paralel să organizeze o viață socială.

Seamănă puțin cu situația trăită de Raphaël în Franța în anii '50. Familia sa a fost masacrată în timpul războiului din 1940, iar Raphaël a alternat vreme de mai mulți ani perioade periculoase petrecute pe stradă cu momente de locuit în vreo 20 de instituții mohorâte, din care fugea în mod regulat. La un moment dat, a fost luat în grijă de o familie socială destul de simpatică. Dar cuplul de comercianți moderni alterna perioadele de muncă intensă cu cele de repaus, bine meritat, făcând sporturi de iarnă sau plecând în croaziere. Prin urmare, de la vârsta de 12 ani, Raphaël a trebuit să se ocupe de un cămin din care adulții lipseau. Se trezea foarte de dimineață și, înainte de a merge la școală, făcea menajul, pregătea masa pentru copiii cuplului respectiv și îi ducea la bonă. Seara, când se întorcea acasă, înainte de a se apuca de temele lui, făcea cumpărăturile, pregătea cina și se ocupa de igiena micuților. Când familia sa socială era acasă, una sau două nopți pe săptămână, Raphaël se ducea să se plimbe în cartierul de lângă vechiul port, unde stătea să vadă cum treceau oamenii. Astfel a făcut cunoștință cu o mică bandă de adolescenți cu caractere puternice. Printre ei se număra Michel, mincinosul, care vindea acte administrative furate, Alain, mititelul, care-și vindea trupul pentru seri petrecute în companii selecte, Alfonso, slăbănogul, care vorbea râzând despre loviturile pe care le pri-

mea în bătăile pe care tot el le provoca și Eric, intelectualul, care explica doct de ce este moral să furi din marile centre comerciale. Într-o seară, Raphaël s-a lăsat convins de sfânta necesitate a furtișagurilor și a fost prins furând niște stilouri de care nu avea nevoie. Viața lui s-a dat peste cap. Inspectorii de poliție, surprinși de maturitatea lui psihologică, după ce au constatat că nu era nimeni la el acasă și că tânărul hoț trebuia să-i ia pe cei doi micuți pentru a avea grijă de ei în acea seară, l-au lăsat să plece.

Câteva zile mai târziu, când a dus copiii la bonă, în loc să se ducă la liceu, unde ajungea aproape mereu cu întârziere, Raphaël s-a apucat de discuții cu soțul bonei, o caricatură a ceea ce se numea înainte un „vechi comunist". Bărbatul, un sudor bine făcut, cu fluență verbală, recita cu căldură clișeele din mediul său. Raphaël a fost încântat de acest discurs curgător, presărat cu exemple clare, în virtutea repetiției. În seara următoare, în cafeneaua Rade, și-a antrenat mica bandă într-o discuție politică și toți s-au aprins, cu excepția micuțului Alain, care găsea aceste subiecte ridicole și mult mai puțin profitabile decât serile sale de sex în cartierele selecte.

Mica bandă își schimba ambianța. Cumpărau *L'Humanité*, comentau titlurile, pentru a găsi motive de indignare. Eric s-a convins de necesitatea de a lupta împotriva marilor centre comerciale altfel decât prin mici furtișaguri. Alain, disprețuitor, a decis că el nu mai avea ce face în această bandă de patetici, iar Raphaël a fost surprins de intensitatea fericirii pe care i-o trezeau aceste noi discuții.

Acest proces care se desfășoară adesea în cultura noastră occidentală este foarte asemănător cu cel prin care trec copiii străzii. Adultul este prezent, bineînțeles, dar nu în calitate de tutore. Cel mai adesea, un copil în derivă este o potențială victimă. Este o pradă facilă pentru mafia prostituției, a muncii abuzive sau a ideologiilor extremiste.

O întâlnire fără cuvinte, dar încărcată de semnificație poate avea efectul de trezire a rezilienței

Când un copil aflat în derivă este prea aproape de un vânător, o simplă mână întinsă poate deveni un sprijin salvator. Chiar o pălăvrăgeală anodină constituie un eveniment care poate să-i schimbe cursul vieții. De multe ori, educatorii sunt eficienți tocmai prin această modalitate, pe lângă transmiterea de cunoștințe abstracte. Ei devin tutori ai rezilienței pentru un copil rănit atunci când dau naștere unui eveniment semnificativ, ce dobândește valoare de reper.

Tatăl lui Miguel era jurnalist la Santiago. Într-o noapte, a trebuit să fugă chiar înainte de sosirea soldaților, dar a fost arestat a doua zi dimineață în casa unor prieteni. Numai Miguel și mama lui au reușit să prindă avionul spre Paris. La puțin timp după aceea, mama s-a îmbolnăvit și s-a stins, lăsându-și fiul de 16 ani singur, cu documentele încă neclarificate și fără să vorbească prea bine limba. Școala a devenit pentru acest adolescent principala speranță de integrare. Lucra de foarte devreme dimineața, spălând geamuri pe o sumă fixă, apoi sărea pe bicicletă pentru a ajunge la liceu. De la prima oră de curs, el avea deja trei ore de muncă la activ. La prânz, servea într-o cantină, după care se reîntorcea la cursuri, la ora 14.

Domnul Bonnafe, profesor de științe naturale, avea o reputație de om sever. Totuși, nu ridica niciodată tonul, dar ținea în mâna stângă o provizie de bucățele mici de cretă, pe care le lansa cu precizie în capul copiilor care vorbeau sau nu erau atenți. Nimeni nu protesta. O tăcere tematoare se lăsa la orele lui. Într-o bună zi, domnul Bonnafe a venit să ia prânzul la cantina la care Miguel servea în pas alergător. Nu au schimbat nici un cuvânt, dar privirea lungă și insistentă a profesorului l-a făcut pe Miguel să înțeleagă că tocmai se petrecuse un eveniment emoționant. După-amiaza, la curs, Miguel a ghicit o mică ridicare din sprâncene a profesorului și o im-

perceptibilă înclinare a capului, care însemna cu siguranță „jos pălăria". Acest semn minuscul a fost punctul de plecare al unei relații privilegiate. De atunci înainte, Miguel s-a aflat în vederea acestui om care-i dădea lucrările într-o tăcere marcantă și uneori, în timpul cursului, părea să i se adreseze direct. Această complicitate mută l-a făcut pe adolescent extrem de sensibil față de cursul de științe naturale. Se pregătea cu mare atenție, pentru că știa că Bonnafe avea să acorde importanță oricărui lucru care venea de la el. A progresat atât de mult și a investit atât de mult în această materie, încât, vreo câțiva ani mai târziu, a devenit medic. Nu se pune problema să afirmăm că ridicarea din sprâncene a profesorului l-a făcut pe copil medic, pentru că el visa deja din Chile să devină medic, dar putem avansa ideea că un copil nu se ocupă în mod special de o materie decât pentru cineva, în mod intenționat. Cel mai mic gest semnificativ care înseamnă: „Există în mintea mea și ceea ce faci tu este important pentru mine" luminează un colț de lume și te face sensibil la un tip de cunoștințe abstracte. Efectul de reziliență a survenit grație unei întâlniri mute, dar pline de semnificație, deoarece fiecare a devenit pentru celălalt o figură importantă. Iată ce însemna copilul pentru Bonnafe: „El are un curaj pe care eu nu l-am avut când a trebuit să-mi întrerup studiile." Iar pentru copil profesorul însemna: „Am câștigat stima lui, prin urmare merit să fiu respectat, în ciuda epuizării mele fizice și a condiției mele sociale mizere."

Este uimitor să constatăm măsura în care pedagogii subestimează efectul prezenței lor și supraestimează transmiterea de cunoștințe. Mulți copii, chiar foarte mulți, explică la ședințele de psihoterapie în ce măsură un pedagog a modificat traiectoria existenței lor printr-o simplă atitudine sau o frază, banală pentru adult, dar bulversantă pentru copil.

În schimb, pedagogii nu sunt conștienți de această putere. Profesorii întrebați despre reușitele școlare ale elevilor lor nu-și atribuie aproape niciodată meritele succesului[63]. Aproa-

pe întotdeauna îl explică printr-o trăsătură proprie copilului: „Avea capacitate", „mergea foarte bine", „era conştiincios"... ca şi cum copilul ar fi deţinut un fel de calitate şcolară de care ei erau străini, un teren propice pe care crescuseră cunoştinţele semănate de ei.

Furia de a înţelege îl împinge pe un copil rănit către o intelectualizare ce produce un efect de apărare constructivă. Matematica, materia care oferă o uimitoare înţelegere a universului, nu-l ajută prea mult în acest gen de apărare, decât dacă permite o revalorizare a stimei de sine. În acest caz, succesul este cel care produce efectul de apărare, într-o măsură mai mare decât plăcerea înţelegerii. În vreme ce ştiinţele umaniste, literatura, politica oferă nu numai coerenţă lumii bulversate a copilului, ba mai mult, creează un sentiment de calmare, care-i permite să adopte un comportament dezirabil, o guvernare a sinelui interior.

Acest raţionament este important pentru pedagogii care se simt puşi la îndoială atunci când eşecul elevilor devine şi eşecul lor. Conduitele lor în faţa elevilor sunt manifestări ale propriei dezorganizări. „Domnule Miguel, sunteţi încă în urmă, dormitaţi, explicaţiile dumneavoastră sunt îndoielnice." Ne putem imagina că domnul Bonnafe a încercat un sentiment asemănător. Metamorfoza sentimentelor profesorului s-a făcut simţită probabil atunci când l-a văzut pe Miguel alergând printre mese ca să-şi câştige salariul lui amărât. Într-o singură scenă, profesorul a trecut de la agasare la respect faţă de copil, iar gesturile sale au exprimat schimbarea universului său intim de reprezentări.

Iată de ce profesorii care cred în reziliență au un efect de reziliență superior faţă de aceia care nu cred în puterea ei. Chiar şi atunci când nu au studiat conceptul, simplul fapt de a fi convinşi de existenţa lui formează o reprezentare intimă, ce se exprimă prin indicii pe care copilul le percepe ca pe avalanşe de informaţii, evidente pentru el.

Dar aceasta nu poate reprezenta o rețetă comportamentală, deoarece, pentru a forma un tutore de reziliență, este nevoie de o întreagă constelație de presiuni. Mica modificare a interacțiunilor ce dovedește schimbarea reprezentărilor din mintea pedagogului este mai bine acceptată de fete. Ele transformă mai ușor aceste indicii comportamentale în tutori de reziliență, deoarece încă din primii ani ele mergeau la școală pentru a face pe plac mamei, tatălui, educatoarei etc. În vreme ce pentru mulți băieți, chiar dacă percep aceste modificări de comportament ale adultului, ele nu devin tutori de reziliență, pentru că în anumite medii în care presiunile prietenilor descalifică școala un astfel de indiciu nu are o importanță prea mare.

Putem supravaloriza școala pentru a le face pe plac părinților sau pentru a scăpa de ei

Când prietenul meu, Abel Raledjian, s-a hotărât să facă studii de medicină la Marsilia, familia lui a fost nebună de fericire. Ei erau extrem de săraci, trăiau din vânzarea de pantaloni pe strada Baignoir, în apropiere de vechiul port. Pe lângă orele de la liceu, băiatul își ajuta familia să facă retușurile și livrările. Avea mulți prieteni în buticurile din jur, feroneriile, micile patiserii, comercianții de electrocasnice. În ziua în care și-a anunțat intenția de a face studii de medicină, și-a încântat familia și și-a pierdut prietenii: „Numai fetele și homosexualii fac studii. Un bărbat, un bărbat adevărat, se face zidar, ca mine." În mintea prietenilor săi de pe strada Baignoir era o trădare, pentru că el se aventura în lumea burgheză, în timp ce în ochii părinților săi, gestul lui dădea un sens sacrificiului lor. Dacă Abel ar fi preferat să se alăture lumii prietenilor săi, nu ar fi perceput indiciile de încurajare ale pedagogilor săi, în timp ce, alegând să se înscrie în istoria familiei sale, cuvintele de fericire provocate de decizia lui l-au făcut pe copil hipersensibil la cel mai mic indiciu din partea peda-

gogilor săi. Drumul parcurs de tineri într-un context afectiv și cultural specific atribuie unuia și aceluiași comportament semnificații diferite: „O să ne trădezi" poate deveni „Vei deveni mândria noastră."

Uneori pentru tutorii de reziliență din școală se plătește un preț mare. Tatăl Marinei fugise din Italia fascistă într-o noapte, la ora 11. S-a dus la gară și i-a spus vânzătorului de la ghișeu: „Vreau să merg în Franța, dați-mi un bilet de câți bani am." Așadar, a călătorit de la Savone la La Ciotat, unde a coborât fără să cunoască nici limba, nici țara. A găsit o magherniță la o vie și proprietarul l-a angajat la treburi. Acolo s-a născut Marina, care și-a petrecut copilăria cu rușinea de a avea părinți inculți și extrem de săraci. Avea rochița murdară, nu avea pantofi, dar suferea mai puțin când visa că într-o bună zi, când va deveni profesoară de franceză, rușinea ei va dispărea. Pentru a-și realiza acest vis rezilient, a trebuit să se lupte cu tatăl ei în fiecare zi. Pentru acest bărbat, curajul de a supraviețui se măsura prin voința fizică. Așa că, atunci când își vedea fiica pregătindu-se să citească, îl apuca furia, lovea cu picioarele în cărți, în mobilă și uneori și în ea. Cum îndrăznea să-și ia vacanță și să-și ofere plăcerea leneșă a lecturii când el trebuia să se zbată pentru a supraviețui și a-și găsi un loc în țara de adopție? Ceea ce pentru Marina era un vis de reziliență, pentru tatăl ei devenea o dovadă de lenevie. Prin urmare, Marina a studiat pe ascuns pentru a-și șterge rușinea. A muncit mult, dar era foarte tristă că nu putea să împărtășească această plăcere cu tatăl ei, care resimțea succesul intelectual al fiicei lui ca pe o umilință în plus pentru el.

Și tot un pedagog a fost cel care a întărit procesul de reziliență al Marinei, cerându-i să scrie tot ce-și imagina ea despre țara ei de origine. Copilul a descris cu drăgălășenie frumusețea Italiei, unde a înfățișat un tată amabil și cult, care provenea dintr-o familie săracă, dar foarte instruită. A recitit de mii de ori compunerea respectivă, dovadă a rezilienței, pe

care o ascundea cu grijă, visând că tatăl ei avea să o descopere, să o citească și după aceea să se metamorfozeze complet.

Pedagogii au mult mai multă putere decât își închipuie, dar nu genul de putere pe care și-o imaginează.

În sfârșit, putem găsi un punct comun între acele familii sărace, care-și împing copiii către reușita școlară și acei elevi care se dezvoltă excelent prin școală, în ciuda familiilor: fiecare crede într-o formă de libertate interioară, ca și cum ar spune: „Nu văd de ce m-aș conforma statisticilor care spun că un copil de muncitor nu face studii superioare." Sau: „Nu văd de ce ar trebui să urăsc cititul, așa cum face tatăl meu." Un asemenea „control intern"[64] este costisitor, pentru că acest tip de familie se izolează adesea de contextul său social și uneori chiar copilul este cel care trebuie să se izoleze și să piardă stima celor apropiați pentru a studia pe ascuns.

Credința în propriile visuri ca formă de libertate interioară

Acest sentiment de libertate interioară, de capacitate de autodeterminare este o achiziție timpurie, legată, probabil, de deprinderea atașamentului securizant. În cazul apariției unei agresiuni, copilul continuă să creadă în ceea ce a ales, în visurile care există în el, și nu doar în stimulii care provin din mediu. Este mai puțin dependent de context și se conduce mai bine după lumea sa interioară.

Lui Nadir îi era foarte dificil să-și urmeze studiile de drept. Nu numai că trebuia să-și câștige existența și să studieze în același timp, dar pe deasupra mai trebuia și să nu vorbească despre toate acestea, pentru că reușita lui școlară îi irita pe cei din familie. Tatăl lui își dorise atât de mult să devină un francez adevărat, încât se angajase în trupele franceze musulmane. Independența Algeriei îl alungase spre niște cabane de pe coasta Var. Nadir nu era favoritul mamei sale. Ea se simțea mult mai bine în compania fiicelor sale, vesele tot timpul,

ocupându-se de treburile domestice şi chiar alături de ceilalţi fii ai săi, pe care îi considera mai puţin pretenţioşi decât Nadir, ale cărui fraze erau prea complicate. În acea vreme, în cel de-al doilea an de drept, un profesor anunţa cu voce tare rezultatele examenului scris înainte de a chema studenţii pentru examenul oral. Ca toţi ceilalţi, Nadir aştepta să-şi audă numele, dar alături de el, un alt student încerca să-şi facă colegii să râdă, adăugând: „Mort pentru Franţa" de fiecare dată când se striga un nume străin. „Sami Idrir": „Mort pentru Franţa"; „Angelo Francesco": „Mort pentru Franţa"; „Jacques Lebensbaum": „Mort pentru Franţa"; „Nadir Belchir": „Mort pentru Franţa". Timp de o fracţiune de secundă, Nadir îşi oferi plăcerea imaginară de a-i plasa un pumn în faţă. L-ar fi pus la pământ pe acest tânăr pe care-l domina fizic. Dar poate că şi-ar fi spart ochelarii, poate că emoţia bătăii l-ar fi împiedicat să-şi facă treaba? Nadir nu spuse nimic, nu se simţi mândru de el, dar gândi: „Ceea ce contează este să realizez ce am ales să fac. Răspunzându-i acestui tip, m-aş supune lumii lui şi aş pierde ceva din libertatea mea." Două minute mai târziu, Nadir se apuca din nou liniştit de lucru.

Această observaţie ne ajută să explicăm ceea ce se petrece adesea în familiile care îşi maltratează copiii. În jumătate din cazuri, este bătut un singur copil, devenit ţintă, în vreme ce în cealaltă jumătate, sunt cotonogiţi toţi copiii. Unii îşi înfruntă fizic părintele violent, în vreme ce alţii îşi caută scăparea în ei înşişi: „Săraca mea mamă, tu nu eşti de fapt un adult când mă baţi aşa. Te laşi dominată de impulsurile tale." După 20 de ani, copiii scandalagii vor ajunge rău. Ei s-au adaptat contextului de maltratare şi prin ripostele lor comportamentale s-au supus deja acestei lumi. În vreme ce copiii maltrataţi, care se retrag în lumea lor interioară, au fost nefericiţi, dar această stare le-a permis să-şi realizeze mai târziu o parte dintre visuri şi astfel să-şi vindece stima de sine anterior călcată în picioare. Ceea ce contează este semnificaţia dobândită de şcoală sau de aventura intelectuală. Or, semnificaţia unui

obiect nu se regăsește în obiectul în sine, ci îi este atribuită obiectului de mediul înconjurător. Samira era într-adevăr o fetiță dificilă. Ajungea întotdeauna târziu la școală și îl provoca pe învățător. Orice formă de autoritate o făcea să se revolte. Era mândră de impulsurile ei și se individualiza prin aceasta. Într-o seară, atrasă de un băiat pe care-l plăcea foarte tare, a fost ademenită într-o fundătură special pregătită și a fost violată. Buimăcită, ea le-a povestit totul părinților, care au alungat-o de acasă. De atunci înainte a devenit „fata din fundătură", zdrobită de familie și disprețuită de băieții și fetele din cartier. Dar în mijlocul acestei disperări crescânde, s-a ivit o surpriză: școala își schimba semnificația. Din acel moment, devenise singurul loc în care i se vorbea frumos: „Mă agăț de școală. Cel puțin acolo mi se oferă un cadru stabil."[65] Înainte de traumatism, școala avea semnificația unei constrângeri, care o ținea prizonieră și căreia trebuia să i se opună. După traumatism, același cadru devenea o zonă de siguranță, ajutând-o să-și regăsească speranța. Samira a știut să profite de această schimbare, pentru că astăzi are o diplomă, trăiește înconjurată de prieteni și lucrează într-o instituție culturală.

Bineînțeles, nu se pune problema să afirmăm că ar trebui să-i traumatizăm pe copii pentru a-i face să iubească școala, dar putem avansa ideea că există un fascicul de forțe convergente care îi atribuie școlii o anume semnificație. Samira a fost salvată de școala pe care înainte o ataca, pentru că, după traumatism, acea instituție a devenit pentru ea un refugiu de amabilitate, o speranță de eliberare. Într-un mediu dureros, ea a reușit să-și creeze o insulă de frumusețe și libertate. Nu toți copiii sunt protejați de școală, unii sunt chiar doborâți de ea. Un învățător poate metamorfoza un copil printr-un singur cuvânt sau printr-o privire lungă. („Metamorfoză" înseamnă doar schimbare de formă, nu neapărat în bine.)

Atunci când un copil maltratat intră la școală, aproape întotdeauna el a deprins deja un atașament insecurizant. Aceas-

tă manieră de a se relaționa îl marginalizează. Când ajunge la școală, el nu le solicită colegilor atenția, iar atunci când este invitat, de obicei evită interacțiunile. Nefericit, neîncrezător în sine, el se marginalizează, evită privirile, își suge degetul, se balansează sau lasă impresia că este interesat de un obiect aflat undeva într-o parte, încercând să se protejeze de contactul față în față[66].

Acest tip de comportament îi atrage atenția unui alt tip de copil: cel brutal. Dintotdeauna a existat câte un astfel de copil în fiecare clasă, dar înainte erau mai rari și ceilalți se putea proteja de ei sau puteau să-i evite. În prezent, se pare că micuții maltratați acasă devin la școală o pradă, atrăgând atenția bătăușilor prin comportamentul lor atipic. Or, felul în care copiii maltratați se apără de cei care îi brutalizează este un indice viabil de predicție a problemelor pe care le vor avea mai târziu[67].

Puțini dintre copiii brutalizați acasă se revoltă împotriva celor care îi brutalizează la școală. Pe moment, aceștia se simt mândri că au făcut față confruntării fizice, ceea ce îi face să gândească: „Am fost curajos. I-am ținut piept... Pe mine nu mă atacă nimeni așa." Acest scenariu comportamental îl ajută pe copil să-și arate lui însuși că, în ciuda a tot ce se întâmplă, are totuși o anume valoare.

Copilul brutal este aproape întotdeauna un copil care, la rândul său, este nefericit acasă și care își restaurează imaginea de sine convingându-se că forța sa fizică inspiră teamă. Iar copilul maltratat care îi ține piept în ciuda slăbiciunii lui adoptă într-o oarecare măsură aceeași strategie de revalorizare.

S-a descoperit că aceste două categorii de copii evoluează către eșec școlar și desocializare. Beneficiul imediat al victoriei celui care brutalizează și al celui care este brutalizat nu are timp să se raționalizeze. Dimpotrivă, copiii liniștiți se îndepărtează de ei și îi lasă cu mecanismele lor de apărare alienante. Surpriza apare atunci când urmărim o perioadă mai îndelungată aceste categorii de copii. Mare parte a acestor

micuți maltratați acasă și care se lasă brutalizați și la școală evoluează către o lungă și ascunsă depresie, în suferință și durere. Or, în rândurile acestei populații de copii nefericiți vom regăsi mai târziu cel mai mare număr de copii rezilienți!

Copiii brutalizați care au adoptat același stil de apărare ca și cei care îi brutalizează obțin un beneficiu psihologic de scurtă durată. Trebuie să o ia tot timpul de la capăt. Copiii violenți sunt înconjurați și admirați de un grup de aghiotanți, dar aceasta nu-i face să fie mai puțin respinși. Acest mecanism de apărare toxic arată că acești copii suferă în continuare de tulburări de atașament[68], iar membrii cuplului morbid se antrenează reciproc către desocializare. În același timp, în grupul depresivilor tăcuți, care își ascund suferința, se activează mecanisme de apărare constructive: reverie, intelectualizare, activism, anticipare și sublimare. Dacă un adult se arată dispus să le propună un tutore de reziliență pentru a activa competențele lor ascunse, vom vedea cum acești copii revin la viață până în momentul în care depresia tăcută se va șterge ca urmare a travaliului afectiv, intelectual și social.

Apărarea legitimă, dar în izolare față de ceilalți poate deveni toxică

În schimb, când îi lăsăm pe acești copii pradă suferinței lor mute, un mare număr dintre ei vor fi distruși de propriile mecanisme de apărare[69]. Negarea care îi protejează îi condamnă totodată la tăcere. Reveria care creează un univers interior de frumusețe riscă să-i rupă de contextul social. Teama de ceilalți le accentuează absenteismul. De multe ori, intelectualizarea prost adaptată le conferă acestor copii un aspect buimac la școală, deși sunt foarte capabili într-un domeniu marginal.

Dacă îi lăsăm pe cei brutalizați să se facă respinși, dacă neglijăm depresia ascunsă a celor maltratați, acei copii se deprind cu disperarea și cu durerea mascată. Dar dacă îi ajutăm

să se folosească de ceea ce a angrenat suferința lor, atunci o mare parte dintre ei vor deveni rezilienți.

Ultimii ani au scos la iveală faptul că puterea de modelare reciprocă se manifestă și între frați[70]. Adesea, fratele sau sora mai mare dau tonul stilului comportamental. Unii frați mai mari au un efect de atracție, care îi antrenează pe cei mai tineri. Identificarea cu fratele mai mare poate induce legături artistice, rezultate școlare bune, îi poate face pe amândoi să devină bătăuși sau dezertori. Și viceversa, nu e deloc neobișnuit ca un frate mai mare să profite de forța și de autoritatea sa pentru a stabili o relație de control ce frizează sadismul și de care de multe ori părinții nu sunt conștienți. În același fel, existența unui copil bolnav în familie modifică bula senzorială care înconjoară copiii sănătoși, prin modificarea comportamentului părinților, și îi îndrumă diferit.

Sylvaine avea 5 ani când fratele ei s-a născut cu sindromul Down. În mai puțin de două luni, fetița a devenit serioasă. Nu înțelegea faptul că acel copil avea să se dezvolte diferit, dar din momentul sosirii frățiorului, părinții ei n-au mai fost aceiași. Mama a încetat să mai lucreze și, în ciuda faptului că era mai tot timpul acasă, îi vorbea mai puțin și îi zâmbea mai puțin. Cum în casă nu mai intra decât un salariu, tatăl ei lipsea mai mult, în încercarea de a lucra mai mult, iar atunci când era prezent era de asemenea serios și se juca mai puțin cu fiica sa. Atunci Sylvaine s-a adaptat la această lume nouă și, simțind că părinții ei sunt vulnerabili, ea s-a maturizat pentru a avea grijă de ei.

Un copil puțin mai mare este educat prin gesturile, mimicile și cuvintele adulților de care se simte atașat. El percepe corect interacțiunile lor, dar nu are încă acces la valorile părinților și nu își reprezintă statutul lor social. Dar când pentru părinți se modifică sensul existenței, universul senzorial în care trăiește copilul se schimbă și el.

Prin urmare, copilul este înconjurat de o constelație de forțe modelatoare. Acest mediu înconjurător își schimbă for-

ma' cu fiecare eveniment: apariția unui nou copil, o mutare, înlocuirea unui învățător, nefericirea părinților sau chiar fericirea acestora pot schimba tutorii de dezvoltare. Aceasta explică uimitoarele variații psihice ale unui copil după un eveniment care pentru adulți poate părea anodin.

Când copiii mai mari sunt modelați de instituții, apar frecvent două stiluri relaționale extreme: grupul celor care se „exteriorizează", cei care acționează cu ușurință, vorbesc, se joacă și nu se tem să se opună adulților și grupul celor care se „interiorizează", care evită oamenii, sunt tăcuți sau chiar temători. Observându-i pe acești copii o scurtă perioadă, constatăm că cei care se exteriorizează râd, se mișcă, vorbesc și par să se simtă în largul lor. În vreme ce aceia care se interiorizează, temători și marginalizați, nu sunt prea departe de depresie. Dar dacă îi revedem după 20 de ani, cei interiorizați, care nu obținuseră performanțe școlare bune pentru că fuseseră nefericiți acasă și la școală de multe ori au compensat eșecurile, dezvoltându-și un imaginar care le-a dat speranța și dorința să evolueze[71].

Copiii se pot modela reciproc, pentru că au puteri similare cu cele ale adulților: identificarea cu un copil mai mare, relația de control sau de protejare a unuia mai mic și mai vulnerabil. Se pot ajuta reciproc sau se pot încurca reciproc, cum fac și adulții. Prin urmare, școala poate deveni la fel de bine o sursă de supărare și de influență proastă sau de reziliență[72], în funcție de semnificația pe care i-o atribuie comunitatea.

O tendință afectivă și comportamentală poate deveni o achiziție stabilă pentru copil dacă mediul este stabil. Dar orice schimbare în sistem modifică tendința și curbează traiectoria existenței sale.

Școala este un factor de reziliență atunci când familia și cultura îi dau această putere

În Baltimore, Statele Unite, tocmai s-a petrecut un fenomen ce poate ilustra această idee. Majoritatea băieților din

cartierele locuite de negri refuzau să meargă la școală. Se influențau reciproc, scăpând de sub controlul părinților și își umpleau zilele cu un eroism de delincvenți, care îi ducea de multe ori în pușcărie. Până în ziua în care o mamă, disperată să-și vadă copilul în vârstă de 8 ani revoltându-se cu mândrie împotriva oricărei forme de autoritate și apucând calea delincvenței, a hotărât să-și trimită fiul la un văr îndepărtat, un massai* din Africa.

Copilul s-a întors metamorfozat, amabil, cooperant, elev silitor și fericit cu starea de fapt. Astăzi, în Baltimore au apărut două categorii de tineri: cei care rămân în Statele Unite și continuă să se orienteze către închisoare și cei care, după un sejur în Africa, își trec examenul de bacalaureat, învață o meserie și nu sunt nemulțumiți de acest lucru[73].

Contexte structurante complet diferite atribuie școlii semnificații opuse. În Baltimore, băieții luptă împotriva izolării doar alăturându-se altor băieți de pe stradă, care disprețuiesc școala. Contactele cu adulții nu constau decât în amenințări și represiuni. Evenimentele și distracțiile au loc doar alături de ceilalți copii, păcălind poliția și înfruntând lumea adulților anonimi.

În tribul de massai, un copil nu este niciodată singur. Și totuși se simte liber și protejat, pentru că adulții îl învață să se apere de pericolele care îl înconjoară. În acest context, sentimentul de siguranță vine de la adulții care le acordă foarte curând copiilor partea lor de responsabilitate. În Baltimore, pericolul vine de la adulți, în vreme ce în tribul Massai pericolul vine din lumea exterioară. În funcție de organizarea mediului, școala poate deveni o sursă de dispreț sau de fericire. Ceea ce nu exclude deloc participarea profesorilor și a elevilor, și ei, la rândul lor, actori în interiorul sistemului[74].

---

* Populație formată în mare parte de păstori din Kenia și Tanzania. (*N. trad.*)

Când copiii noştri merg la şcoală, în 70% din cazuri, au deprins deja un ataşament liniştit graţie căruia acest eveniment major devine un joc al explorării, o plăcere a descoperirii. Dar într-un caz din trei, copiii nesiguri vorbesc puţin, se marginalizează şi suferă fără să spună nimic, pentru că au învăţat să se teamă de ceilalţi şi să se simtă neliniştiţi în faţa necunoscutului. Practic, toate ataşamentele insecurizante şi chiar o parte dintre ataşamentele securizante au trecut printr-o traumă. Numai un copil din doi resimte începerea şcolii ca pe o aventură încântătoare. În prima zi de şcoală, ei au deprins deja o manieră de a iubi şi au preluat toate prejudecăţile familiei lor. Modelarea va continua sub efectul conjugat al fraţilor, surorilor şi prietenilor din cartier. Ataşamentul micuţilor nu se formează neapărat faţă de profesorii cei mai titraţi, ei îi preferă pe cei a căror personalitate le conferă siguranţă şi îi face activi. Dar valoarea şi semnificaţia pe care o atribuim şcolii depinde foarte mult de stereotipurile culturale.

Prin urmare, pentru a-şi construi reziliența, copilul va trebui să se strecoare, sub efectul unei constelaţii de factori determinanţi. De aceea nu putem atribui un efect unei singure cauze. Nu putem spune că şcoala îi masacrează sau îi salvează. Situaţiile coexistă. Dar când agresiunea provine din exteriorul familiei, tutorii de reziliență provin din interiorul familiei, cum este cazul acelor „familii-bastion" care ştiu să-şi protejeze şi să-şi dinamizeze copiii[75]. Când agresiunea provine din interiorul familiei, tutorii de reziliență trebuie căutaţi în exterior: unchi, mătuşi, bunici, vecini, şcoală, cartier sau organizaţii culturale.

Copiii de mineri îşi venerau tatăl, eroul familiei, sacrificat pe altarul industriei. Aceşti bărbaţi coborau în mină de la vârsta de 12 ani şi ştiau că practic nu aveau să mai vadă lumina zilei, că se vor târî prin galerii supraîncălzite, că vor risca să cadă victime unui accident sau unei explozii de gaz grizu sau că vor muri lent, asfixiaţi de silicoză. În acest context tehnic şi industrial terifiant, în care agresiunea era extremă, familia

căpăta valoare de refugiu protector, iar acești oameni, prea puțin prezenți fizic acasă, ocupau imaginarul familiei și al culturii, care îi transformau în eroi.

Straniul cămin al copiilor adultiști

Când agresiunea se infiltrează pe nevăzute, nu o conștientizăm prea bine, și totuși presiunea cotidianului structurează copilul, care învață câte puțin în fiecare zi să se adapteze unei sfâșieri lente.

Copiii părinților vulnerabili se atașează de tutori fragili și se adaptează acestui mediu de care au mare grijă. Cam același lucru se întâmplă atunci când mergem pe o cărare de munte prost marcată. Suntem atenți la alunecări, îndepărtăm pietrele care nu sunt stabile, împingem crengile care ar putea să ne dezechilibreze. Acest univers mintal și comportamental al copiilor ai căror părinți sunt vulnerabili l-am putea numi „adultism". Termenul nu este foarte bun, dar tocmai de aceea trebuie păstrat, pentru că este insolit și desemnează un comportament în același timp de adaptare și patologic. Atunci când urmărim psihologic un grup de copii ai căror părinți sunt vulnerabili, bolnavi mintal, handicapați fizic, pușcăriași sau alcoolici, descoperim în final că aproape jumătate dintre ei (45%) vor deveni adulți angoasați, cu o viață emoțională instabilă și cu o lume interioară de multe ori dureroasă (față de numai 23% din populația generală). Dar câteva decenii mai târziu, mai bine de jumătate din cei ce alcătuiesc acest grup vor deveni adulți calmi și împliniți[76], cu prețul unei strategii de existență costisitoare: adultismul. Cei mai puțin de jumătate care au devenit adulți suferinzi sunt cei care au fost lăsați singuri în interacțiunile cu părintele vulnerabil. În vreme ce cealaltă jumătate, care au devenit adulți împliniți plătind prețul adultismului, a găsit mereu o legătură familială sau culturală în afara căminului bizar, în care copilul putea înceta să mai fie părintele părinților săi. În jurul acestui cămin în care

copilul devenea părinte, existau tutori de rezilienţă: şcoala, un patronaj, un grup sportiv, un unchi, o vecină, un grup de prieteni alături de care copilul putea să-şi reia locul firesc şi dezvoltarea.

Ne putem întreba prin ce mister copiii părinţilor imaturi devin de multe ori adulţi prematuri. Exemplul de referinţă ne este oferit de copiii ai căror părinţi au murit. Moartea, în imaginarul orfanului, le conferă părinţilor un statut aparte. Aceşti copii sunt singurii ai căror părinţi rămân mereu tineri, mereu perfecţi şi nu comit niciodată nici o greşeală. În vreme ce copiii care au şansa de a avea părinţi reali vor trebui într-o bună zi să facă faţă unui tată obosit sau nedrept, unei mame nervoase sau care îşi neglijează copilul pentru a se ocupa de altceva. Universurile senzoriale în care se învârt aceşti copii sunt complet diferite. Cel care are părinţi reali şi, prin urmare, imperfecţi, învaţă să le ţină piept şi să suporte micile lor nedreptăţi şi abandonuri, ceea ce îl conduce către o autonomie progresivă. Cel ai cărui părinţi sunt morţi şi, prin urmare, perfecţi, se dezvoltă într-o lume clivată, în care realitatea este crudă, iar imaginarul este minunat. Când nu sunt complet dărâmaţi, orfanii devin în peste jumătate din cazuri „mici adulţi" sau, cum se mai spune, „bătrâni tineri". Cei din jur îi umplu de laude, li se spune că sunt serioşi şi raţionali şi totuşi toată lumea încearcă un sentiment de jenă. Interacţiunile lor sunt prea politicoase, prea puţin verbalizate, chiar preţioase. Sentimentul responsabilităţii ne impresionează şi ne stânjeneşte. Zâmbetul lor afectat ne ţine la distanţă, preţiozitatea lor ne face să vrem să-i scuturăm, iar comportamentele lor menite să ne încânte sunt, de fapt, lipsite de farmec. Avem chef să le găsim nod în papură, deşi comportamentele lor ne obligă să-i vorbim numai de bine.

Îmi amintesc de Antoine, rămas orfan de timpuriu, foarte întârziat din punct de vedere mintal după ce trecuse prin mai multe instituţii în care nu avusese timp să dezvolte nici cea mai mică legătură. Către vârsta de 12 ani, a fost încredinţat în

cele din urmă unei familii, în sânul căreia și-a schimbat imediat comportamentul. Cuplul vindea mezeluri dintr-un camion. Antoine trebuia să se ocupe de casă și de copiii cuplului. Își trata responsabilitățile cu o seriozitate excesivă. La școală, Antoine a devenit un elev sârguincios, deși înainte era inhibat, aproape debil. Câțiva ani mai târziu, când am putut pătrunde în lumea lui intimă, am înțeles că acest adultism reprezenta forma acceptată social a unui atașament evitant, ca și cum Antoine și-ar fi spus: „Fac ce trebuie să fac. Ei mă țin la ei, iar eu îmi răscumpăr libertatea fiind un copil perfect, la fel cum sunt părinții mei care au murit. Așa suntem chit și, prin urmare, într-o bună zi voi putea să-i părăsesc fără remușcări." Atașamentul evitant manifestat de Antoine, asociat cu comportamentul său perfect de copil primit din milă constituiau de fapt o strategie de existență adaptată situației. Antoine își plătea de fapt detașarea sa viitoare, libertatea care avea să vină.

Această strategie de adaptare seamănă cu un control intern excesiv, ca și cum copilul și-ar spune: „Îmi cumpăr libertatea printr-o supunere aparentă. Renunț la plăcerea imediată pentru ca mai târziu acești oameni să nu mă împiedice să mă bucur de viață, cerându-mi să mă ocup de ei. Plătesc în avans, iar în viitor îmi voi fi achitat deja datoriile. Amabilitatea mea anormală îmi pregătește detașarea. Până acum realitatea era tristă, dar de când mi s-au încredințat responsabilități, îmi recapăt speranța, descoperind că pot domina realitatea." Acest mod de restaurare a stimei de sine rănite este costisitor, dar cum să procedeze altfel?

Copilul adultist nu este amabil pentru a se face iubit, pentru a țese o legătură, cum fac cei care au deprins un atașament calm, el este amabil pentru a se elibera. Dar acest mod de cucerire a autonomiei nu apare decât în prezența unui anumit tip de părinți. În cursul șederilor anterioare la alte familii, Antoine manifestase diferite tipuri de atașament care depindeau foarte mult de familia socială. Uneori fusese buimac, distant, neavând nimic de spus, neputând comunica cu acei oameni. De

multe ori fusese adorabil, muncitor, atent să nu fie o povară prea mare pe capul familiei care îl găzduia. Dar cel mai tare îl uimea faptul că, înainte de a fi plasat în familia vânzătorilor de mezeluri, petrecuse câteva luni într-o familie foarte structurată, în care soțul și soția, decoratori amândoi, îl inhibaseră complet. Antoine nu îndrăznea să facă nimic nici acasă, nici la școală, atât de tare era intimidat și atât de îndepărtat se simțea de acest cuplu pe care îl admira, dar cu care nu se putea identifica. Când a ajuns în familia vânzătorilor de mezeluri, copilul de 10 ani fusese uimit de incultura lor și destul de mulțumit de sarcinile pe care i le încredințaseră. Forța cuplului de decoratori îl făcea să-i fie rușine de el însuși, în timp ce slăbiciunile și naivitatea brutală a vânzătorilor de mezeluri îi permiteau să-și dovedească faptul că era capabil să administreze o casă, să se ocupe de copii și să se descurce bine la școală.

Adultismul le permite copiilor să nu depindă de iubirea altcuiva: „Conduc, plătesc și plec." Ne putem gândi că dacă ar fi rămas în casa familiei de decoratori, Antoine ar fi încercat să-și câștige autonomia învățând cât mai repede o meserie oarecare, care să-i permită să plece și să nu mai revadă această familie amabilă. În vreme ce în casa vânzătorilor de mezeluri, copilul copleșit de muncă s-a reîntors la reveriile sale și s-a hotărât să facă ceea ce dorise mama lui înainte să moară: „Fiul meu va fi un mare avocat." Exact acest lucru l-a afirmat Antoine cu violență, aproape țipând, când „tatăl" vânzător de mezeluri voise să-l învețe meseria lui, pentru ca Antoine să devină „bastonul lor la bătrânețe". Muncind încă de mic, ar fi devenit legat de familia mezelarilor, în vreme ce aceeași muncă încă de mic l-ar fi eliberat de familia decoratorilor. Strategiile de reziliență ar fi fost diferite, și același eveniment al mersului la slujbă de timpuriu ar fi căpătat o funcție contrară, în funcție de familia socială.

Abandonarea de sine morbidă, dăruirea de sine excesivă, ca răscumpărare a propriei libertăți

Este aproape o regulă ca un părinte imatur să provoace transformarea în părinte a unuia dintre copii[77]. Și de multe ori, tocmai grație acestui proces costisitor, copiii ce se dezvoltă în familii în care există schimburi incestuoase reușesc să se elibereze și să devină rezilienți. Lorenzo avea 14 ani când l-a surprins pe tatăl lui cu sora sa în patul conjugal al părinților. După câteva săptămâni de furtuni interioare, el a hotărât să meargă la comisariat, unde a fost chemat și tatăl său. Tatăl a sosit surprins, șocat de denunț. Dar a adus atâtea dovezi ale devotamentului său, încât, în cele din urmă, băiatul a fost cel care a trebuit să meargă la psihiatru, care i-a prescris neuroleptice. Doi ani mai târziu, sora mai mare și-a surprins tatăl cu fiica mai mică. De această dată, mărturia conjugată a celor doi adolescenți a reușit să-l trimită pe tată la închisoare. Dar Lorenzo nu a simțit nici un sentiment de victorie. Dimpotrivă, s-a simțit vinovat de căderea economică a familiei. Din cauza lui erau săraci, din cauza lui surorile nu-și puteau continua studiile. Așa că și-a găsit de lucru ca zidar și s-a ocupat de casă, de viața domestică și de facturi, în vreme ce surorile lui studiau.

Părintele incestuos nu este un părinte puternic, care să confere siguranță și dinamism, pentru că nu accede la sentimentul de a fi părinte. El nu se simte tată și își percepe fata ca pe o tânără femeie. În fața unui părinte puternic, un copil se afirmă prin opoziție, în vreme ce Lorenzo, confruntându-se cu un părinte imatur și cu o mamă ocupată cu alte treburi, și-a descoperit forța devenind capul familiei și „tatăl" mamei lui și al surorilor sale. Beneficiul imediat al adultismului lui a fost calmarea sentimentului de culpabilitate și restaurarea, prin salvarea celor mai slabi, a stimei de sine năruite. Prin această strategie costisitoare, copilul redevenea demn de stimă și virtuos.

Căile justiției sunt uneori surprinzătoare. Tatăl micului Claude o ucisese pe mamă sub ochii copilului. Copilul nu scosese nici un cuvânt când a fost plasat într-o instituție rece. Această răceală afectivă i-a convenit de minune, pentru că i-a permis să se adapteze fără a fi obligat să facă efortul de a stabili relații cu alți oameni. După câteva luni de hibernare, a fost încredințat unei mătuși tinere, celibatare, care lucra ca stripteuză. Pentru că aceasta muncea noaptea și dormea ziua, copilul se plictisea și regreta orfelinatul întunecat. Într-o zi, mătușa s-a hotărât să devină respectabilă și i-a cerut micuțului să aleagă între doi pretendenți, unul vesel și sportiv, pe care Claude îl iubea foarte tare, celălalt trist și plictisitor. Copilul l-a ales pe acesta din urmă, deoarece prezenta un avantaj indiscutabil: avea un șold luxat! Copilul, maturizat prea devreme din cauza mătușii imature, nu i-ar fi putut provoca acestui om o suferință afectivă. Alegând să se supună acestei privațiuni, el suferea mai puțin.

Libertatea proprie nu se câștigă fără consecințe, iar Claude, ca și Lorenzo, străduindu-se să devină omuleți responsabili, se lăsau pradă abandonului de sine, devenit morbid prin exces. Cel care se oferă să satisfacă nevoile altuia în detrimentul propriilor nevoi nu aparține totuși familiei Masoch, deoarece prin această strategie nu își caută plăcerea proprie. Își câștigă stima de sine, dar nu și plăcerea. „De fapt, cel care-mi place este sportivul, care râde întotdeauna. Dar n-aș suporta să fiu un copil care face rău. Așa că renunț la plăcerea mea (spre deosebire de Masoch, care o caută), pentru a mă forma ca un om moral." Cam așa ar fi putut gândi Claude.

Nu putem decât să suportăm realitatea și să ne adaptăm ei sub amenințarea cu moartea, dar un copil nu știe nici măcar cum să o înfrunte. Are nevoie de cineva pentru a învăța să trăiască și să deprindă câteva abilități relaționale care vor caracteriza în continuare stilul său afectiv. În funcție de acesta, el va deveni adorabil sau dificil de iubit, întreprinzător sau inhibat. A fi adult înseamnă deprinderea unei abilități de a-ți sa-

tisface nevoile reale și de a regăsi în același timp o plăcere în reprezentarea lor. Organismul meu are nevoie de apă (aceasta este realitatea), și am s-o pun într-o sticlă albastră (aceasta este reprezentarea realității).

„Maturitatea psihică este rezultatul unei dezvoltări mintale sub îndrumare."[78] Pentru a sublinia aspectul patologic al copilului-adult, Freud a vorbit despre „prematuritatea eului", iar Ferenczi a subliniat chiar maturitatea grăbită a „fructelor cu viermi"[79]. Am impresia că morbiditatea adultismului este mai mult o adaptare la o presiune familială sau socială. Ne putem întreba de ce unele familii îndrumă către dezvoltări imature, în vreme ce altele provoacă maturizări precoce. Se pare că atunci când un mediu încearcă să regleze toate constrângerile realității prin figuri ale atașamentului, copilul suprasaturat nu mai formează reprezentări ale acestuia. Nu îi mai este necesar să deprindă abilități relaționale, pentru că realitatea este deja îndestulătoare. Când mediul oferă totul, copilul nu-și mai dă seama că are nevoie de apă.

Un adult are nevoie de apă și de sticla albastră. Un copil suprasaturat nu își dorește nici una, nici alta. Unul care suferă de lipsuri are atât de multă nevoie de apă, încât se distrează pe seama culorii sticlei. Iată cum medii diferite îndrumă dezvoltări diferite, îmbinând realul cu reprezentarea sa.

Eliberarea de sacrificiu pentru recâștigarea autonomiei

Când copilul sfâșiat se lasă în voia rănii pentru că nimeni nu i-a spus că poate fi vindecată, acesta suferă de un traumatism psihic. Unii copii se adaptează acestui gol luând asupra lor toate problemele din micul lor univers, un fel de activitate centrată pe sine, care nu va fi orientată asupra propriului corp, ci asupra celor apropiați. Când trauma lovește un copil mai mare, acesta reacționează mai puțin prin balansări ale corpului sau strângându-se în brațe tot timpul, cum ar face un

copil foarte mic, şi mai mult asumându-şi responsabilitatea pentru toţi cei din jur. Aceste comportamente pot avea la început un efect protector, dar dacă durează prea mult, ele devin un obstacol în calea dezvoltării personalităţii copilului. Prin urmare, trebuie să se elibereze de adultism şi să scape de sub protecţia lui pentru a deveni rezilient. Acest proces de rezistenţă-reziliență[80] este frecvent în cazul eşecurilor existenţiale. La început, trebuie să înfrunte trauma şi să se adapteze cu orice preţ. Apoi, când totul se linişteşte, trebuie să se elibereze de aceasta pentru a-şi relua dezvoltarea şi a se ocupa de rană, dându-i un sens. Maturitatea precoce excesivă nu este un pas înainte, ci mai degrabă o întârziere, dar după acest lung ocol reziliența devine posibilă. „Făcând pe adultul", copilul rănit poate evita să devină inferior, dar să te porţi „ca şi cum" ai fi mamă sau „ca şi cum" ai putea lua decizii ca un omuleţ mare este o plăcere periculoasă, pentru că acest joc de-a „ca şi cum" îl învaţă pe copil un rol care nu corespunde personalităţii sale. Copilul rănit, ştiind că „spectacolul celuilalt este întotdeauna un limbaj"[81], îşi regizează propriul personaj. El joacă rolul celui care ţine morţiş să nu mai fie copil, pentru că este prea greu. Făcând pe adultul, nu se mai simte singur. Dar micul actor recită un rol pe care nu îl trăieşte, pentru că nu-i place să fie adult şi de multe ori nu-i place nici persoana căreia i se consacră.

Într-o miercuri după-amiază, Nicolas a trebuit să renunţe la un meci de fotbal cu juniorii din şcoala lui pentru a duce la o plimbare prin parc copiii familiei sale sociale. Băiatul a aşezat o carte pentru şcoală deasupra căruciorului şi încerca să-şi înveţe lecţiile supraveghind în acelaşi timp copiii, când un cuplu de persoane în vârstă, încântate de această imagine, a început să-l complimenteze. Nicolas a fost surprins de injuriile ordinare care i s-au revărsat de pe limbă. Era dispus să facă menajul la ora cinci dimineaţa, să renunţe la fotbal, să supravegheze copiii mai mici, să studieze pentru a intra la liceu, dar îl înfuria să fie numit „drăguţ". Nu-şi dorea să fie el

însuși acel personaj în pielea căruia punea în scenă o strategie de eliberare și nimic mai mult: „Mă adaptez, plătesc, plec... Acest lung ocol este singura cale care îmi va permite într-o bună zi să fiu eu însumi."

Cum să procedeze altfel? Nicolas văzuse de multe ori în instituții copii rebeli care se desocializau fugind, furând sau bătându-se. Aceștia își pierdeau libertatea oferindu-și câteva clipe de revalorizare de sine: „Ați văzut ce ispravă am făcut furând, ce curaj am avut luându-mă la bătaie?" O victorie prea scurtă, cu un preț prea mare. Adultismul lui Nicolas devenea pentru el un tunel săpat încet, dar care, zi după zi, îl ducea mai aproape de libertate.

Nu întotdeauna! Adultismul eliberator se află în contrast cu adultismul copiilor prea atașați de un părinte vulnerabil. Prizonieri ai imaturității adultului, ei nu îndrăznesc să se detașeze de acesta. Libertatea îi face să se rușineze, ca și cum ar abandona o ființă apropiată, un copil al lor.

Pentru a-și plăti studiile de medicină, mama lui Pierre fusese nevoită să lucreze ca infirmieră. Era plină de viață, simpatică, activă, dar incapabilă să-și organizeze măcar o singură zi de lucru. Uita de întâlniri, pierdea hârtiile administrative, pleca în vacanță în ziua în care asociații de la cabinet o așteptau la notariat. Foarte devreme, Pierre s-a învățat să aibă grijă de ea. Copilul aproviziona frigiderul, aranja dosarele și își spunea că într-o bună zi avea să o facă să-i spună cine era tatăl lui. După bacalaureat, și-a plătit studiile de filologie lucrând ca agent de voiaj, pentru că mama lui avea deja multe datorii. Într-o zi, ea i-a spus plângând fiului ei că a trebuit să renunțe la mașina sa prea veche și că, prin urmare, nu mai putea să-și facă vizitele de a doua zi. Tânărul a obținut pe loc un împrumut pentru studenți, cu care i-a cumpărat mamei sale o mașină și a trebuit să muncească și mai mult pentru a-și plăti datoria. Din cauza imaturității mamei sale, Pierre se afla în fața unei alegeri imposibile: când stătea în preajma ei, își compromitea propriul viitor, iar când se îndepărta de ea pen-

tru a putea lucra în voie, era chinuit de remuşcări. Indiferent ce decizie ar fi luat, aceasta era dureroasă. Dar şocantă era observarea măsurii în care faptul de a-şi „creşte" mama dezvolta în el un ataşament anxios. Acelaşi fenomen se observă destul de des şi atunci când o mamă are grijă de un copil vulnerabil, bolnav sau dificil. Îngrijirile acordate unei fiinţe slabe dezvoltă ataşamentul şi conferă valoare celui care le oferă.

Adultismul este un ocol lung, care poate duce la reziliență cu condiţia ca acel copil să se folosească de acest ocol pentru a se elibera şi a deveni responsabil de el însuşi. Când acest copil prea cuminte şi prea devotat se lasă asuprit de cel pe care îl protejează, se vor scufunda amândoi. Dar dacă protejarea adultului l-a ajutat pe copil şi i-a permis să se implice în realizarea unui proiect personal, atunci, chiar dacă va fi acuzat de ingratitudine de către vecinii care anterior îl admirau, el va putea să-şi reia dezvoltarea propriei personalităţi.

Contextul este cel care va servi drept sistem de ghidare. Bernadette, Éric şi Irène se ocupau mult mai mult de mama lor decât de colegii de şcoală. Fiecare copil avea un alt tată, care dispăruse înainte de naşterea lor. Mama trăia din ajutoare sociale şi nu părăsea patul, în care primea din când în când câte un amant de ocazie. Copiii se ocupau de toate şi îşi petreceau cea mare parte din timp consolându-şi mama. Până în ziua în care Bernadette s-a îndrăgostit... de un negru. Cum relaţia devenea serioasă, a trebuit să i-l prezinte mamei sale, care nu s-a putut abţine de la insulte rasiste. Înfuriată, şi-a alungat fiica; aceasta, foarte nefericită, la început s-a îngrijorat foarte tare pentru mama sa, cerându-le fratelui şi surorii mai mici să aibă grijă de ea. După câteva săptămâni, Bernadette descoperea cu surprindere cât de uşor era să trăieşti.

Nu este un fapt neobişnuit ca reuşita şcolară a unui copil adultist să-l umilească pe părintele de care se ocupă copilul. Acest copil prea serios trece drept un moralist. El explică cum merg lucrurile în lumea asta într-o manieră oarecum condescendentă, dă lecţii de morală şi se descurcă bine la şcoală: de-

vine enervant. Mai ales dacă ceilalți copii din casă se comportă ca niște copii normali, pufnesc în râs, fac prostioare și învață pentru școală... cu pauze. Atunci, părintele vulnerabil se încăpățânează în sinea lui să-l determine pe copilul care îl ajută să eșueze prin diverse scenarii comportamentale. Poate că mama „uită" să-i dea copilului banii cu care să se înscrie la un examen. Sau poate „să piardă" dosarul de cerere de bursă. Tatăl imatur poate face în așa fel încât să ajungă prea târziu la interviul pentru o slujbă, la care a promis că-și va însoți copilul. Scenariile de eșec sunt numeroase, variate și, toate, „din greșeală", dar în realitate ele dovedesc existența unei dorințe de a submina acest copil prea drăguț, al cărui eșec îi va întârzia recâștigarea autonomiei. În cazul unui atașament anxios este vorba de păstrarea lui sau, în cazul părinților imaturi, care se simt umiliți de reușita copilului, de a-l face să dea greș.

Deoarece tocmai căutarea autonomiei este aceea care va duce la reziliență. Când dezvoltarea urmează un curs normal, copilul se îndepărtează din ce în ce mai mult de sursa atașamentului care, imprimată în memoria lui, îi dă forța să o părăsească. Dacă a existat o traumă, evoluția către reziliență va trebui să urmeze aceeași cucerire, dar va implica aplicarea unor strategii mai costisitoare, pentru că trebuie regăsită o cale în ciuda sfâșierii și în ciuda unor condiții adverse.

De la vârsta de 6 ani, un copil își urmează dezvoltarea cu ajutorul unor tutori extrafamiliali, oferiți în mare parte de familia extinsă, de școală și de comunitate. De multe ori, dacă copilul adultist găsește dincolo de responsabilitățile asumate în căminul său un educator, un antrenor sportiv sau un partener afectiv, el se metamorfozează.

Un coleg de școală l-a adus pe Antoine pe drumul către autonomie și l-a ajutat să se elibereze de drăguții și solicitanții vânzători de mezeluri. Roland avea 12 ani când Antoine avea 11. El deprinsese un atașament securizant în ciuda divorțului părinților. Mama, autoritară și muncitoare, conducea un atelier de croitorie, iar tatăl lui, poet și învățător, își consa-

cra viața creării unor întâlniri plăcute, duminici la țară și discuții interesante la masă. Astfel de părinți nu puteau să se înțeleagă și totuși fiecare îi oferise lui Roland o moștenire psihică bogată. Mama sa îi transmitea forța, iar tatăl, frumusețea. După intrarea la gimnaziu, Antoine l-a descoperit pe Roland, care îl impresionase puternic prin siguranța, veselia și driblingurile lui la fotbal. Cei doi băieți locuiau în același cartier. Se întorceau împreună seara și deveniră prieteni. În ciuda aparentei sale forțe, Roland simțea că este copilul părinților săi. Mama lui își dorea ca el să reușească în viață, așa că el nu ezita să o țină trează ca să-l asculte la lecții. În schimb, Roland era impresionat de maturitatea aparentă a lui Antoine, care știa deja cum se conduce o gospodărie. În virtutea acestei prietenii, Antoine a fost invitat la tatăl lui Roland, poetul-învățător, unde s-a simțit deodată copil. A învățat să gătească, să bea vinuri bune, să facă prostioare, să cânte cântece strengărești în fața tatălui, care o făcea pe virtuosul indignat. Și acest univers de „a face pe" crea o stare de fericire veritabilă. Antoine descoperea că în casa bravilor vânzători de mezeluri se simțea permanent copleșit, în vreme ce prietenia sa cu Roland îl făcea să înțeleagă faptul că un copil are dreptul să se lase condus. Bineînțeles, Antoine nu ar fi putut da peste oricine. Prietenia sa cu Roland era posibilă numai pentru că el era sensibil la acest gen de prietenie. În același cartier, se întâlnea, fără a se apropia de ei, cu băieți care nu vorbeau decât despre bătăi și furtișaguri, ceea ce îi amintea de băieții desocializați din instituțiile prin care trecuse. Câțiva ani mai târziu, când Roland s-a înscris la facultatea de drept, visând să ajungă la înalta școală la care se gândea mama lui, Antoine s-a întrebat de ce a făcut și el același lucru. Servindu-i drept tutore de rezilință, Roland l-a ajutat pe Antoine să găsească calea spre autonomie și spre eliberarea de condiția sa de copil devotat celorlalți.

Această reacție mimetică este o dovadă a faptului că copiii adultiști nu sunt, de fapt, adulți. Sunt rezonabili, serioși și prea devreme responsabili — pentru a se putea salva de disperare —, dar nu sunt dezvoltați complet. În realitate, este vorba de un viciu al relațiilor cu părinții: ei nu ocupă locul corespunzător în familie. În perioada în care sunt adultiști, se supun... celor slabi! Dar pentru că sunt dornici să întâlnească tovarăși care să le slujească drept tutori de reziliență, ei reușesc să se elibereze de acest exces de abandon de sine și să-și reia dezvoltarea sub o altă formă. Datorită acestei căutări a unui tutore de reziliență afectivă dincolo de cadrul familiei, adolescența lor devine o perioadă critică. Dornici să întâlnească un tovarăș mai bine sculptat decât ei, „se comportă precum copilul care n-au fost niciodată"[82]. Atunci se observă un ciudat mozaic de comportamente specifice unui părinte, amestecate cu cereri copilărești. Dar în ambele cazuri, ei trăiesc, de fapt, viața celuilalt.

Micheline și sora ei avuseseră o copilărie mizerabilă în Martinica. Tatăl lor decedase în urma unei boli misterioase. Mama și cele două fiice reușiseră să obțină repatrierea în Franța. Cele două fete își asumaseră complet responsabilitatea pentru mama lor dezorientată. Ele se ocupau de tot, o încurajau permanent și reușeau în același timp să-și continue cu succes studiile de infirmiere. Când Micheline a întâlnit un optician, ea s-a simțit protejată de robustețea acestui băiat, pentru care toate lucrurile erau clare. Dar căsătorindu-se cu acest bărbat, ea nu știa în ce măsură se lega și de familia acestuia. Atunci când soacra ei s-a îmbolnăvit, Micheline a îngrijit-o cu un devotament nefiresc. Pentru a-i ridica moralul, ea i-a încredințat chiar și bebelușul pe care abia îl născuse și a suferit mult din cauza acestui abandon-cadou. Complet infantilă în relația cu soțul, ea s-a convertit în „mama" soacrei sale până la epuizare. Se ocupa de ambele cămine, ca și de serviciul ei, care nu era dintre cele mai ușoare. Până în ziua în care s-a întâmplat inevitabilul: a făcut o depresie din cauza surme-

najului. Este o regulă ca aceia care se abandonează pe sine să renunțe la ceea ce le aparține pentru a da altora. Acest lucru îi face fericiți, dar uneori se prăbușesc, epuizați. Micheline, obligată acum să aibă grijă de ea din cauza depresiei, se simțea rușinată că îi mergea mai bine, în vreme ce soacrei ei îi era în continuare rău. De abia refăcută, ea și-a reluat strategia relațională a abandonului de sine excesiv. De-abia după a treia cădere nervoasă, soțul ei, exasperat de atâta mărinimie, a intervenit, obligând-o să se ocupe de ea însăși. Iar ea, ca o fetiță ascultătoare, l-a ascultat și a îndrăznit să fie fericită.

Pentru această femeie, reziliența a presupus depresia, care a constrâns-o să se metamorfozeze cu ajutorul puternicului ei soț. Această traiectorie nu este deloc rară. Drumul către o viață împlinită a început de multe ori după o abatere, care reprezenta punctul culminant al unui mod de viață costisitor și al unui mecanism de apărare lipsit de respect față de personalitatea celui traumatizat.

PARTEA A II-A

Fructele necoapte sau vârsta sexului

Narațiunea nu înseamnă întoarcerea trecutului

Calea cea mai sănătoasă și mai puțin costisitoare o reprezintă narațiunea. Competența povestirii despre sine este necesară pentru a-ți forma o imagine despre propria personalitate. Acest efort provoacă o plăcere stranie. Am putea înțelege fără greutate delectarea pe care o provoacă resuscitarea amintirilor fericite, cum se întâmplă atunci când suntem într-un grup, iar evocarea momentelor vesele permite readucerea în prezent a fericirii. Astfel se țese afecțiunea între cei care împărtășesc amintiri comune. Dar reamintirea fără încetare a unui episod dureros, revenirea unor imagini triste, reiterarea dialogurilor conflictuale și închipuirea altora asemenea provoacă o emoție derutantă, de dulce suferință. Probabil prin intermediul acestei ciudățenii putem înțelege funcția narațiunii interioare: aceea de recucerire a emoției provocate de trecut pentru a o putea transforma și a face din ea o reprezentare de sine, care să fie acceptabilă în forul intim.

Acest travaliu al povestirii are un efect dublu. Mai întâi, asupra funcției identității: „Eu sunt cel care a scăpat dintr-o casă de corecție, și-a trimis tatăl la pușcărie pentru a-și proteja surorile..." Apoi, asupra funcției de remaniere a emoțiilor: „Acum reușesc să suport amintirea armatei chiliene care o urmărea pe mama mea și pe copiii ei. Ba chiar, după 25 de ani, mă încearcă o mândrie nedefinită atunci când evoc această amintire dureroasă, după ce Spania, țara mea de adopție, mi-a

încredințat responsabilități importante." Narativizarea permite transpunerea în pielea unui subiect intern, iar narațiunea invită la ocuparea locului cuvenit în universul uman, prin împărtășirea propriei istorii. Ceea ce este acceptabil pentru sine se asociază cu ceea ce poate fi împărtășit social. După acest travaliu, rănitul se poate privi în ochi și se poate reintegra în societate.

Prin urmare, nu este vorba despre o reîntoarcere a trecutului, deoarece aceasta ar fi imposibilă. Atunci când povestesc vizita mea la palatul Regelui Mihai în România, nu readuc amintirea celor patru ore de călătorie spre Constanța. De-abia dacă îmi aduc aminte de desimea pădurii, de apăsarea timpului, de încetineala călătoriei. Eu condensez câteva imagini semnificative pentru mine: izolarea castelului, schimbarea barocă a stilului de la o încăpere la alta și semantizez aceste desene astfel încât să-mi permită să evoc dintr-un singur fleș această călătorie în România.

Cât despre veridicitatea amintirilor, ele sunt la fel de adevărate ca himerele. Totul este adevărat în acest monstru: pieptul este de leu, abdomenul de capră, aripile ca de vultur. Și totuși animalul mitic nu există în realitate. El există într-o reprezentare pe care locutorul și-o face asupra realului și pe care o are în comun cu cei ce aparțin aceleiași culturi.

Rezultatul acestui dublu efect este acela că poveștile interioare sau culturale pot construi în universul psihic un echivalent al atașamentului securizant atunci când legăturile din prima copilărie sunt create defectuos. În vreme ce atașamentul timpuriu se impregnează în temperamentul copilului fără ca părinții să-și dea seama, povestirea poate fi construită deliberat, prin intermediul unei psihoterapii, al creativității artistice sau printr-o dezbatere socioculturală. Cu toții suntem constrânși să urmăm acest traseu pentru construirea propriei identități și pentru ocuparea unui loc în cadrul grupului. Cei cu sufletul rănit trebuie să parcurgă acest traseu având în memorie traumatismul și povestea pe care au creat-o despre

acesta sub privirea societății, fără ca aceasta să însemne neapărat că rana intimă a fost făcută publică.

Orice poveste este un instrument pentru reconstruirea universului propriu

Unii, răniți foarte grav sau înconjurați de persoane nepotrivite, dezertează și rămân buimaci, confuzi, supuși trecutului, rumegând sfâșierea permanent proaspătă. În vreme ce alții reușesc să „creeze o povestire interioară necesară supraviețuirii psihice"[1]. Povestirea pune în scenă fapte reale, a căror semnificație depinde de cei care vorbesc despre ele. Georges Perec nu-i vede niciodată dispărând pe cei din jurul lui, dar, într-o bună zi, observă dispariția lor. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, rareori s-au văzut evrei dispărând, dar într-o bună zi s-a înțeles că au dispărut. Georges își amintește că tatăl lui era acolo, în uniforma de soldat francez al Legiunii străine. Și apoi într-o zi... nu mai era. Își amintește că mama lui l-a însoțit la Gara de Nord și apoi... nu mai era. Lumea sa se golea fără un traumatism evident. Sfâșierea este enormă, invizibilă, iar copilul nu înțelege nimic, pentru că nu se poate observa ceva ce nu este prezent. Atunci, vreme de patru ani, în cursul ședințelor sale cu psihanalistul, „a fărâmat bucățică cu bucățică carapacea refugiilor sale raționalizante" și a regăsit amintiri care, pentru el, devin evenimente reparatorii ale imensei sale sfâșieri: „Mi-ar fi plăcut să-mi ajut mama să strângă masa din bucătărie."[2] Probabil vă gândiți că pentru a-ți plăcea o asemenea amintire trebuie să nu fi avut mamă. Un eveniment nu este ceea ce putem vedea sau ceea ce putem ști din el, el este ceea ce facem din el, în măsura în care avem nevoie de el pentru a deveni cineva. Banalitatea cea mai insipidă poartă în ea sămânța unui mare eveniment interior, cu condiția să propună rănitului un loc sau un procedeu prin care să poată plonja în căutarea amintirilor pierdute. Evenimentul este ceea ce facem noi din ceea ce ni se întâmplă: disperare sau glorie.

Într-adevăr, emoția provocată de eveniment se naște din privirea ulterioară, din reprezentarea faptului. Ceea ce gândește rănitul despre ceea ce i s-a întâmplat și sentimentul pe care i-l trezește depind atât de povestea pe care și-o face el pentru sine, cât și de povestea pe care o creează pentru ceilalți, la care va trebui să adauge povestea pe care o creează aceștia despre ceea ce s-a întâmplat. Sentimentul atribuit evenimentului se naște la confluența tuturor acestor lumi intersubiective.

Narațiunea poate modela emoția în forme extrem de diferite, în funcție de atitudinea auditorului și de contextul cultural. Cel rănit poate să audă: „Exagerați", „nu există dovezi pentru ceea ce spuneți dumneavoastră", „bietul de tine, cu tot ce ți s-a întâmplat, ești terminat pentru toată viața", „sărăcuțul de tine, nu-ți fie teamă, sunt lângă tine", „dați-mi detalii ale acestei grozăvii, mi se pare încântător", „ți-ai căutat-o cu lumânarea", „vă admir pentru că ați depășit problema"... Inventați orice frază și fiți siguri că a fost rostită cândva.

Dar aceasta nu împiedică faptul ca structura narativă a rănitului ce-și povestește întâmplarea să dezvăluie sentimentul pe care-l încearcă. Însă emoția din universul său intim provine din surse complet diferite: propria sensibilitate impregnată în memoria sa prin influența afectivității celor apropiați, semnificația pe care el o atribuie evenimentului și sensul care provine din contextul său cultural.

Antoine a fost puternic șocat când vânzătorul de mezeluri i-a dat ceasul tatălui său. Ceasul de buzunar era frumos, cu lănțișorul și capacul său bine cizelat. Dar băiatul, care voia să se elibereze de familia socială, s-a simțit foarte angoasat când bravul mezelar a vrut să-l învețe meseria lui. Acest cadou însemna că tatăl social dorea ca fiul să continue tradiția și să muncească în continuare pentru a-i servi drept „sprijin la bătrânețe", cum se exprimase chiar el. Într-o asemenea situație, dăruirea ceasului însemna înscrierea lui Antoine în filiația

mezelarilor. „Tatăl meu a fost mezelar. Îți ofer frumosul lui ceas, așa cum el mi l-a dat mie. Prin aceasta trec mai departe tradiția de la o generație la alta." Or, exact de asta se temea Antoine: să muncească toată viața pentru această familie, chiar dacă adultismul lui îi permitea să se elibereze. Ceasul, deși drăguț, devenea motiv de stres. Și, într-adevăr, după întâmplarea cu cadoul, comportamentul lui Antoine s-a schimbat: s-a răcit și s-a distanțat.

Atunci de ce să mai alcătuim povestiri? Să ne imaginăm că într-o zi sunteți în vacanță. În Statele Unite s-a produs un atentat incredibil pe 11 septembrie. Nu se vorbește decât despre asta, mintea e invadată de acest eveniment ieșit din comun. Pe plajă, stați la coadă la înghețată. Când deodată un coleg din lumea intelectuală apare brusc și vreme de două minute ține un discurs incoerent, în care va pronunța totuși trei expresii: „drapel", „apă albastră", „muzică divină". Apoi pleacă.

Ați putea să nu spuneți nimic, să nu exprimați nici o emoție? Surpriza a creat în dumneavoastră senzația de eveniment. Zâmbiți, o faceți pe miratul și vă hazardați într-o interpretare. Dar când adunăm povestirile auditorilor, se remarcă o constantă: interpretarea pe care o dă fiecare acestui eveniment insolit vorbește de fapt despre contextul său cultural[3]! Când suntem la plajă, ne așteptăm ca oamenii să aibă comportamente „ca la plajă": să stea pe nisip, să facă baie, să se joace cu mingea, să stea la coadă la înghețată. Dacă apare ceva la care nu vă așteptați, acest lucru va provoca o mică ruptură a așteptărilor pe care le aveți într-o atare situație. Atunci de ce trebuie să spuneți: „Spunea ceva de «drapel», vede peste tot numai atentate?" Alți martori au spus: „Eu am auzit ceva de «apă albastră»: probabil își închipuie un război bacteriologic. — Ba deloc, au răspuns alții. În vremurile astea, e atât de stresat, încât a intrat într-un delir mistic. Are halucinații, aude «muzică divină»". Ați perceput corect caracterul insolit al scenariului care nu se integrează în contextul plajei, dar pen-

tru a calma mica busculadă din mintea dumneavoastră, a trebuit să dați un sens acestei incoerențe. Astfel, ați integrat evenimentul în contextul cultural care vă neliniștește — un fel de digestie a evenimentelor. Dacă nu ați integra acest fapt într-o povestire coerentă și adaptată contextului dumneavoastră, ați rămâne suspendați, fără cuvinte, fără acces la o viziune și nu ați putea răspunde nicicum acestei lumi răsturnate. Pacea dumneavoastră nu ar putea fi reinstaurată de nici o conduită clară.

O relatare este o reprezentare de acte raționale, o punere în scenă a unor secvențe comportamentale, o înlănțuire de imagini pe care cuvintele le rearanjează. Dacă faptul de a spune „drapel", „apă albastră" și „muzică divină" nu are nici un sens, observatorul se va simți dezorientat. În schimb, dacă contextul cultural permite interpretarea și investirea cu sens a acestor incongruențe, observatorul se va putea orienta. Orice percepție a unui eveniment impune deodată un act de absorbție psihică. Și de îndată ce subiectul poate atribui un sens, acesta se simte mai bine, pentru că lumea lui redevine clară, orientată și știe ce trebuie să facă. În străfulgerarea percepției, ceea ce vedem și auzim este deja impregnat de subiectivitatea noastră, de istoria noastră intimă și de contextul nostru cultural.

Relatările „pot fi «reale» sau «imaginare» fără să piardă nimic din forța lor în calitate de povestiri"[4]. Ceea ce contează este ca povestirea să ofere un motiv. „A strigat «drapel» din cauza atentatului, ca să ne prevină că a văzut ceva." Orice relatare este un instrument de construire a lumii. Și dacă ne simțim mai bine de îndată ce putem vedea cum vom organiza lucrurile, aceasta se întâmplă pentru că orientarea, sensul atribuit celor percepute, ne face să ieșim din absurd pentru a regăsi rațiunea.

Întâi zbaterea, apoi visarea

Cu toții suntem constrânși la acest efort de istorisire a sinelui pentru a ne identifica și pentru a ne găsi un loc în cultu-

ra noastră, dar unele relatări sunt mai greu de alcătuit. Lucrurile pe care le putem rosti nu sunt echivalente. De exemplu: „Tatăl meu a cumpărat o bicicletă" nu este sinonim cu „Tatăl meu a fost împușcat în fața mea." Putem mărturisi, retrăind o plăcere senină: „Am descoperit emoția sexuală sărutând o verișoară pe obraz, foarte aproape de buze." Dar cum să mărturisești: „Am descoperit plăcerea sexuală la vârsta de 11 ani, în ziua în care tatăl meu a venit în patul meu: «Rușine, plăcere, angoasă și teamă»."[5] Ceea ce alungă un copil din cultura lui este ceea ce v-a scăpat, o expresie de oroare sau un zâmbet sec.

Când trăim în nefericire, orice șansă de scăpare aduce o speranță nebună. Cum altfel? Reveria permite invadarea universului intim de sentimentul provocat de povestea inventată. Persoana se simte mai bine, trecutul devine mai ușor de suportat, realitatea se îndulcește. Dar această reverie reprezintă un mijloc de protecție, un echilibru fragil. Pentru a deveni rezilient, reveria trebuie să însoțească idealul de sine. Este un moment intim în care punem pe scena spațiului nostru interior o scenetă imaginară, ca un eșantion al dorințelor noastre: „El o să facă asta... și atunci eu o să-i spun..." Ceea ce visătorul „proiectează înaintea lui ca ideal de sine este substitutul narcisismului pierdut din copilăria sa"[6]. Când un bebeluș simte o emoție, o exprimă cu toată puterea, fără să negocieze cu anturajul. Numai atunci când va înțelege că orice formă de realitate reprezintă o constrângere și că trebuie să țină cont de lumea celorlalți copilul va renunța la atotputernicia sa. Dar pentru a suporta această limitare, el inventează un univers de reprezentări intime, în care continuă să-și realizeze dorințele. Atunci el va trăi sentimentele pe care le declanșează visurile. Când un adolescent visează că într-o bună zi va primi premiul Nobel, că lumea întreagă îi va fi recunoscătoare și că, în ciuda imensului său succes, el va rămâne o persoană de o simplitate emoționantă, tânărul visător se delectează cu imaginea pe care și-o inventează.

Atitudinea rezilientă constă în a te întreba: „Ce voi face cu rana mea? Oare din când în când mă voi refugia în visare și voi scoate din ea bulgări de frumusețe, care mă vor ajuta să suport realitatea, ba chiar să o înfrumusețez?“ Un mod de apărare nerezilient va spune: „Trăiesc într-o lume de imagini și de cuvinte rupte de această realitate intolerabilă. Ce se petrece cu mine? Cum se face că inventez relatări minunate despre mine, în timp ce sunt constrâns să constat că realul meu este jalnic?“ Cei doi versanți ai idealului de sine sunt foarte apropiați unul de celălalt. O simplă întâlnire, o șansă de exprimare sau un eveniment vor putea reorienta rănitul către creativitatea rezilientă sau către mitomania care amestecă gloria imaginară cu umilințele realității. În acest sens, creativitatea ar fi un pasaj de reziliență între reveria liniștitoare și un imaginar pe cale să se construiască. În vreme ce mitomania, eșecul rezilienței, va fabrica numai o mască sub care să ascundă rușinea.

Când realitatea ne aduce la disperare, visarea reprezintă un factor de protecție. Am avut ocazia să întâlnesc un scriitor polonez care fusese deportat la Auschwitz în urma unui conflict minor cu un ofițer german. Redus la imbecilitate de realitate, năucit de ceea ce vedea, el își găsea refugiul plonjând în frazele lui Proust — încerca să și le amintească la fel cum te zbați pentru a nu te îneca. Amintirea unei singure fraze îi lua un sfert de oră și reușea, grație lui Proust, să-și creeze insulițe de frumusețe într-o realitate terifiantă. În acel context, era vorba despre un factor de protecție, pentru că visarea substituia o realitate insuportabilă. Dacă și după Eliberare el ar fi continuat să se refugieze în visare, s-ar fi desocializat, detașându-se de relațiile interpersonale. Cum contextul se schimbase, visarea excesivă care îl protejase risca să devină în prezent un impediment în calea resocializării sale. Atunci a găsit o punte de reziliență între reverie și contextul său social: a devenit traducător al lui Proust.

În funcție de context, acest mecanism de apărare poate fi constructiv sau distructiv. În cazul oricărui copil, ca și al oricărui adult care trece printr-o situație dificilă este valabilă aceeași regulă: la început reacționează printr-o zbatere, apoi, imediat după aceea, prin visare, testând scenarii imaginare. În momentul unei agresiuni, prima reacție este tresărirea, apoi încercăm să înțelegem acțiunea pentru a găsi o soluție. Activismul și visarea sunt cei doi factori de apărare în cazurile de urgență. Alți factori de reziliență, ca altruismul, sublimarea, anticiparea și umorul, au nevoie de o depărtare în timp.

Modelele noastre de visare sunt artiștii, cei care pun în scenă zbaterile noastre interioare, cei care transformă în imagini conflictele noastre sociale și în relatări încercările prin care trecem. Ei transformă în poezie suferințele noastre inexprimabile. Cel care ar descrie realul obscen fără a-l transforma ar fi un autor indecent, un agresor suplimentar. Dar cel care știe să transforme realul insuportabil pentru a-i conferi o formă ce poate fi înțeleasă și împărtășită, acela ne ajută să ținem oroarea sub control.

Anna Freud vorbea despre „fantasmele grație cărora situația reală este răsturnată"[7]. În momentul sfâșierii traumatice, fiecare se luptă cum poate, dar imediat după aceea, visarea conferă o formă în imagini revenirii speranței. Atunci, de îndată ce găsește o persoană căreia să-i adreseze reprezentarea a ceea ce s-a întâmplat, rănitul începe să preia din nou frâiele propriei povestiri. Dar acest efort este lent, pentru că după criza luptei și a visului, reintegrarea sfâșierii impune o serie de întâlniri. Cel rănit trebuie să învețe să o expună într-o manieră acceptabilă. Stilul devine instrumentul comunicării sale, pentru că este indecent să spui lucrurile așa cum sunt. Eleganța, manierismul, aluziile, ironia, emfaza, umorul sau orice alt mijloc de expresie facilitează acest efort. În viață, „există probleme atât de apăsătoare, încât nu putem vorbi despre ele decât la modul neserios."[8] Teatrul, pictura, teoretizarea participă la ușurarea acestui efort. Când privirea îndepăr-

tată a intelectualizării ține la distanță revenirea emoției, cel rănit regăsește un strop de autocontrol.

Iată de ce scrisul ajută de atâtea ori la refacerea eului sfâșiat. Grație lui, pot întredeschide ușa criptei în care sunt închise lucrurile de nerostit, pot îmbrăca în cuvinte fantomele ținute sub cheie, care reapar în fiecare noapte în coșmarurile mele. 50% dintre scriitoare și 40% dintre scriitori au trecut prin traumatisme grave în copilărie. Este o proporție mult mai mare decât în rândul populației generale și infinit mai semnificativă decât cei 5% care se orientează către politică și școlile înalte[9].

Menajeria imaginară și romanul familial

Copiii care nu știu să scrie sau care nu stăpânesc suficient de bine reprezentarea timpului pentru a compune o relatare își spun în fiecare seară două tipuri de fabule: foiletonul despre prietenul imaginar și romanul familial.

Menajeria imaginară joacă un rol major în dezvoltarea psihismului unui copil. Fiecare copil, înainte de a se culca, știe că pentru a adormi trebuie să părăsească lumea realului și să se lase purtat în cealaltă lume, a somnului. Trebuie ca ziua care s-a încheiat să fi fost destul de bună și să-i fi adus suficientă încredere pentru a avea curajul să renunțe la ceea ce îl ține în această lume a realului și să alunece către o lume a umbrelor, în care pot apărea orice fel de fantome. Atunci copilul inventează o etapă intermediară în care își imaginează ființe stranii, dar în același timp familiare, nu complet străine. În fiecare seară, el joacă scena în care băiețelul îl invită în patul lui pe Pernou, tovarășul drăguț și invizibil, pe care și-l imaginează jumătate om, jumătate câine, și pe Perguit, un alt prieten jumătate animal, jumătate om. Simțindu-se în siguranță grație acestei frumoase companii pe care tocmai și-a inventat-o, el îndrăznește să se aventureze în întuneric. Animalele imaginare populează această zonă intermediară dintre părin-

tele apropiat, care îi conferă siguranță, și necunoscutul care îi provoacă angoasă. Deși copilul este conștient că el este autorul acestei populații intermediare, se simte totuși mai bine, pentru că trăiește sentimenul că a reanimat lumea pe care și-a inventat-o. Imaginarul său acționează asupra realului intim, cei doi „prieteni" imaginari modifică universul lui interior, îi liniștesc angoasele și îl invită să se lase purtat de somn în această minunată companie. Nu există creație fără consecințe. Tot ceea ce se inventează acționează asupra psihicului celui care inventează.

Freud a subliniat încă de la primele sale scrieri importanța romanului familial, a situației în care copilul își compune o relatare, în care povestește cum familia sa nu este adevărata sa familie[10]: „Un accident al vieții m-a adus la ei. Eu știu că de fapt sunt o prințesă, de aceea semăn atât de mult cu regina Fabiola. De altfel, într-o zi i-am văzut pe cei care pretind că-mi sunt părinți vorbind cu un vagabond caraghios. Sunt sigură că-i dădeau banii pe care i i-au promis ca să mă răpească pe mine..." Fetița care își spune această poveste fantastică și o perfecționează la fiecare indiciu apărut se străduiește în străfundul ei să-și dezvolte, prin intermediul acestei povestiri, sentimentul de autonomie, născut de curând în ea. „Descopăr că părinții mei nu sunt ființele excepționale pe care le credeam eu. Mi-aș dori să mă identific cu oameni care mi se potrivesc mai bine, de exemplu, o regină. Dorința înspăimântătoare de incest pe care am simțit-o nu este condamnabilă, pentru că bărbații din familia mea nu sunt nici tatăl, nici fratele meu adevărat. Prin urmare, am simțit un sentiment firesc." Să nu credeți că acest roman familial este o manifestare a disprețului pentru adevărații părinți. Este aproape contrariul. Pe măsură ce crește, copilul descoperă limitele părinților săi adevărați. El are nostalgia admirației sale din trecut, dar, cu ajutorul romanului familial, copilul evită decepția și conservă în străfundul sufletului său sentimentul deosebit pe care îl simțea pe când părinții se bucurau încă de prestigiu. Iată

cum o creație imaginară prelucrează un sentiment trăit în realitate. Mai târziu, când copilul ceva mai mare sau adolescentul va întâlni un prieten care are un imaginar asemănător, vor forma împreună o reverie colectivă, care le va oferi dovada că sentimentul pe care îl încearcă este bine întemeiat, de vreme ce și celălalt îl trăiește. Credința acționează modificând realitatea și îi antrenează pe credincioși către deliciu... sau către dezastru.

Prin urmare, visarea poate modifica felul în care resimțim ceea ce ni se întâmplă, poate modifica savoarea lumii într-o oarecare măsură. Cu toții trăim astfel de sentimente. Dar pornind de la o competență comună, orientarea se va face în direcții diferite, în funcție de tutorii afectivi, sociali și culturali pe care anturajul îi va fi dispus în jurul nostru.

„În vreme ce sublimarea ține cont de existența celorlalți, visarea este o expresie a narcisismului."[11] Dacă mediul înconjurător este gol, subiectul va rămâne prizonierul propriului refugiu și va risca să se închidă în el, la fel ca în cazul mitomaniei. Dar dacă reușește să întâlnească o persoană care să-l invite să facă efortul de a-și transforma reveria în creație, atunci cel rănit va putea construi o punte de reziliență.

Un copil traumatizat care nu visează rămâne supus realului distrugător. La polul opus, un copil sfărâmat, care se refugiază în visare până la punctul de a se rupe de realitate se desocializează. Numai un copil rănit care se protejează cu ajutorul reveriei și întâlnește pe cineva care îi cere să facă efortul de a crea va avea șanse să-și construiască reziliența.

Fuga de realitate sau supunerea în fața ei sunt două mecanisme de apărare toxice. În vreme ce protecția în fața unei realități agresive și crearea prin imaginație a câtorva motive pentru a o metamorfoza reprezintă un mecanism de apărare rezilient. „Din rănile apărute în copilărie, din apăsarea amintirilor trecute, artiștii extrag forțe noi, reinventându-și povestea. Asemănătoare visului [...], această transformare de sine tinde să extindă concepția noastră îngustă despre individ."[12]

Să dai formă umbrei pentru a te reconstrui. Atotputernicia disperării

Îmi place să spun că ceea ce nu poate fi frazat poate fi oricând parafrazat. Acest mic joc de cuvinte mă ajută să explic sfidarea transformării atunci când un handicap, o suferință sau o rușine se preschimbă într-o înflorire a persoanei de îndată ce sunt înfruntate. Orice erou bine crescut trebuie să treacă printr-o încercare, un fel de etapă în drumul spre lumină. O persoană traumatizată nu mai are de ales, pentru că eșecul este deja prezent, cu intruziunea sa care îl bulversează și îl obligă să aleagă între descurajare și revoltă: „Chiar am crezut că am să cedez. Că prin asta viața își va pierde orice sens, este o suferință fără asemănare. [...] Nu mai eram decât o efervescență activă și descopeream în mine atotputernicia disperării."[13] Când suntem împinși spre moarte, apărarea de urgență constă în a ne zbate, chiar dacă uneori suntem tentați să ne lăsăm purtați spre abis. Dacă ne lăsăm fascinați de această ultimă cale, devenim nihiliști, lipsiți de puncte de ancorare, plutind în derivă sub loviturile realității. Însă dacă vom înfrunta absurditatea vieții înainte ca neantul să pună stăpânire pe noi, vom putea umple acest nimic, devenind creatori[14].

Drumul unui om normal nu este lipsit de încercări: se lovește de pietre, se zgârie în mărăcini, ezită pe trecerile periculoase, dar, în final, merge totuși mai departe! Calea unei persoane traumatizate este năruită. Există o groapă, o prăbușire care duce în prăpastie. Când rănitul se oprește și revine asupra drumului său, atunci devine prizonier al trecutului, fundamentalist, răzbunător sau condamnat la iminența prăpastiei. Persoana rezilientă, după ce s-a oprit, pornește pe o cale laterală. Trebuie să-și croiască o cale nouă, păstrând în memoria sa marginea râpei. Călătorul normal poate alege să devină creator, în vreme ce persoana rezilientă este constrânsă la creație.

Când realitatea percepută este de neasimilat, copilul mai mare are senzația că va exploda: „De ce acolo, sau acolo, sau

în altă parte? De ce asta şi nu altceva?" Identitatea lui sfărâmată nu mai poate procesa informaţiile primite de la lume şi nu se mai poate adapta lor. Pentru a prelua din nou controlul asupra propriei persoane, urgenţa constă în a da o formă acestui eşec. Dând o coerenţă lumii percepute, copilul îşi dă şansa unui răspuns de adaptare: să fugă, să se supună, să seducă agresorul, să-l înfrunte, să-l analizeze pentru a-l controla.

Mecanismul obişnuit al apărării de urgenţă este simptomul, fenomen observabil, care exprimă o parte din universul intim invizibil. De îndată ce simptomul ilustrează senzaţia de pulverizare a lumii interioare, subiectul se simte mai bine, pentru că poate identifica imaginea propriei neferici. Îşi dă seama de unde vine răul şi poate, în sfârşit, să-l numească. Această trasare a corpului dă formă confuziei şi face comunicabilă suferinţa: „Pot intra într-un grup şi pot spune ce simt. Pot consulta un medic şi îi pot arăta un simptom. Nu mai sunt singur pe lume. Acum ştiu ce trebuie să înfrunt şi cum să mă las ajutat de cei apropiaţi şi de cultura mea." „Această reprezentare este un avatar al angoasei, o coborâre pe urma imaginii, [...] o transformare a unui real de neasimilat [într-o formă] care transformă trauma şi o reglează."[15]

Când o traumă sfâşie personalitatea, o pulverizează sau o sfărâmă mai mult sau mai puţin grav, pentru o perioadă de timp, cel afectat se simte debusolat, lipsit de identitate: „Ce mi se întâmplă? Ce să fac în această situaţie?" Dacă în memoria sa tulburată rămâne amintirea persoanei care era înainte, a familiei care îl înconjura, el duce cu sine umbra trecutului, martor straniu, dovadă impalpabilă a faptului că a fost cineva: înseamnă, deci, că în străfundurile eului sfărâmat rămâne o afirmaţie îndoită, o prezenţă dintr-alt loc, o scânteie de viaţă: „Când îmi reiau drumul, când mă întorc din nou către soare pentru a regăsi o mică bucurie, văd umbra pe care o proiectez: este aceea a părinţilor mei morţi. Eu sunt o imagine reală, sunt un băiat, nu ştiu să joc prea bine fotbal, am o mulţime de prieteni, dar ceilalţi observă clar că port în mine

două umbre, și atunci nu mai au încredere în mine și consideră că sunt tenebros." „Ce are băiatul acesta? Este frumos, este simpatic, dar face pauze bruște în vorbire. Tace când vorbim despre părinții noștri, rămâne blocat când sărim de gâtul lor. Ce are băiatul acesta? Ne încântă și ne neliniștește. Chiar și atunci când este lângă noi, rămâne undeva departe, de unde aduce o relicvă, o fotografie desuetă cu marginile zimțate. O privește adesea, este fotografia umbrelor lui. Câteodată îi parvine câte un obiect de dincolo, o cutie de carton cu colțurile rupte, o monedă străină, o cheiță de aur, lăsată moștenire mai mult ca sigur de umbra sa paternă."[16] A da o formă umbrei înseamnă să te reconstitui după destrămarea provocată de traumatism. A da o formă umbrei este prima etapă a creației artistice. Numele pe care îl port este cel al umbrelor mele. Este dovada socială că au existat cu adevărat. Fantomele mele au fost reale. Povestea mea se împovărează și cu istoria umbrelor mele. Cum să facem pentru a ușura greutatea unei umbre? Ne așezăm pe pământ la umbră, astfel încât să nu mai avem umbră? Ne afundăm în mulțime, căutăm anonimatul, astfel încât să devenim nimeni? Dar atunci când dorim să trăim, în ciuda greutății umbrei, ne transformăm numele și, pentru a-l ascunde și mai bine, îl punem în lumină: „Mă voi numi Niki de Saint-Phalle. Acest pseudonim va străbate lumea întreagă și își va găsi un loc printre oamenii dintre care eu am fost expulzată la vârsta de 11 ani, când tatăl meu, un bancher important, pe care eu îl iubeam atât de mult, a venit în patul meu. Îmi voi combate exilul, voi sculpta imagini de prostituate cu sexul drept țintă, voi îmbrăca în carne umbra mea și voi materializa trauma. Atunci, aceste creaturi deplasate din universul meu intim vor face ca numele meu să devină acceptabil. Mă voi reintegra în lumea oamenilor cu rana pe care o voi fi transformat în opere de artă."[17]

Unul dintre cei mai eficienți factori de reziliență este scoaterea în afara sinelui a criptei traumatice închistate în psihismul persoanei. Pentru aceasta, este nevoie ca un copil mutilat

să fi devenit capabil să găsească un mod de exprimare care să i se potrivească și un amplasament cultural în jurul lui[18].

Scrisul oferă de foarte timpuriu acest mijloc de reziliență — plasarea în afara sinelui pentru a face vizibilă, obiectivabilă și maleabilă suferința impregnată în adâncul eului. Este misterioasă această dorință a multor copii traumatizați de a deveni scriitori atunci când încă nu știu să scrie. A scrie nu este același lucru cu a spune. Atunci când povestesc despre rana mea, expresiile celorlalți, exclamațiile sau chiar tăcerile lor îmi vor modifica emoțiile. Simpla prezență mută a celuilalt îl face coautor al discursului meu. Nu mai sunt stăpânul exclusiv al dorințelor mele. Stăpânesc defectuos sentimentul legat de trecutul meu. Auditoriul mi-a modificat intențiile. La polul opus, atunci când scriu folosind cuvintele căutate în ritmul care îmi convine, plasez în afara mea, depun pe hârtie cripta care în fiecare seară lăsa să iasă câteva fantome. La fel cum Niki de Saint-Phalle se reintegrează în lumea oamenilor grație figurinelor de prostituate cu sexul drept țintă, Francis Ponge plasează în afara sa o scriere care va avea drept funcție intimă refacerea lui: „E ca și cum, de când am început să scriu, aș alerga... «după» stima unei anumite persoane."[19] Scrisul este o pledoarie. Orice roman aduce în scenă un erou mântuitor. Creația este o prelungire a aparatului psihic și dă o formă sculptată sau scrisă umbrei pe care rănitul o poartă în sine, „acel loc este un for exterior ce conține o delegație de reprezentanți ai forului interior"[20]. Amplasamentul operei este amplasamentul criptei, teatrul în care se reproduc fantomele. „Și am înțeles că întreg materialul pentru opera literară era viața mea din trecut"[21], scrie Proust, un expert în evocarea umbrelor.

Cărțile despre mine modifică realul

Eric von Stroheim, propriul său autor, și-a consacrat viața metamorfozării trecutului său dureros. Dacă ar fi alcătuit o relatare realistă, ar fi spus că s-a născut la Viena, din părinți

evrei practicanți, care vindeau pălării[22] și toată lumea ar fi murit de plictiseală. Ar fi povestit că la finele vieții sale, după ce a cunoscut gloria în America, era ruinat, dărâmat de o serie de catastrofe. Fiica sa, grav arsă pe față, nu mai putea părăsi spitalul, fiul său risca să moară, iar el era nevoit să vândă tot ce avea pentru a plăti pensia soției sale. Atunci prietenii săi i-au găsit o slujbă la corectarea scenariilor, unde Erich a „inventat" eroine desfigurate, îngrijite de medici sărmani, dar minunați, psihiatri celebri, doborâți de necazuri și care semănau atât de bine cu... cine credeți.

Visarea este un mod de apărare care protejează de oroarea realității, creând o lume intimă și călduroasă, în vreme ce lumea exterioară este rece și dureroasă. Când ficțiunea ajunge să acționeze asupra faptelor, realul este astfel poetizat, dar dacă ne rupem prea tare de realitate, visarea poate deveni un delir logic sau mitomanie. La vârsta de 10 ani, Charles Dickens a fost plasat într-o uzină de lacuri și vopsele, unde muncea 12 ore pe zi și unde relațiile dintre oameni erau jalnice. Apoi a fost trimis la Wellington House Academy, o școală unde se considera necesar și moral ca băieții să fie bătuți în fiecare zi pentru a fi disciplinați. Începând de la vârsta de 15 ani, copilul organiza lecturi publice, în cursul cărora povestea mimând încercările prin care trecuse în viață și pe care se pregătea să le așternă pe hârtie[23]. În zilele în care i se părea că viața este prea grea, trecea prin fața castelului Gad's Hill Place, în apropiere de Chathan, și visa că locuiește aici și că simplul fapt de a trăi în mijlocul atâtor frumuseți îl face fericit. Câțiva ani mai târziu, când a devenit extrem de celebru și de bogat, a cumpărat acel castel... și nu a fost întotdeauna fericit în el. Și totuși castelul mult visat îl protejase și chiar îl încântase, ajutându-l să-și construiască în spațiul interior o lume plină de speranță și de frumusețe.

Transformarea provocată de lectură nu mai reprezintă angoasa morții, ci lupta contra ororii. Povestirea nu mai este

metafizică, nu se spune unde vom trăi până la sfârșitul veacurilor, ci sădește în noi speranța de a transforma realul.

Literaturii forului interior i-a trebuit mult timp pentru a veni pe lume. La început, „eu" a fost un act notarial („eu am trei capre, eu vând două, eu semnez"). Apoi a devenit relatare interiorizată, pe care noi o credeam intimă, deși ea era încă de factură socială („l-am întâlnit pe rege", „am plecat la război"). „Eu"-ul modern, cel care îndrăznește să-și povestească călătoriile din lumea interioară, este foarte recent, chiar dacă uneori unele nume mari precum Sfântul Augustin sau Jean Jacques Rousseau s-au putut sustrage constrângerilor sociale pentru a întreprinde această aventură personală. „Explozia literaturii intime, începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea, era de fapt dovada unei noi concepții sociale despre intimitate și despre persoană."[24] La polul opus, una dintre primele manifestări ale totalitarismului a reprezentat-o arderea cărților, cu scopul de a împiedica exprimarea unor universuri mintale diferite. Dictatura implică și guvernarea sufletelor, până la punctul în care politica mărturisirii devine mijlocul de a controla lumile interioare. Existența unei literaturi a lumilor interioare ar putea oferi prin urmare probarea gradului de democrație dintr-o societate.

Odată cu înflorirea lor, în secolul al XVIII-lea, scrierile cu caracter intim au avut un efect terapeutic: un geamgiu „scrie în fiecare zi pentru a-și reaminti de soția sa care a murit cu cinci ani în urmă"[25]. Scrisul îi permitea să mai trăiască încă puțin alături de ea și să mențină în prezent câteva momente frumoase din trecut. Schițarea timpului și inventarea amintirii întăresc funcția defensivă. Probabil că tocmai aceasta conferă efectul de reziliență: să scrii pentru a schimba emoția, pentru a o face suportabilă, pentru a o înfrumuseța, pentru a-ți exprima lumea interioară, în încercarea de a scăpa de presiunile sociale.

Transpunerea în scris a rănii înseamnă în același timp schimbarea modului în care se afirmă subiectul. Un trecut exprimat oral creează o intersubiectivitate, în vreme un trecut

exprimat în scris se adresează cititorului ideal, prietenului invizibil, celuilalt eu. Aceasta înseamnă că un univers exprimat în scris nu este defel o traducere a unui univers exprimat oral, ci inventarea unei conștiințe suplimentare, dobândirea puterii de a te posta în fața celorlalți.

Când grija față de copii a devenit o preocupare socială, poveștile lui Perrault sau ale fraților Grimm, în care se adresau copiilor, vorbeau despre condiția lor socială. Tom Degețel vorbea despre abandon, Pielea de Măgar vorbea despre incest într-o epocă în care copii reprezentau adesea guri ce nu puteau fi hrănite sau în care tații incestuoși nu numai că nu erau trimiși la închisoare, dar erau chiar invitați la nunta fiicelor lor: „Ea spusese că nu putea să se căsătorească cu prințul fără consimțământul regelui, tatăl ei: de aceea el a fost primul căruia i s-a trimis o invitație."[26]

Literatura rezilienței este dedicată mai mult eliberării, decât revoluției

În secolul al XIX-lea apare o frumoasă literatură a rezilienței, în care copiii mici sunt smulși din căldura căminului. *Singur pe lume* vorbește despre condiția inimaginabilă a muncitorilor, ale căror familii mureau de foame la primul accident de muncă[27]. *Mizerabilii* dă viață Cosettei, purtătoarea de cuvânt a miilor de fetițe abandonate și exploatate. *Oliver Twist* și *David Copperfield* sunt un fel de autobiografii la persoana a treia, în care micul erou reprezintă autorul care își remodelează astfel propria tragedie. Toate aceste relatări despre reziliență au aproximativ aceeași structură narativă. Povestesc istoria edificatoare a unui copil bun care și-a pierdut familia din cauza cruzimii oamenilor răi. Grație providenței, ei reușesc, în cele din urmă, să fie fericiți, pentru că întâlnesc oameni buni. Morala acestor povestiri este că acești copii păreau răi pentru că erau maltratați de oamenii răi. Dar nu vă lăsați înșelați: ei se născuseră în familii bune, raționale și muncitoare. Acești copii păreau ei murdari, hoți și nefericiți, dar

cumperau „de bună calitate", le era suficient să întâlnească un substitut de familie iubitoare, burgheză, pentru a reveni la normal și pentru ca povestea lor să se sfârșească cu bine.

Nu este o literatură revoluționară, este o literatură a eliberării eului. Marxistul Jules Vallès are același gen de discurs edificator. Numai că *Copilul* (1879) va deveni *Răzvrătitul* (1886), ce se va reabilita într-o societate nouă, în care nu va mai exista exploatarea omului de către om și în care tații ce-și maltratează copiii (precum cel al autorului) vor ajunge să-i trateze frumos pe aceștia, de îndată ce societatea va fi mai bine organizată.

În secolul al XIX-lea, copilul rănit devine subiect de literatură pentru că oferă un exemplu ce ilustrează virtutea: „Astfel, nu vom citi fără interes acea cărticică în care trei copii din țări diferite, din părinți nevoiași, povestesc ei înșiși cum s-au ridicat prin muncă, prin meritul și prin cinstea lor, după multe suferințe, ajungând la poziții înalte în lume și la tot ce ne-am putea dori de la fericire, bunăstare și respect pe lumea asta."[28]

În secolul al XX-lea, descoperirile psihologice nu au exclus cauzele sociale. Când un bărbat este alungat dintre oameni din cauza incestului, a deportării sau a mizeriei, el trebuie să parcurgă același traseu al rezilienței ca un imigrant sau un exclus. Or, tocmai excluderea este traseul ce caracterizează societățile noastre: 15% dintre locuitorii Occidentului de astăzi sunt excluși, față de cei 50% din Africa sau 70% de sud-americani. Am putea deveni oameni în afara umanității? Dacă organizarea comunității lor le-o permite, ei nu vor ocupa din nou o poziție socială decât căutând sensul eșecului lor și reîncepând construcția propriei identități[29]. Autobiografia sau relatarea despre sine nu înseamnă revenirea realității trecute, ci reprezentarea acestei realități din trecut astfel încât să ne ajute să ne regăsim identitatea și să ne căutăm poziția socială care ne convine[30]. Dar pentru că persoana a devenit o valoare primordială a Occidentului modern, acest travaliu intim, această căutare a sensului privat care facilitează încercarea de realizare de sine ne oferă o probă a democrației.

În societățile totalitare, în care „nu suntem siguri nici măcar că avem dreptul să povestim evenimentele din viața noastră privată"[31], traseul intim este combătut. În vreme ce într-o democrație suntem invitați să „căutăm și să construim sensul pornind de la evenimente fixate în timp și personalizate."[32]

Acest balans între viața intimă și viața publică este ilustrat de dispariția autobiografiilor din Franța, în perioada 1940–1970. Prăbușirea provocată de război și necesitatea reconstrucției dăduseră prioritate discursurilor sociale într-o asemenea măsură, încât, într-un astfel de cotext, orice exprimare a universului intim părea indecentă. Nevoia de reconstrucție a redus la tăcere victimele pentru a fi valorizate discursurile mitice. Un tată violent era de neconceput într-o cultură ce glorifica tații. Un copil de „colaboraționist" nu avea dreptul să se plângă atunci când relatarea socială îi copleșea părinții. Cât despre părinții incestuoși, mame și tați, ar fi fost obscen să-i aduci în discuție într-o epocă în care era necesar ca oamenii să viseze la reconstrucția unei familii idilice.

După 1970, explozia literaturii despre sine demonstrează o schimbare culturală. În lume e pace, societatea este prosperă, aventura personală este preamărită. Atunci, oamenii se lasă fascinați de viața cotidiană a unui țăran breton, a unui sătuc provensal, a unui explorator de la pol sau de destinele străinilor.

Cititorii acestor destine private caută o oglindă pentru a nu se mai simți singuri în propria intimitate. Atunci apar autorii unei singure cărți: vedeta de cinema care scrie cu pana unui negru, omul de stat care nu are timp să-și citească propria carte, personajul celebru care devine emblema unui grup social și mulțimea de oameni anonimi care scriu mii de cărțulii ieftine, ce stau astăzi în cutii la intrarea în librării.

Simularea creează o lume

Scrisul este alchimia care ne transformă trecutul în operă de artă, participă la refacerea eului distrus și ne ajută să fim

recunoscuți de societate. Dar în cursul dezvoltării, înaintea scrisului există alte modalități de reprezentare a sinelui care sunt valorizate social.

Începând de la vârsta de 15 luni, un copil trebuie să știe să simuleze situații. Trebuie să cadă chiar dacă nu este neapărat în situația de a cădea, trebuie să simuleze plânsul și suferința pe care nu le resimte în realitate, trebuie să știe să pară amenințător, adormit sau chiar afectuos. Pe scurt, trebuie să pună în scenă toate activitățile fundamentale ale existenței sale în micul său teatru preverbal, fără de care nu ar avea acces la alteritate. Din clipa în care un copil începe să inventeze un personaj căruia îi dă viață, un dublu imaginar, căruia îi încredințează micile sale supărări, un rol preverbal pe care îl joacă prin gesturi, mimici, atitudini și vocalize, el îi oferă adultului dovada că a înțeles că există și o altă lume mintală în afară de a sa și că încearcă să acționeze asupra acesteia prin intermediul scenariilor imaginare. Jucându-se de-a simularea, copilașul inventează o ficțiune, exprimată cu ajutorul corpului, dă o formă emoțiilor sale pentru a acționa asupra universului mintal al celuilalt. Aceste „aparențe" sunt o formă de vitejie intelectuală, pentru că facilitează în același timp exprimarea universului său intim și controlul intersubiectiv: „Am să-l emoționez cu o cădere. Am să-l fac să-mi vină în ajutor și să mă protejeze simulând niște lacrimi." 15 luni mai târziu, când copilul începe să dețină controlul asupra propriilor cuvinte, el va pune în practică exact aceleași procedee cu ajutorul cuvintelor. Spunând o povestire, el își va exprima universul intim, va manipula emoțiile dumneavoastră și va țese astfel legătura de care are nevoie. Dar pentru ca acest mecanism de creare a unei lumi virtuale să devină eficient, trebuie ca celălalt, adultul sau prietenul, să răspundă acestui joc printr-o reacție autentică, pentru că micuțul nu se joacă, el chiar trăiește un sentiment „de-adevăratelea".

Când copilul este singur și lumea lui se golește, când realul este înspăimântător, iar copilul se protejează prin inventa-

rea unei ficțiuni, când celălalt, adultul sau prietenul, nu răspunde acestei lumi virtuale, micuțul rămâne prizonierul ficțiunii inventate. Dacă minciuna este o formă de apărare uzuală, mitomania reprezintă o tentativă de reziliență pervertită, pentru că, în jurul micului rănit, familia, prietenii sau cultura nu au știut cum să răspundă sau să dea acestei metode de apărare o formă care să poată fi exprimată social.

Când realul este suportabil pentru că nu provoacă neliniște, pentru că ne regăsim locul în el și stabilim relații în interiorul lui, realitatea devine atrăgătoare, interesantă, ba chiar mai amuzantă decât jocurile de-a ficțiunea. Într-un asemenea context, jucându-se, copilul învață să se strecoare în mediul său. Dar când realul este înfricoșător, când relațiile afective sau sociale sunt periculoase sau umilitoare, recursul la fabulație îi permite copilului să se protejeze de lumea exterioară, supunându-se lumii pe care o inventează.

Minciuna este un parapet în fața realității, mitomania este o fațadă

Minciuna te protejează de pericol, mitomania îți dă sentimentul că-ți recapeți propria valoare atunci când nu există posibilitatea de a-ți remedia imaginea afectată. În aceste condiții, relatările în care cineva își distribuie un rol devin prea coerente pentru a fi cinstite. Realul este întotdeauna puțin haotic, ne încurcăm în date, avem sentimente ambivalente, imaginile din trecut sunt uneori divergente, un gest de ură față de cei pe care îi iubim, o amintire care ne intrigă. Cel care fabulează trebuie să fie coerent până la absurd, să insereze în relatările cu care se înconjoară bucăți de adevăr, din care va alcătui o ficțiune. Un copil înconjurat de suficientă atenție deprinde un atașament calm și se joacă de-a ficțiunea pentru a se implica în ocuparea unui loc în mediul său. Un mic mitoman se refugiază în ficțiune pentru a evita această lume sau pentru a-și crea o imagine avantajoasă, cu care să intre în so-

cietate. Se teme de lumea reală, dar vrea totuși să aibă un loc în ea, așa că se strecoară, compunându-și imaginea la care se așteaptă cei din jur. De aceea temele mitomaniei sunt cele din existența noastră: reușita socială, aventurile fizice, vitejiile militare sau chiar încântătoarele mici reușite cotidiene: „Era atât de drăguță... ne-am dus la o plimbare" – povestește adolescentul disperat că nu îndrăznește să-i zâmbească unei fete. În momentul în care și-a povestit fabulația, el trăiește sentimentul provocat de imaginea de sine rezultată din relatare.

La baza acestor ficțiuni compensatorii se află carența afectivă. Ea este principala cauză a mitomaniei, care, la rândul ei, o poate agrava: este o formă de apărare eșuată. La polul opus, visarea este o metaforă a dorințelor noastre, pentru că pune în scenă lucrurile la care aspirăm. Apoi, jocul ficțiunii ne învață în timp cum să procedăm pentru a transforma dorința în realitate. Dar atunci când este vorba de mitomanie, persoana se mulțumește cu cuvintele pentru a împlini pe moment golul afectiv. Nu este o afacere prea bună. Desigur, ea plutește în momentul în care își pune în scenă mica șaradă, dar coborârea este tristă și, ca în cazul oricărui drog, trebuie să o ia de la capăt destul de repede.

Această „doză de farsă" dovedește totuși o tentativă de apărare constructivă. Un copil plasat într-un context de izolare afectivă sfârșește aproape întotdeauna prin a se lăsa târât către moartea psihică și, apoi, fizică. Din când în când, chiar și în condițiile unor privațiuni extreme, vedem câte unul care rezistă: este acela ce reușește să-și creeze o lume interioară, construită pornind de la câteva indicii, câteva nimicuri. După ce a extras din realul care îl înconjoară două sau trei percepții, copilul le transformă în obiecte ale unui atașament accentuat[33]. El investește excesiv într-o fotografie, un ambalaj de cadou, un cui aurit, o fundă, un articol dintr-un ziar din care face o comoară, pe care o ascunde sub pernă. Acest obiect semnifică atașamentul pierdut, apoi recucerit: „Mi-ar fi dăruit-o tatăl meu", „O mamă ar fi făcut-o cadou copilului ei."

Acest lucru care pentru un adult poate părea anodin și lipsit de orice semnificație este o perlă prețioasă pentru micul lui proprietar, o dovadă palpabilă a faptului că iubirea este posibilă. Și astfel o bucățică de hârtie devine purtătoarea speranței. Și totuși copilul știe foarte bine că el a inventat acel obiect și i-a atribuit puterea afectivă de care are atâta nevoie.

Când cel ce fabulează este un copil mare sau un adolescent, el trece prin aceleași etape. Inventează o scenetă care aduce în prim-plan dorințele lui, iar în momentul în care o joacă cu cuvinte și gesturi, el trăiește ceea ce inventează.

Minciuna ajută la mascarea realului pentru a te proteja împotriva lui, în vreme ce mitomania servește la compensarea vidului realului pentru a umple un gol afectiv. Ea repară în aparență imaginea de sine sfărâmată. Visarea dă formă idealului de sine și îi provoacă visătorului o poftă care-l îndeamnă să își schimbe viața astfel încât să-și transforme visul în realitate.

Aceste trei lumi virtuale au funcția de a conferi un sentiment de siguranță. Minciuna protejează precum un parapet, mitomania ca o imagine seducătoare, iar reveria ca un pod rulant care se deschide spre câmpie. Dar când nu există câmpie, podul rulant nu conduce nicăieri și copilul rămâne prizonierul a ceea ce a inventat. Ceea ce înseamnă că visarea poate fi transformată în creativitate sau, dimpotrivă, în miraj prin intermediul unei relații cu celălalt, cu familia și cu societatea. Mitomania este o încercare de reziliență care eșuează din cauza faptului că respectivul copil rănit nu a găsit un mediu care să-l accepte așa cum este, cu rana lui.

Îmi place mult proverbul, cu siguranță chinezesc, care spune: „Fațada casei aparține celui care o privește." Locatarul clădirii contruiește o fațadă pentru a o oferi cadou spectatorului. Dar cunoscând beneficiile pe care darul i le aduce dăruitorului, putem înțelege faptul că, în realitate, copilul prăbușit care își construiește o fațadă fantastică încearcă de fapt să construiască o punte afectivă între el și cei care îl în-

conjoară. La fel ca în perioada în care se juca de-a „să ne facem că...", la fel ca în perioada în care desena un eveniment la care fusese martor, acest copil încearcă să supună realul reprezentării sale. Dar micul rănit nu-i poate oferi celuilalt decât o fațadă drăguță a sinelui, pentru că realul său este mult prea trist. În cazul mitomaniei, tot ceea ce oferă este fațada. În spatele decorului, se află ruina, disperarea. Dar cel puțin, el a existat o vreme în mintea dumneavoastră ca o ființă drăguță, v-a împărtășit un vis frumos. Este un beneficiu jalnic acela pe care i-l aduce darul unei fațade ce maschează ruinele.

Dacă îi năruiți sceneta regizată, îl răniți de două ori. În primul rând, îl trimiteți înapoi la realul lui sordid, iar în al doilea rând, îl umiliți pentru că îi dați la iveală înșelăciunea. Atunci va încerca să scape pentru a se sustrage realității și a-și salva fațada, demnitatea sa imaginară. În orice caz, dacă există o singură traumă și scenetele devin tot mai puțin importante, mitomania se estompează. Dar când copilul rănit rămâne în pustiu, lumea pe care și-o imaginează va rămâne singura sa plăcere.

Dacă reușiți să-i faceți realul suportabil, va avea mai puțină nevoie de mitomanie. Reveriile sale vor redeveni eșantioane de plăcere și metafore pentru proiecte. Din acel moment, fanteziile capătă funcția de protejare, și nu înșelăciunile. Poate să construiască o povestire și să plutească fără să escrocheze spectatorul. Totul este clar, nu este decât o povestire, un tablou, o legendă, un joc teatral. Dar în interiorul său, copilul rănit a preluat controlul asupra propriei nefericiri pe care i-o alinați felicitându-l. Distanțarea în timp, căutarea cuvintelor și abilitatea de a regiza sunt instrumente care îl ajută să nu mai fie prizonierul propriei traume, ba chiar să facă din ea o punte către societate.

Jorge Semprun ilustrează frumos acest traseu care pornește de la rană, pentru a lua treptat forma unei ficțiuni. În *Le Grand Voyage* (*Marea călătorie*)[34], el dă traumei sale o formă ce poate fi povestită. La 30 de ani după deportare, el reu-

şeşte să mărturisească, amestecând faptele cu imaginaţia. Picasso recunoaşte că a urmat acelaşi traseu atunci când a pictat *Guernica*, o alegorie aproape incoloră, ce simbolizează moartea. Vreme de 40 de ani, Steven Spielberg s-a protejat de durerea holocaustului prin negare. Dar în cele din urmă ficţiunea a fost cea care l-a ajutat să redevină o persoană completă: „După film, nu mai sunt un evreu frânt în două." Chiar alegerea subiectului este o mărturisire autobiografică. Povestind istoria unui om care în timpul celui de-al Doilea Război Mondial a salvat milioane de evrei, Spielberg dădea o formă dorinţei sale de a crede că, în ciuda a tot, în lume mai existau totuşi câţiva oameni generoşi.

Ficţiunea deţine o putere de convingere mai mare decât o explicaţie

Nici o ficţiune nu se creează din nimic. Întotdeauna, imaginaţia este alimentată de indicii ale realului. Până şi cele mai nestăvilite reverii dau formă unor fantezii provenite din lumea noastră intimă, uneori apropiate de inconştient. Când Joanne Rowling a scris *Harry Potter*[35], a ales ca cel mai bun prieten al său să se numească Weasley, un nume care se apropie ca sonoritate de cuvântul *measly*, care în engleză înseamnă „vrednic de milă ca un copil bolnav de rujeolă". Printr-o singură evocare sonoră, ea populează lumea lui Harry Potter de copilaşi sărmani. Autoarea însăşi a aparţinut acestei lumi în care realul era vrednic de milă, dar de care ea se proteja imaginându-şi broaşte râioase, „profesori de apărare împotriva forţelor răului". La vârsta de 6 ani, a scris prima ei poveste, intitulată *Iepuraş*, pentru a-şi proteja sora mai mică de rănile realului. Iar când realitatea a agresat-o din nou la vârsta adultă, şi-a regăsit profesorul de apărare care a sfătuit-o să scrie o carte fantastică, *Harry Potter*. De fiecare dată când Joanne trebuia să se confrunte cu un traumatism suplimentar, povestea din *Harry Potter* îşi schimba direcţia. Pe scurt, ea

scria o „falsă ficțiune", pentru că nu era deloc falsă și îi permitea să exprime metamorfoza durerii ei într-o poveste magică, delicioasă pentru public.

Această trecere rezilientă de la durerea reală la plăcerea reprezentării acestei dureri este o acuză la adresa societății mai puternică decât acuza persoanei rănite. De ce publicul înțelege atât de greu aceste mărturii? Sau, mai bine zis, de ce nu înțelege decât mărturisirile care îi întăresc ideea pe care și-a făcut-o despre propria condiție? Fred Uhlman, fiul unui medic evreu german, vrea să vorbească despre dispariția, în 1942, a jumătate dintre colegii săi de clasă, evrei și neevrei. Scriind următoarele cuvinte: „Am văzut că 26 de băieți din clasa mea, din 46, erau morți", el provoacă o tăcere năucitoare. Descumpănit, divaghează puțin: „Chiar doream sau voiam să știu?" Și atunci, pentru a spune adevărul pe care nimeni nu poate să-l înțeleagă, se hotărăște să scrie cartea *L'Ami retrouvé*[36] în care inventează, asemenea lui Semprun, Picasso, Rowling și mulți alții, o ficțiune, care dă adevărului o formă acceptabilă social. Povestește despre prietenia lui de adolescență cu Graf von Hohenfels, executat la vârsta de 16 ani pentru că a complotat împotriva lui Hitler, în vreme ce părinții lui, aristocrați strălucițți, se implicaseră în distrugerea evreilor din Europa.

Ficțiunea deține o putere de convingere mult mai mare decât mărturisirea, deoarece cadrul povestirii suscită o adeziune care nu apare în fața mărturiei directe, mult prea apropiată de enunțurile obscene ale administrației: „55% dintre copii au murit la vârsta de 15 ani și 3 luni... 90% au fost admiși în clasele superioare de gimnaziu..."

Negarea emoțională facilitează căderea în negativism: „Miercuri, 14 iunie 1916. Dragă mamă, m-am întors cu bine din permisie și mi-am regăsit batalionul fără prea mari probleme. [...] Ce să-ți spun, am constatat, ca toți camarazii mei, de altfel, că acești doi ani de război au împins puțin câte puțin populația civilă către egoism și indiferență și că noi, cei-

lalți luptători eram aproape uitați [...]. [Unii] aproape că mi-au dat de înțeles că erau uimiți că nu fusesem încă ucis [...]. Am să încerc deci și eu să uit, așa cum și eu am fost uitat [...]. Adio, te sărut de mii de ori din toată inima, Gaston."[37]

Când tăcem, murim încă și mai mult. Dar când aducem mărturia noastră, ni se impune tăcerea. În fața unei alegeri atât de dureroase, ficțiunea devine un mijloc foarte bun de a face realitatea suportabilă, transformând-o în relatarea unei aventuri. Dar cel care inventează o poveste bazată pe memoria sa ne oferă ceea ce așteptăm: câteva povești frumoase de război, de dragoste, despre solidaritate, despre victoria împotriva celor răi, despre glorie, despre fast, răzbunarea celor mici, despre magie, despre zâne, despre tandrețe — toate momentele importante din viața auditoriului sunt puse în scenă de cel care își povestește propria legendă.

Prizonierul relatării

Când Jean-Claude Romand s-a temut să se prezinte la examenul din anul al doilea de medicină, s-a simțit singur și părăsit în pustiu[38]. Nu a visat niciodată să facă altceva, iar eșecul l-a trimis înapoi în neantul melancoliei sale. Prizonier al unui singur vis, nu are nici un plan de revenire. Îi este imposibil să admită această dezamăgire, această absență a vieții înaintea morții. Un salt imaginar îi mai oferă un strop de viață. Va spune că a trecut examenul, va spune că își continuă studiile, va spune că a devenit medic, cercetător pentru Organizația Mondială a Sănătății. Și așa va vedea cu ochii lui, în ochii părinților, fericirea plină de admirație pe care le-o va provoca. Sub efectul momentului, Roland se simte reabilitat prin ficțiunea sa. Această reprezentare a modificat realul.

El era un nimeni în afara acestei relatări. Nu mai trăia sentimentul că există decât în cuvinte, nu exista decât aici. Orice renunțare la această amăgire l-ar fi făcut să cadă în gol, în neantul non-vieții: „Ce să spui, ce să povestești când nu trăiești

nimic, când omori orele fiecărei zile citind toate ziarele în mașina trasă în parcările marilor supermarketuri, când dormitezi singur toată ziua într-o cafenea, când petreci ore în șir în patul propriu privind tavanul?"[39] Realul îți provoacă greață, frumusețea nu vine decât în imaginație. Atunci trebuie să cauți câteva elemente adevărate de la care pornind să construiești o relatare magnifică, o imagine verbală despre sine pe care o vei oferi celor pe care îi iubești. Într-o seară, la Fnac, Bernard Kouchner îi dă un autograf „prietenesc" pe una dintre cărțile sale. Iată un element din real, iată cu ce să dovedești prietenia cu un erou al medicinei cu care „a lucrat la OMS". Într-o seară, Romand povestește că a fost invitat cu iubita lui să cineze acasă la acesta, la Fontainebleau. Își ia mașina, pretinde că s-a rătăcit urmărind harta rutieră, se preface că chiar caută casa prietenului său erou. Își lasă imaginația să-și ia zborul și o face mai puternică decât realul: „Ăsta este semnul cu intersecția de la Tronces. Nu poate fi prea departe."

Victorie scurtă, pentru că realul învins își ia întotdeauna revanșa. Iubita lui este uimită de unele neconcordanțe, dar mai ales, provoacă întoarcerea realului întrebându-l pe Jean-Claude când va putea să-i înapoieze suma mare de bani pe care ea i-a încredințat-o. Teatrul frumuseții se afundă, iar realul hidos îl încolțește și îl panichează. Atunci începe să-și strângă de gât amanta. Să nu credeți că este vorba despre o tentativă de asasinat, este mai mult o declarație de iubire melancolică: „Soția lui îl lăsa să o iubească [...]. El nu făcea prea mare diferență între el și obiectele iubirii sale [...]."[40] Când moartea devine o binefacere, când vrea să se omoare pentru a se elibera de real, melancolicul nu mai știe prea bine dacă se omoară pe el ori pe aceea pe care o iubește. De aceea, mai târziu, când realul a devenit inexorabil, Jean-Claude Romand, în marea sa mărinimie, și-a ucis cu câte un glonte în ceafă soția, fiica, fiul, mama și tatăl, și chiar pe Choupette, cățelușa, pentru ca ei să fie scutiți de suferința deziluziei de a se reîntoarce la real!

Această formă îngrozitoare de apărare ar fi putut evolua diferit. Dovada constă în faptul că el a fost vindecat prin proces. „Condamnat la viață" după tentativa sa de sinucidere, Jean-Claude Romand încearcă în sfârșit sentimentul că există. Din clipa în care nu a mai avut de ales, din clipa în care a trebuit să accepte vizitele avocaților, să răspundă convocărilor judecătorilor, să respecte programul de plimbări în aer liber, de muncă, de primirea corespondenței și de vizite, Romand descoperă că realul este suportabil. Un capelan îl ajută să descopere spiritualitatea, o altă formă de evadare din real, de a nu i se mai supune, dar de data aceasta prin transcenderea lui[41]. El vorbește, scrie, meditează, învață japoneza și femeile se îndrăgostesc de el, de această ființă extraordinară: „Nu m-am simțit niciodată atât de liber, niciodată viața nu a fost atât de frumoasă [...]. Sunt un asasin, [dar] e mai ușor de suportat decât cei 20 de ani de minciună."[42]

Eliberat prin încarcerare, poate că și-a spus: „Nu mai am nevoie să mint. Eram prizonierul apărării mele imaginare, dar descopăr că realitatea închisorii este mai plăcută și mai vie decât vidul melancolic pe care l-am cunoscut înainte. În aceste condiții pot să redevin eu însumi. Acum, când mărturisirea m-a readus printre oameni, va trebui să mă iubiți așa cum sunt, cu crimele mele și cu trecutul meu."

Această necesitate de a se întâlni cu ceilalți, de a se supune încercării realului, de a-și căra faptele în spinare și apoi de a le conferi un sens nu apăruse niciodată în viața lui Jean-Claude Romand. Este ușor să fii un elev bun și deschis, este suficient să te temi de viață. Atunci începi, îți faci veacul la masa de scris din camera ta, citești pe deasupra, repeți și nu prea, treci câteva examene și părinții se simt mândri de reușita ta anodină. Pentru a căpăta totuși sentimentul că trăiești câtuși de puțin, visezi, transformi în imagini existența la care visezi. Dacă nimeni nu te invită să ieși din tine însuți, visurile vor sfârși prin a te rupe complet de realitate, care devine mai fadă și mai dezamăgitoare ca niciodată. Singura plăcere rămasă

este în imaginar. Și nu se poate face din ea o punte de reziliență decât dacă contextul cultural aranjează în jurul visătorului câteva locuri de activitate și mai ales de întâlnire. Lui Romand acest loc i-a fost oferit de închisoare.

Puterea reparatorie a ficțiunilor poate modifica realul

Dar societatea poate oferi locuri de vindecare mai delicate. Așa cum i s-a întâmplat lui Erich von Stroheim. „El s-a folosit de minciună pentru a-și proteja intimitatea, dar și pentru a se construi pe sine. Și a reușit atât de bine în aventura sa, încât nu a mai rămas decât o singură cale de acces la personalitatea sa veritabilă: capodoperele pe care le-a creat."[43] Erich von Stroheim repară rușinea din tinerețea sa printr-o compensare imaginativă excesivă. Născut la Viena în 1885, se angajează în 1906 în regimentul trenului supranumit „Dragonii lui Moise", ca urmare a faptului că mulți dintre ei erau soldați evrei. În 1907, devine caporal, dar trei luni mai târziu este reformat din cauza „incapacității sale de a purta arme". În 1909, se îmbarcă la Brême și, când debarcă la New York, zece zile mai târziu, câștigă un „von" între Erich și Stroheim. Ca orice imigrant sărac, are o mulțime de slujbe până în ziua în care, în 1914, se angajează ca figurant la Hollywood! Este departe de frumosul cavaler, căpitan de dragoni!

În contextul cultural al Americii din acea vreme, orice om era invitat să coboare în realitate, pentru a-și împlini aici visurile cele mai nebunești. Erich, umilit de lăsarea la vatră, s-a refugiat într-un imaginar compensatoriu, dar în cultura americană, a putut pune în funcțiune un proces de reziliență. În primul rând, și-a construit mitul pe detalii adevărate. Romand citea toate articolele despre colesterol și se plimba cu regularitate pe coridoarele clădirii OMS de la Geneva. Stroheim învăța detaliile care dădeau aparența de adevăr, ceea ce i-a permis să descrie decorarea cu Ordinul Elisabeta, pe care l-ar fi

primit mama lui, ca și rana pe care ar fi căpătat-o în Bosnia-Herțegovina. Ca toți mincinoșii, s-a ascuns jucând rolul celui care nu suportă minciuna. Faptul că a găsit un loc în care a putut să-și exprime imaginarul i-a permis ca „imaginea pe care o oferea el în filmele sale să transforme în realitate și adevăr ceea ce voia el să existe"[44]. Îi plăcea foarte mult să povestească cum Goebbels, după ce a văzut filmul *Marea iluzie* în 1937, ca un bun cunoscător al armatei, ar fi strigat: „Dar noi nu am avut niciodată astfel de ofițeri!", iar un spectator i-ar fi răspuns: „Cu atât mai rău pentru voi!" Această anecdotă îl ajuta pe Stroheim să dezarmeze critica. Transformarea micului evreu real în visatul ofițer aristocrat l-a făcut să devină un monstru sacru. Într-un alt context sociocultural ne putem imagina că mitomania lui Stroheim ar fi putut evolua către rău. Poate precum aceea a lui Romand?

Acest exemplu ne sprijină de asemenea afirmația că fără adoratorii miturilor, nu ar exista mitomani, pentru că povestirile pe care ni le servesc ei corespund evenimentelor la care sperăm. Când mitomanii transformă realitatea, ei vorbesc despre noi. Frumoasele lor relatări ne flatează dorințele cele mai nebunești. Complicitatea delicioasă între mitoman și adoratorii săi explică numărul mare de Ludovici al XVII-lea din secolul romantismului, cantitatea de țarine apărute după revoluția rusă din 1917, numărul uimitor de mare din prezent de medici bătăioși și chiar de supraviețuitori de la Auschwitz[45]. Întrucât, cu acordul nostru, ficțiunea mitomanului ocupă locul unui vis într-un cadru social exasperant, el trage de aici concluzia că imaginarul lui a modificat realul și se simte mai bine. Simțea o rușine imensă din cauză că acorda atâta importanță părerii celorlalți. Dar totul este altfel în reprezentarea realului și în interacțiunile pe care le declanșează această imagine. Mitomanul și-a compus un portret, o identitate narativă care îl personalizează și îl liniștește într-atât încât, în momentul în care își relatează ficțiunea, el este de o simplitate și de o modestie uimitoare. Bineînțeles, din când în când nu se

poate împiedica să nu-și mărturisească sieși că această identitate nu este decât una narativă, dar îi este imposibil să renunțe la un astfel de beneficiu pentru că imaginarul mitic al indivizilor și al grupurilor modifică maniera în care este trăit realul. Ficțiunea deține o importantă valoare relațională, pentru că povestea leagă vorbitorul de auditoriul său: „Vă dați seama, este medic la OMS... A călătorit în lumea întreagă... Și e atât de modest în această privință..." „Un mitoman minte la fel cum respiră, pentru că dacă nu ar mai minți, nu ar mai respira"[46], el nu are altă viață.

Nici imaginarul colectiv nu este altfel organizat. Când un grup este umilit sau disperat, inventează o istorie frumoasă, tragică și glorioasă pentru a-și ține membrii uniți și a le restaura stima de sine rănită. Ficțiunea fiind compusă din detalii adevărate, realul trebuie provocat acum pentru a dovedi că himera este vie.

Jorge este un mic salvadorian, în vârstă de 8 ani. Tatăl lui a emigrat în Statele Unite, iar mama lui a dispărut când el avea 4 ani. A fost găsit rătăcind pe străzi, slab, confuz și negru de mizerie. O instituție religioasă l-a luat în grijă, l-a spălat, l-a hrănit. Totul s-a petrecut fără să-i spună nimeni vreun cuvânt, într-atât erau maicile de credincioase. Jorge s-a adaptat în acest mediu fără cuvinte. Și-a reluat o dezvoltare foarte lentă, până în ziua în care un grup de soldați a încercat să-l răpească din fața bisericii pentru a-l duce la război[47]. Copilul s-a zbătut și a reușit să fugă. Dar din acea zi, a început să viseze cu voce tare. Noaptea, în visurile pe care nu le putea controla, revedea reveriile pe care le inventase în timpul zilei. El povestea atrocitățile la care ar fi fost cică martor și se mira că nu suferă din cauza lor. Ciudată stare de bine, pentru că atunci când adulții plângeau și se panicau, copilul părea destul de senin. Nu avea de unde să știe că disocierea dintre amintirea traumei și amorțirea afectivității sunt simptome clasice ale traumatismului psihic. El se credea mai puternic decât ceilalți și această eroare îl proteja. S-a imaginat supraom.

Povestea că dintr-o singură săritură putea trece peste munți, că forța lui este atât de mare, încât putea ghici toate gândurile și ucide dintr-o privire pe oamenii răi care voiau să-i facă rău. Călugărițele instituției au făcut o conexiune între tentativa de răpire și aceste discursuri ciudate și îl ascultau suspinând, dar vizitatorii erau convinși că era vorba despre un schizofrenic.

Cam în acea perioadă Jorge a început să-și pună la încercare mitomania, pentru a-și dovedi faptul că spunea adevărul. De când inventa poveștile lui incredibile, copilului îi mergea mai bine. Își redobândea încrederea, se simțea mai în siguranță, dar mai ales lega relații interumane, pentru că în sfârșit avea povești frumoase să le spună celorlalți. Bineînțeles faptul că uneori se îndoia, dar în momentele de incertitudine în care realul se impunea, copilul simțea cum ușa se închidea din nou în el și îl izola de restul lumii. Trebuia să-și dovedească faptul că este supraom. Atunci s-a jucat cu focul, pentru a arăta că nu se arde. A escaladat peretele unui imobil cu mâinile goale pentru a simți mai bine asperitățile, a plonjat în vârtejul unui torent pentru a se lăsa dus de val, s-a repezit printre mașini pentru a fi atins de ele. De fiecare dată, cum nu murea, se simțea mai vesel, pentru că avea dovada faptului că este invincibil. Îi mergea mai bine. Toată lumea zicea că este nebun.

Orice relatare despre sine construiește identitatea narativă și poate deveni un factor de reziliență, cu condiția ca mediul familial și cultural să-i confere un statut, o rețea de întâlniri în cadrul cărora să poată găsi o expresie ce poate fi împărtășită.

După ce am trecut printr-o situație extremă, după ce am fost alungați din normalitate[48], avem la dispoziție mai multe strategii. Când ruptura este prea mare, se întâmplă să trăim un sentiment de ușurare ciudată lăsându-ne purtați către moarte. Dar când rana nu ne-a distrus complet și când resursele interne dobândite în perioada atașamentelor noastre timpurii ne

dau încă forța de a ne agăța de alții, atunci reintegrarea în normalitate depinde de mediul afectiv, social și cultural.

Un veteran de război în vârstă de 12 ani

Dintotdeauna au existat copii-soldați. Băietanii mai mărișori care băteau tamburul sau cântau la fluier în armatele Republicii cădeau de multe ori în linia întâi. Acele Marie-Louise ale armatelor napoleoniene, băieții din Wehrmacht-ul în derută au fost sacrificați pentru a întârzia cu câteva ore avansarea armatelor aliate. Și asta fără să punem la socoteală cei 14.000 de copii mici care au fost puși să sară pe mine în timpul războiului dintre Iran și Irak, pentru ca adulții să poată ataca după aceea pe un câmp curat. Dar secolul XX a inventat o nouă modalitate de a fi soldat-copil. Nu mai este vorba de a deveni analogul unui soldat, la o scară mai mică. Acum se preferă folosirea trăsăturilor copiilor pentru a-i adapta războiului modern, de guerillă. Concomitent cu dezvoltarea războiului virtual între mașini, observăm dispariția câmpurilor de bătălie. Armatele se înfruntă din ce în ce mai puțin pe câmp și din ce în ce mai mult pe la colțuri de stradă, în piața din centrul satului sau pe drumurile puțin umblate[49]. O mână de copii înarmați cu mitraliere drăguțe și ușoare ca niște jucării pot foarte ușor să blocheze o șosea, că controleze pasagerii dintr-un autobuz, să ajute la expulzarea oamenilor din locuințele lor, participând astfel cu multă eficiență la aceste războaie fără fronturi, în care civilii neînarmați devin ținte. Nu se mai pune problema cumpărării de trupe de soldați, în uniforme și dantele frumoase, plătite de aristocrație, nu mai este timp pentru a ridica armatele populare în apărarea Națiunii, acum trebuie să omori pe câte cineva ici și colo, să distrugi civili făcând din aceasta un spectacol, pentru a demoraliza familiile și a-i dezorganiza pe cei care nu se supun pe deplin gândirii agresorilor. Într-un asemenea război, copiii au un loc privilegiat.

Ai o reacție ciudată când stai de vorbă cu un copil de 12 ani, care-ți declară cu gravitate: „Sunt un veteran al războiului din Mozambic." A venit să-și ridice prima de demobilizare și se întreabă ce se va alege de el. La fel ca alți 2.000 de colegi și câteva colege, a făcut cinci ani de război. Băiatul este micuț, dar are o înfățișare stranie. Declanșează în celălalt o senzație de rău „nu știu cum". E prea serios pentru vârsta lui. Primit de Amosapu[50], se vorbește despre el ca fiind foarte calm, absent, tenebros, aproape insensibil la ce se întâmplă în jurul lui. Am putea să-l luăm drept un mic dur, lipsit de sentimente, însă din când în când o cauză banală îi provoacă o explozie de furie sau de lacrimi neașteptate. O face pe micul bărbat și este uimit când îi adresăm întrebări pe care le-am adresa în mod normal unui copil. Dacă nu ar părea atât de matur în comportamente și atât de înțelept, ne-ar aduce aminte de vigilența înghețată a copiilor maltratați. El zice că nu a fost. Totuși, cea mai mare parte a acestor copii a trecut prin traumatisme inimaginabile: antropofagie forțată, constrângere la incest cu propria mamă, la uciderea propriilor părinți în fața locuitorilor satului sub amenințarea că vor fi ei înșiși asasinați, cum au fost ceilalți colegi ai lor care nu au putut trece la fapte. În urma acestor traume incredibile, Boia Efraim Junior descrie patru tendințe de evoluție[51]. Negarea reprezintă mecanismul de apărare cel mai frecvent: „Nu am făcut decât să mă supun, altfel eram mort", „Oricine în locul meu ar fi făcut la fel." Imaginea atrocității se imprimă în memoria copilului și reapare brusc, pe neașteptate. Dacă acel copil nu ar fi înghețat sau nu și-ar fi anesteziat emoțiile asociate cu imaginea-amintire, nu ar mai fi fost posibilă nici o viață psihică. Nu ar fi putut face altceva decât să-și urle oroarea, așa cum o și face uneori, sub forma exploziilor de furie neașteptată. Negarea îl ajută să mai trăiască un pic, ca un amputat.

Un alt mecanism de apărare extrem de frecvent constă în devalorizarea victimelor: „Oamenii pe care i-am ucis nu valorau mare lucru. Erau niște sălbatici, de rasă inferioară, nu

erau chiar oameni adevărați. Prin urmare, ceea ce am făcut eu nu este tocmai o crimă. Câteodată făceam chiar un bine, era o epurare." Disprețul îi ajută pe acești copii să-și mai diminueze vinovăția.

Identificarea cu agresorul pe care copilul încearcă să-l depășească în cruzime nu este, în practică, cel mai frecvent mecanism de apărare. Observatorul își dă imediat seama de el, într-atât este de terifiant. Acest mecanism de identificare este întâlnit frecvent în școlile de terorism, pentru că în acel context, copiii se atașează de instructorul lor și de multe ori chiar îl admiră. Se întâmplă ca evoluția să se facă în direcția sadismului, în cazul căruia satisfacția provine din teroarea pe care copilul atotputernic o citește în ochii celui sau celei pe care o supune.

Majoritatea copleșitoare a acestor copii distruși se apără folosind negarea, care îi anesteziază, și raționalizarea, care le procură argumente pentru a-și devaloriza victimele, relativizând astfel crima. Toate aceste mecanisme de apărare sunt devieri de personalitate. Nici unul nu reprezintă un factor de reziliență sau o formă de reluare a dezvoltării.

Ceea ce este stupefiant și totodată reprezintă o sursă de învățăminte este faptul că „mulți copii au reușit să-și păstreze integritatea"[52]. Ei au încercat să se purifice prin ritualurile războinicilor din cultura lor, și-au regăsit o familie sau chiar s-au întors la școală.

Cea mai mare parte a observatorilor de pe teren povestesc despre maturitatea accentuată a micilor combatanți. Aproape toți își dezvoltă potențialul intelectual. Discută mai bine, descoperă noi subiecte de interes, dobândesc o cultură politică și își îmbunătățesc performanțele școlare[53].

Mohammed are 11 sau 12 ani. La fel ca toți foștii combatanți-copii din Sierra Leone, probabil că a suferit foarte mult. Nu va admite niciodată acest lucru și poate chiar nici nu își dă seama de aceasta. În câteva săptămâni, el a învățat foarte bine franceza și a devenit absolut genial la aritmetică[54]. Într-o

țară aflată în război, totul este doar suferință. Între momentele îngrozitoare care năruiesc corpul și personalitatea, câteva clipe de pace sau chiar de fericire sunt supraevaluate. Într-un astfel de context, orice activitate intelectuală provoacă un sentiment de frumusețe și de libertate. În primul rând, se simt în siguranță, pentru că simplul fapt de a înțelege capătă o funcție de adaptare într-un mediu ostil. Pericolul iminent provoacă tulburări de atenție, determină concentrarea asupra agresorului și întrerupe legăturile cu lumea și astfel, în mod paradoxal, performanțele intelectuale se îmbunătățesc.

Este o victorie riscantă, care depinde de întâlnirea cu un singur adult. Toate observațiile asupra copiilor implicați într-un război, culese în prezent la fața locului, în Croația, în Kosovo, în Israel, în Palestina sau în Timor, confirmă uimirea educatorilor care, începând din anii '50, constatau „excelentele rezultate școlare"[55] ale copiilor traumatizați de război. Confruntați cu această informație, prima reacție răutăcioasă ar putea fi: „Aha, vreți să spuneți că tot ce trebuie este un război ca lumea ca să îmbunătățim rezultatele la școală ale copiilor?" Dar putem încerca să înțelegem și altfel.

Când pacea devine înspăimântătoare

Edmond nu a putut merge la școală din cauza războiului. Vreo două săptămâni pe-aici, vreo trei luni pe dincolo — imposibil să formezi o legătură, imposibil să te adaptezi unui minim nivel de viață școlară. Plasamentele succesive prin care a trecut acest copil fără familie i-au agravat întârzierea, și așa enormă. Avea 10 ani când un judecător l-a încredințat unei familii sociale, care l-a trimis la școală, unde rezultatele au fost catastrofale. Nu numai că Edmond abia știa să scrie și să citească, dar habar nu avea că este interzis să pui cartea pe bancă pentru a transcrie din ea în timpul unui examen. Învățătoarea l-a umilit și l-a pedepsit pe acest copil, care a fugit la prima pauză. Hazardul prejudecăților l-a smuls încă o dată

unui început de familie și copilul și-a reluat traseul prin haosul instituțiilor. În anul următor este din nou încredințat aceleiași familii, care îl duce din nou la aceeași școală, dar de această dată întâlnește o nouă învățătoare care acceptă să creeze o mică legătură cu copilul. Când un copil este suficient de apropiat de grupul său, un cuvânt sau un surâs se pierd printre multe altele, dar atunci când copilul este abandonat în plin pustiu afectiv, cel mai mic cuvânt, cel mai mic surâs reprezintă pentru el un eveniment major. Or, pentru acest copil de 10 ani era prima dată după șapte ani când primea un surâs. Cuvintele învățătoarei îi cereau pur și simplu să facă un mic joc gramatical sau un calcul aritmetic pentru a avea ocazia să vorbească cu ea despre ele. Efortul intelectual devenea un joc magic. Nu numai că estompa tristețea realului, dar îi aducea în plus speranța unei relații afective. Efortul școlar alături de această învățătoare părea să-i calmeze nefericirea. Primul nod al unei legături tocmai se țesuse și în lumina orbitoare a acestei noi relații, școala tocmai își schimbase semnificația. Acel loc de îngrădire și umilire se metamorfozase într-o scenă magică pentru jocuri și întâlniri. Edmond s-a trezit și, renăscând din ceața intelectuală în care îl aruncaseră angoasa, năpasta și izolarea afectivă, s-a schimbat într-un elev bun.

Cea mai mare parte a celor 300.000 de soldați-copii trec printr-o aventură analoagă[56]. Mulți copii nu mai știu cum să facă să fie copii. Când nu știi decât să duci un război, te temi foarte tare de pace. Când nu mai ai familie, când nu te mai poți întoarce în satul tău, când la vârsta de 12 ani ești responsabil de alți copii mutilați, atunci pacea devine înspăimântătoare. Cum să faci ca să trăiești într-o țară pacificată în care nu există în jurul tău nici o structură afectivă sau culturală? Te regăsești în situația acelor copii despărțiți de familiile care îi maltratează și plasați într-o instituție în care izolarea devine un traumatism suplimentar. Când nu mai ai prieteni, nici familie, nici școală, nici evenimente ritualizate, reziliența este imposibilă. Atunci acești copii se regrupează și descoperă

mecanismele arhaice ale socializării. Formează bande înarmate care devastează regiunile, își oferă brațele miliților private sau adulților care vor ști să-i exploateze. Acest fenomen, care se poate observa cu ușurință în orice țară care a trecut printr-un război, este pe cale să se dezvolte în țările noastre și pe timp de pace.

Explozia de delincvență juvenilă a început în Europa după 1950. Micuții *suscia*, copiii străzii din Italia înfometată, tinerii germani dintr-o țară ruinată au practicat o delincvență de supraviețuire, adaptată prăbușirii care îi înconjura. Ceva mai târziu, urbanizarea irațională, fabricarea de locuințe-adăposturi ce împiedicau întâlnirile provoca în Austria, Franța și Anglia creșterea unei delincvențe care nu avea această funcție de supraviețuire, pentru că țările în cauză erau bogate. Portugalia, o țară foarte săracă, și Japonia ruinată nu au cunoscut acest fenomen, deoarece culturile lor, încă puternic ritualizate, structurau mediul celor tineri. În Europa, inovațiile tehnologiei urbane facilitau construirea de locuințe aglomerate, la comun, rezidențe în care nu exista un loc de întâlnire și comunicare, lipsite de sentimente[57]. Într-un astfel de context, familia încetează să mai fie un loc de cultură și de modelare afectivă. Singurele evenimente sunt provocate de prietenii din cartier. Școala își pierde sensul. Câteva grupuri de copii scapă de sub influența părinților pentru a se supune conducerii unui șef de bandă. Delincvența explodează, dar avalanșa de cifre adevărate sfârșește prin a induce o impresie eronată: „Numărul de aduceri în justiție ale minorilor a crescut de la 93.000 în 1993 la 175.000 în 2000."[58] Declarațiile de agresiune, care sunt mai ușor de depus, ridică puțin cifrele, dar, deși numărul infracțiunilor crește incontestabil, aceasta nu înseamnă că și numărul delincvenților crește. O mică proporție a minorilor trecuți prin sistemul judiciar (5%) devin „hiperactivi" și sunt vinovați de majoritatea furturilor, agresiunilor, traficărilor și violurilor[59]. Aceste mici grupări puternic antisociale își recrutează aproximativ jumătate dintre membri din

cartierele cu chirie controlată de stat de la periferii, iar cealaltă jumătate din casele burgheze ce înconjoară aceste cartiere. Prin urmare, nu sărăcia este factorul determinant al delincvenței. Când vorbim, destul de superficial, despre „delincvența de la periferii", comitem o mare nedreptate, chiar spunând adevărul, pentru că această formulare nu ține cont de cei 95% dintre locuitorii acestor cartiere cărora le-ar plăcea să muncească, să iubească și să fie lăsați să trăiască în pace.

Dar aceasta nu înseamnă că aceste mici grupuri de tineri cu vârste cuprinse între 13 și 18 ani, hiperactivi și instabili, nu reprezintă un simptom al societății noastre. Nu este vorba despre o răzvrătire adolescentină împotriva adulților, cu scopul de a descoperi modalități alternative de socializare. Putem vorbi mai degrabă despre o formă de expulzare în afara sinelui a unei violențe care nu a fost structurată de mediu. Această „violență de proximitate"[60] se învață din primii ani, când băieții îi insultă pe cei apropiați într-un stadiu al dezvoltării în care nu sunt capabili încă să discearnă stricăciunile pe care cuvintele lor le provoacă psihismului celorlalți. Începând cu vârsta de 3 ani, își lovesc mama, care începe să se plângă pentru că „nimeni nu-l pune la punct"[61], apoi, antrenați în exteriorizarea necontrolată a acestei violențe, se iau de spiter, de șoferul autobuzului și de pedagog. Îmbătați de mica lor putere, ei nu învață să stabilească o relație decât prin intermediul cuvintelor care rănesc și a loviturilor care dor. Insulta „războinică" pregătește „isprava" fizică. Sunt pregătiți să stabilească raporturi de dominație, pentru că nu au învățat nici un fel de alte relații. Și atunci apare șeful, cel ale cărui injurii provoacă hazul și al cărui curaj fizic de a fura și de a se bate provoacă admirație. Aceasta este o delincvență de plăcere, și nu de supraviețuire, un fel de sport extrem, pentru că aceste furturi nu aduc nici un fel de beneficii. În cadrul acestei forme de socializare arhaică, adulții se lasă dominați pentru că nu au știut să ocupe locul cuvenit în viața copiilor în decursul primilor ani de modelare.

Un mic element ne ajută să propunem o soluție. În jurul vârstei de 19 ani, această violență de proximitate, această plăcere a expulzării de multe ori se domolește. Puțini tineri continuă să ducă același stil de viață după ce găsesc pe cineva care să îi facă să se simtă responsabili. În loc să-i amenințe, ca răspuns la provocările lor, în loc să le facă morală, ceea ce le provoacă râsul, cineva le spune acestor tineri: „Contez pe tine." De obicei, în continuare are loc o metamorfoză relațională, o schimbare a traiectoriei existențiale. Angajamentul social și întâlnirea afectivă stabilizează acești tineri și dau un sens eforturilor lor. În sfârșit, ei interiorizează legea... cu 15 ani întârziere. Efortul reparator pe care îl propunem pentru acești tineri delincvenți reprezintă cu certitudine un factor adaptat rezilienței lor. „De la delincvență la descoperirea responsabilității"[62], reabilitarea le oferă un mijloc tranzitoriu de a învăța să iubească și să se socializeze altfel decât în virtutea plăcerii pe care le-o provoacă violența.

Un număr mare de soldați-copii au devenit rezilienți în ciuda traumatismelor grele, pentru că în decursul primilor ani de viață primiseră amprenta unui atașament calm, cu ajutorul căruia ei și-au păstrat un strop de speranță chiar în mijlocul unei realități inimaginabile. După ce au depășit oroarea, și-au putut relua un tip de dezvoltare, deoarece mediul cultural le-a oferit în jur câțiva oameni, câteva școli, câțiva tutori de reziliență. Cei care nu au avut acces la aceste două tipuri de resurse, amprenta afectivă și proiectul existențial, nu au putut descoperi reziliența.

Tinerii delincvenți hiperactivi nu au trecut prin traumatisme. De mult ori, situația lor materială nu este rea deloc. Dar nu au avut acces la condițiile rezilienței: nu au avut parte de stabilitate afectivă când au fost mici, au deprins inconștient moduri de relaționare bazate pe dominație, nu au aflat circuite sociale în care să regăsească substitute. Cei care, în jurul vârstei de 20 de ani, au avut șansa sau abilitatea de a întâlni o persoană pe care să o iubească și o rețea culturală, aceia s-au salvat.

Am fost adesea uimit de felul în care își percep acești tineri încercările. Copiii-soldați susțineau murmurând că ei nu au suferit de-adevăratelea și ridicau din umeri când se vorbea despre eroismul lor. Dar nu același lucru se întâmplă cu delincvenții din plăcere, care se simt persecutați de societate și se cred Superman.

Pentru aceste două categorii de tineri, cei mai importanți factori de reziliență care le-au permis să evolueze au fost școala și familia. Copiii-soldați au ales școli îndepărtate și au găsit familii care să nu-i mai aducă niciodată înapoi în satele lor, în vreme ce acești Rambo de cartier, chiar și atunci când au fost reintegrați, de multe ori au refuzat să-și părăsească mediul[63]. Copiii-soldați fugeau de trecutul lor, în vreme ce micii Rambo erau avizi de inedit.

În ambele cazuri a existat o catastrofă psihică — o sfâșiere puternică, în cazul soldățeilor, o absență a tutorilor de sprijin pe care să-și construiască personalitatea, în cazul micilor Rambo.

Nefericite popoarele care au nevoie de eroi

Când ne simțim rău, când ne este rușine de noi înșine și deodată descoperim că altcineva, care aparține aceluiași grup, oferă o imagine glorioasă despre noi, reușita lui ne remontează. Performanța eroului ne reabilitează imaginea afectată pe care o prezentam ochilor celorlalți. Dacă ne simțim puternici, fericiți și împăcați interior, vom căuta în jurul nostru persoane simpatice și disponibile alături de care să ne continuăm dezvoltarea. Dar dacă ne simțim slabi sau dominați pe nedrept, vom avea nevoie de un erou care să ne reprezinte într-o lumină avantajoasă și să compenseze lipsa noastră de stimă de sine. În acest context, eroul are o funcție de apărare prin delegare.

Acum nu-l mai admir pe Tarzan. Dar l-am iubit mult când eram mic, fragil și dependent. Slăbiciunea mea mă făcea să

cred că dacă aș fi avut mușchi, aș fi putut domina natura și aș fi putut veni în ajutorul animalelor. În realitate, Tarzan oferea acea imagine publică frumoasă și liniștitoare la care aspiram eu deoarece ideea că într-o bună zi voi fi musculos, un bun înotător și iubit ca el îmi dădea siguranță. Apoi, când am mai îmbătrânit și am căpătat ceva forță, câteva diplome și ceva kilograme în plus, nu am mai simțit nevoia să fiu ca acest Mister Mușchi puțin cam prostuț și vag colonialist. Ba chiar m-am surprins gândindu-mă că, în prezent, Tarzan ar fi îndrumat către un centru de recuperare școlară, date fiind dificultățile lui de limbaj („Eu Tarzan, tu Jane"[64]). Nu mai era eroul meu. Nu mai aveam nevoie de imaginea lui reparatorie. Cu cât eu mă simțeam mai puternic, cu atât Tarzan mi se părea mai ridicol. Înțelegeam fără problemele că, după război, adulții avuseseră nevoie de eroi așa cum aveau nevoie de pansamente. *Le Père tranquille*[65] vorbea despre un francez din clasa mijlocie, amabil, despre care ai fi zis că se fofilase bine de serviciile militare. Ei bine, nu era deloc așa, aparenta lui supunere era acoperirea faptului că se opunea pe ascuns armatei de ocupație. Exact în aceeași perioadă, prin 1946, germanii plăsmuiau figuri de eroi care să-i facă să creadă că aproape toți se opuseseră nazismului și că printre ei se număraseră numai câțiva asasini ce comiseseră toate atrocitățile[66].

Nefericiți cei care au nevoie de eroi; se luptă să-și ofere o compensație imaginară. Această reparație de suprafață reprezintă un factor de protecție, cu condiția să nu invadeze realul. Admirația mea pentru Tarzan mi-a dat speranța că într-o bună zi aveam să fiu ca el, dar dacă aș fi renunțat la viața de familie și la orice aventură socială pentru a deveni Mister Mușchi și a-mi acoperi sexul cu o piele de animal, atunci m-aș fi înecat în imaginea care mă reabilita.

Acest lucru se întâmplă adesea atunci când eroii devin salvatorii națiunilor învinse sau ai grupurilor umilite. Ei au o funcție terapeutică, dar efectele secundare ale acestui tratament sunt de prea multe ori costisitoare. Un erou nu este nici-

odată departe de sacrificiu, pentru că are drept funcție repararea unei umilințe. Dar când rana este o greșeală („am comis o crimă", „nu am avut curaj", „am fost învins"), eroul devine un fel de mântuitor care va plăti pentru greșelile mele. Am să-l ador, pentru că moartea lui glorioasă va reabilita imaginea mea și îmi va răscumpăra greșeala, dar imediat după ce el va plăti, eu mă voi simți răscumpărat, eliberat, refăcut, având tot dreptul de a o lua de la capăt. Atunci va trebui să-mi caut alți eroi pe care să-i sacrific pentru o mai mare bunăstare a mea. Această crimă în numele Binelui presupune o morală perversă, un sacrificiu prin delegare care îi reabilitează pe supraviețuitori ... pe moment. Fabricarea eroilor[67] servește de multe ori la legitimarea violenței: „Nu făceam decât să ne apărăm în fața opresorului"; „Au murit ca niște eroi"; „Sunt mai măreți morți decât vii..." Toate aceste fraze de înmormântare sunt dovada erotizării violenței lor. Când trec în imperiul morții, triumful lor este și mai mare, pentru că morții sunt atotputernici, cu ei nu se negociază. Povestirile eroice repetă mereu aceeași tragedie minunată. Inamicul este peste tot, invizibil, când deodată se ridică un tânăr care-l răpune cu prețul propriei vieți. Eroul s-a ridicat din grupul nostru, la o condiție mai înaltă decât cea umană, ca un fel de semizeu. Dar când el ne-a salvat păcălind moartea, a transgresat condiția umană. Poate chiar a făcut un pact cu diavolul? De altfel, când vorbim cu el și ne povestește fascinantele orori din care a ieșit triumfător, încă mai degajă câteva răsuflări de infern. Cu siguranță eroii au tot interesul să moară dacă vor să-i iubim în continuare.

Orice tânăr care își alcătuiește relatarea propriului traumatism se gândește la sine ca la un erou aflat în situații excepționale. Trebuie să se salveze și trebuie să salveze. A fost marginalizat din cauza maltratării, a războiului, a incestului sau a unui accident grav, ceea ce i s-a întâmplat nu este ceva banal, traumatismul nu mai poate fi nesemnificativ. La fel ca Ivan

cel Groaznic, care era un simplu țăran, dar invazia teutonilor l-a adus în situația de a fi tiran. La fel ca micul Bara, toboșarul armatelor republicane, masacrat cu lovituri de furcă și de coasă la vârsta de 13 ani pentru că a refuzat să strige „Trăiască regele!", care merită să trăiască în eternitate pentru că moartea lui a adus glorie trupelor republicane. Problema este că acest soi de eternitate nu durează niciodată prea mult. Toată lumea l-a uitat pe micul Bara[68]. Aceasta explică de ce o armată clandestină fabrică mai mulți eroi decât o armată obișnuită, prea birocratizată, nu suficient de marginalizată pentru aceasta.

Pentru că orice grup umilit se vindecă printr-un erou, un copil traumatizat, marginalizat, rușinat de ceea ce i s-a întâmplat, dar care se simte totuși o ființă excepțională, va avea mare nevoie de eroi.

Pentru fericirea micului rănit care are nevoie de eroi

„Nu știu de ce admir cu atâta ușurință", îmi spunea Gérard, în vârstă de 14 ani. „Un copil de la orfelinat care intră într-o familie este un copil care poartă cu el o dramă ascunsă [...], poate că este rezultatul unui viol, al unui incest, poate că este copilul unei prostituate [...], poate că este victima unor părinți agresivi [...]. Dar un lucru este sigur, faptul că părinții lui, și mai ales mama, sunt ființe abominabile."[69] Acoperit de rușinea originilor sale vulgare, copilul începe să admire muzicienii: „Trebuia neapărat să învăț muzica, să găsesc ceva care să mă calmeze. Astfel că la vârsta de 9 ani m-am hotărât, fără să întreb pe nimeni, să merg să mă interesez la școala de muzică municipală din Creusot."[70] Admirația pentru eroii muzicieni îl ajuta pe copil să-și ofere o imagine plăcută, cu care să se identifice. Devenind muzician, asemenea eroilor săi, își spăla rușinea de a se fi născut din cineva „care nu putea fi decât abominabil". Până în momentul în care a descoperit că tatăl lui era Jacques Fesch, ghilotinat după ce a des-

coperit spiritualitatea și propus pentru canonizare, iar această „descoperire obligă la reconstruirea de sine"[71]. Eroii muzicieni care adăugau frumusețe vieții sale îi alinaseră rușinea pentru originile sale și l-au ajutat să sufere mai puțin în așteptarea revoluției care avea „să-l transforme din interior".

Teatrul eroismului dă la iveală rănile noastre. Revoluționarii secolului al XIX-lea îl glorificau pe Bara, micul toboșar care îndrăznise să moară pentru ideea de Republică, pusă în pericol de locuitorii din Vendée. Romand, împins în neant din cauza eșecului său în medicină, îl glorifica pe Kouchner, care își realizase visurile. Setea noastră de eroi ne dezvăluie punctele slabe pe care aceste personaje le compensează prin admirația pe care le-o purtăm. Copiii răniți au nevoie de eroi, de acești delegați narcisici ce sădesc în ei speranța unei identificări reparatorii. Acest sistem funcționează la fel cum funcționează imaginea părinților: în copilărie, îi venerăm, în adolescență, îi criticăm, iar la maturitate ne diferențiem de ei și le recunoaștem moștenirea. Aceasta înseamnă că toți copiii au nevoie de eroi, pentru că se simt vulnerabili. Acest tip de personaje de teatru sau de benzi desenate pune în scenă dorințele lor compensatorii: „Într-o zi, voi fi la fel de puternic ca el." Dar aceasta înseamnă și faptul că o societate sfărâmată nu propune copiilor săi aceleași tipuri de eroi ca societățile liniștite. Eroii salvatori ai țării pe timp de război nu compun aceeași imagine ca idolii din perioadele de pace. Un grup de oameni disperați acceptă să plătească un preț foarte mare pentru sacrificiul care îi reabilitează imaginea și îi răscumpără greșelile. În vreme ce într-o țară pașnică, anumiți eroi își mențin funcția simbolică. Maica Tereza sau abatele Pierre sunt „puși acolo ca să" reprezinte generozitatea celor care au șansa de a nu suferi prea mult și care doresc totuși să ofere puțină fericire membrilor societății în suferință. Pe de altă parte, un fotbalist, un cântăreț, o prințesă deveniți idoli ai mulțimilor nu au o funcție reparatorie, ei trebuie mai mult să poetizeze, să dinamizeze, să creeze un eveniment frumos, lu-

minos şi trecător într-o societate fadă, în care nu se întâmplă nimic. Zidane, idolul fotbalului pentru atâţia băieţi, nu este un erou-simbol al integrării prin sport decât pentru o parte dintre ei. Édith Piaf, care a făcut o întreagă generaţie să plângă în faţa frumuseţii, nu este simbolul integrării copiilor străzii prin cântec decât pentru o parte minusculă dintre cei care îi cunosc povestea. Cât despre Lady Di, Loana sau învingătorii „istorici" la Jocurile Olimpice, eroismul lor se scurge cu viteza ştirilor, dovedind faptul că o ţară în care este pace funcţionează în instantaneu... ca şi drogurile. Idolii nu sunt făcuţi pentru a reprezenta, sunt injectaţi în cultură pentru plăcere. Când semizeii nu mai coboară din Olimp şi se mulţumesc să urce în Mercedes-uri, ei fabrică un fel de realitate în imagini, ca şi cum singura care ar conta este aparenţa lucrurilor, imediatul care nu are timp să se transforme în relatare. Un idol nu este iubit pentru ceea ce reprezintă, pentru că atunci ar fi un simbol, el este iubit pentru ceea ce provoacă, pentru eveniment, emoţie, extaz, isterie colectivă şi apoi uitare.

Şi eroinele parcurg aceiaşi paşi. În vreme de război, aceste femei refac respectul de sine al celor distruşi. Amazoanele ale căror bărbaţi au dispărut acceptă să facă copii cu străinii cei răi, apoi pun mâna pe arme şi ucid genitorii. Ioana D'Arc, Lucie Aubrac dovedesc participarea femeilor la războaiele de eliberare şi, în vreme de pace, ele îşi păstrează această funcţie cu valoare de simbol. Personajele Marie Curie sau Jacqueline Auriol ajută femeile să demonstreze că şi ele participă la construirea civilizaţiei lor. Dar când existenţa devine banală şi lipsită de evenimente identificatoare, femeile încep să adore imagini. Brigitte Bardot sau Marilyn Monroe, superfemele, lasă astăzi locul unor idoli feminini fără viitor, cu tentă dură, elegantă sau sexy, venerate pe copertele revistelor sau în reclame care fabrică imagini idolatrizate.

Spulberarea eroilor în cultura noastră şi transformarea lor în idoli este un semn de pace, care induce o problemă de identificare pentru tineri. Cei care ajung să glorifice combatanţii

pentru umanitate, precum abatele Pierre sau Bernard Kouchner, sau lupta de gherilă a lui Che Guevara se vor supune încercărilor pentru a-şi descoperi valoarea şi vor reuşi astfel să aducă un oarecare sens în viețile lor. Dar nu acesta este cazul celei mai mari părți dintre tinerii care se identifică cu eroii de carton. Când niște liceeni de 17 sau 18 ani au fost puşi să răspundă unor chestionare, au desemnat 700 de eroi diferiți[72]. Printre ei, s-au pomenit numele multor personaje de ficțiune, din spectacolele artistice sau din viața sportivă, câțiva savanți, scriitori sau eroi din lumea şcolară, toți menționați fără nici o urmă de emoție şi fără vreun efect de identificare. Acești „eroi la îndemână"[73] provoacă evenimente psihice mărunte în comoditatea fotoliului nostru. Semn al unei societăți pașnice, ei sunt în același timp dovada lipsei de integrare a acestor tineri cu o identitate fragilă.

Războiul care are drept scop distrugerea celor ce vor să ne distrugă sau starea cvasirăzboinică a societăților pe cale să se edifice provoacă atât de multe traumatisme, încât grupurile afectate au nevoie de eroi pentru a se repune pe făgaş. Această integrare violentă care încearcă să-l supună pe opozant ezită între glorie şi moarte şi de multe ori le asociază pe acestea două. Va trebui ca într-o bună zi să ajungem să inventăm o societate pașnică, capabilă să-şi integreze tinerii şi să le permită dezvoltarea personalității fără a-i traumatiza. Poate că societatea noastră a privat generația tânără de ritualurile de integrare?

Angoasa săritorului de la mare înălțime

În Occident, adolescența este din ce în ce mai precoce şi din ce în ce mai lungă. Îmbunătățirea condițiilor de educație aduce un copil de 12–13 ani în situația săritorului care se întreabă de la ce înălțime va trebui să sară. Există apă dedesubt? Va rezista corpul lui la şoc? Iar inima lui îi va da curajul de a se lansa în gol? Această metaforă a săritorului ilustrează ati-

tudinea unui număr crescând de adolescenți pentru care dorința de a se lansa în viață este la fel de mare ca și teama de a sări. De aici rezultă o formă de inerție clocotitoare, în care refugiul în pat nu e deloc departe de o explozie brutală. Adolescenții nu se grăbesc, întârzie școala, visează că vor face o săritură minunată, reproșează societății că nu a pus suficientă apă în bazin și părinților că nu i-au pregătit pentru salt. Și li se face rău de atâta crispare în această rigiditate febrilă. Trecerea la acțiune capătă pentru ei efectul unei eliberări. Se simt mai liniștiți după o explozie, apoi, când ajung să o transforme într-o relatare, își perfecționează construirea propriei identități: „Am trecut printr-un eveniment extraordinar", „eu sunt cel care a fost capabil să depășească o încercare teribilă".

Toate progresele noastre sociale și culturale concură la adâncirea acestei suferințe. Progresele făcute în înțelegerea copilăriei de vârstă mică, toleranța familială, încurajările de a continua studiile, dezvoltarea tehnicilor a căror deprindere duce la întârzierea integrării tinerilor, toate se combină pentru a le înlesni inerția clocotitoare. Fără a mai pune la socoteală enorma componentă afectivă care de acum înainte va trebui să-și găsească o nouă formă de exprimare: „Am învățat să iubesc firesc" ar putea gândi cei care au avut parte de un atașament securizant în primii ani de copilărie; „De vreme ce sunt demn de iubire, știu că voi fi iubit. Prin urmare, voi face în așa fel încât să acționez și să-l găsesc pe cel sau pe aceea care va ști să mă iubească. Ne vom respecta și ne vom susține reciproc." Acești tineri au parte de o adolescență emoționantă și ușor de depășit. Nu este cazul unui adolescent din trei, care a avut parte de un atașament insecurizant și care va deveni și mai neliniștit când va apărea dorința sexuală.

Cotitura adusă de vorbire, în jurul vârstei de 3 ani, reprezintă un moment extraordinar, descoperirea unei lumi complet noi pe care suntem capabili să o creăm mișcând pur și simplu limba. Acest joc fantastic îmbunătățește relația cu ființele de care suntem atașați și îmbogățește lumea pe care o

vom putea împărtăși cu ei din clipa în care vom putea să-i facem să o trăiască prin cuvintele noastre. Când apare focul dorinței sexuale, odată cu instalarea pubertății, aceasta provoacă o altă cotitură, mai greu de negociat, pentru că acum tânărul trebuie să se sprijine pe fundamentele afective întipărite în timpul primilor ani de copilărie, pentru a învăța un alt fel de a iubi. Este vorba de păstrarea atașamentului față de figurile parentale și de descoperirea faptului că obiectul noilor noastre dorințe are nevoie de alte comportamente. Atașamentul față de părinți era chiar foarte diferențiat sexual (o mamă nu este același lucru cu un tată), dar era complet lipsit de apetență sexuală. Dacă s-ar fi ivit imaginea vreunei posibilități de sexualitate, angoasa, oroarea sau ura ne-ar fi împins către o autonomie violentă. În cele mai multe cazuri, când totul merge bine, după criza adolescentină, tânărul își păstrează atașamentul față de părinți. Apoi va trebui să învețe să-și iubească partenerul sub o altă formă, pentru că acesta va avea de făcut un dublu efort: să fie obiectul dorinței partenerului și să devină de asemenea obiectul legăturii sale afective.

Acest viraj este dificil de administrat, deoarece presupune coordonarea unor pulsiuni eterogene: „Mă implic purtând amprenta trecutului meu, având o idee despre mine însumi și visuri privind viitorul meu", „trebuie să mă detașez de cei de care sunt încă legat. Va trebui să mă eliberez de ei dacă vreau să-mi continuu dezvoltarea afectivă, sexuală și socială."

Adolescentul trebuie să integreze forțe de naturi diferite, uneori chiar opuse. Pulsiunea hormonală joacă rol de declanșator în apariția apetitului sexual. Testosteronul îi face pe băieți să ia foc și pe fete să se aprindă. Atunci efortul constă în a modela această pulsiune. Cum să o exprimi? Cum să procedezi? Pentru a da o formă acceptabilă acestei forțe năvalnice, trebuie să ne angajăm cu propria noastră manieră de a iubi în circuitele afective propuse de obiectul iubirii noastre și de cultura noastră.

Chiar și atunci când totul decurge normal, tot nu este ușor. Cred că veți fi de acord cu afirmația că, dacă unul dintre parteneri a avut dificultăți în dezvoltarea sa afectivă sau dacă cultura nu-i propune modele de comportamente amoroase, totul va fi încă și mai dificil. Dacă un deficit relațional timpuriu nu a fost corectat de climatul familial prin intermediul interacțiunilor cotidiene, tulburarea afectivă va izbucni în adolescență.

Deși pare paradoxal, dacă tulburările sunt vizibile, sunt mai ușor de înfruntat. Într-o atare situație, îl putem ajuta pe copil să își modifice atașamentul, să deprindă alte feluri de a iubi, mai plăcute. Aceasta explică probabil motivul pentru care, atunci când urmărim un timp mai îndelungat un grup de copii care au deprins în copilărie un tip de atașament insecurizant (ambivalent, confuz sau evitant), constatăm că o treime dintre acești copii fac progrese uimitoare în perioada adolescenței și deprind un atașament securizant[74].

Chiar și cei mai voinici se tem să pornească

Pe de altă parte, am avut surpriza să constatăm că un sfert dintre copiii ce manifestau un atașament securizant se prăbușesc în adolescență și devin nesiguri. Probabil că nu am știut să observăm semnele problemelor nemanifeste de atașament. Copiii prea cuminți, prea bine adaptați le fac pe plac adulților sau, mai degrabă, îi liniștesc. Comportamentul lor prea frumos îi face pe adulți să devină neatenți. Se apropie mai puțin de copil și lasă loc pentru dezvoltarea unui echivalent fobic, pentru un atașament excesiv al copilului, care nu îndrăznește să înainteze pe cont propriu și astfel îl flatează pe adult, supunându-i-se în toate.

Copiii protejați exagerat par liniștiți și înfloritori, pentru că nu au niciodată ocazia de a-și proba forțele. Îi credem puternici pentru că nu și-au dezvăluit niciodată slăbiciunea, până în ziua în care un eveniment mărunt îi dărâmă. Atunci,

acești copii le reproșează părinților stupefiați că nu i-au înarmat cum se cuvine pentru viață, acuzație nedreaptă față de părinții devotați, dar nu greșită. Ca să nu mai menționăm faptul că, de multe ori, acești copii anormal de echilibrați, sprijiniți de un anturaj mereu atent, își maschează teama supunându-se cu ușurință. În adolescență, își percep și își reprezintă relația din trecut ca pe o supunere, ca pe un control împotriva căruia se revoltă prin explozii de ură.

Există, firește, și familii de tip totalitar, în care un părinte își impune concepția de viață asupra întregului cămin și ajunge să controleze viața intimă a fiecăruia. Copiii care se formează în astfel de clanuri familiale sunt puternic influențați de acest cadru totalitarist. Ei se adaptează acestuia pentru că nu au altă soluție, fiind amenințați cu eliminarea.

Ceea ce se manifestă puternic în adolescență, provocând înflorirea sau destrămarea, este tipul de atașament deprins în perioada timpurie. Așadar, putem încerca să prezicem ce fel de adolescenți vor deveni copiii maltratați. La vârsta de 18 luni, 75% dintre copiii maltratați manifestă tipuri viciate de atașament[75] (față de numai 35% din populația generală). Intensitatea tulburărilor variază, dar, în ansamblu, acești bebeluși au o atitudine de evitare, nu susțin privirea, nu răspund la surâsuri, reacționează vag la informațiile mai îndepărtate. Cei mai afectați sunt, evident, copiii neglijați, cei care au fost abandonați, uneori chiar izolați într-o cameră sau într-un dulap timp de mai multe săptămâni sau luni. Buimaci și confuzi, aceștia sunt terorizați de orice stimul, mai ales de solicitările de afecțiune, care provoacă de multe ori agresiuni împotriva propriei persoane.

Așa cum o populație de copii ce au dobândit un atașament securizant își va păstra acest stil până la adolescență, când numai unul din patru va apuca pe un drum greșit, la fel grupul copiilor cu tulburări de atașament va manifesta în continuare stiluri afective instabile. Registrul atașamentului depinde, în acele cazuri, de interacțiunea cu persoana întâlnită. Cea mai

mare parte a copiilor neglijați își recâștigă căldura afectivă, dar reluarea evoluției depinde de amândoi. Unii regăsesc căldura din primele luni de interacțiune cu substituenții lor, care uneori sunt mai puțin disponibili afectiv, în vreme ce alți copii revin cu greu la o viață normală. Transferurile afective au loc cu mai mare ușurință în unele cupluri decât în altele, dar aceasta nu le face mai intense. Putem astfel deduce că trebuie să iubim copiii cu deficiențe afective pentru a așeza în jurul lor câțiva tutori de reziliență, dar că nu există nici un raport între doză și efecte. Nu putem spune că iubindu-i din ce în ce mai mult se vor simți din ce în ce mai bine. Dar dacă nu-i iubim, viitorul lor este ușor de prefigurat: dezvoltarea lor se va opri.

Este destul de greu să privezi total de afecțiune un copil, cu excepția cazului în care îl închizi într-un dulap sau îl încui în casă, cu un frigider și un televizor. Ne putem întreba de ce, în cazul privațiunilor severe, numai 75% dintre copii sunt afectați. De ce nu 100%? Pentru că în jurul unei mame denaturate sau violente există un soț, o bunică, o vecină, un bunic sau o instituție care au pus la dispoziție câțiva tutori de reziliență. Dar când există un monopol al influențelor ce împiedică copilul să se elibereze și să întâlnească alți tutori, când mediul lui este înghețat sub dominația unei singure persoane, când acest control afectiv este autoritar, bula senzorială, comportamentele, mimica și cuvintele vor fi întotdeauna aceleași și copilul va rămâne prizonierul lor. O aceeași structură caracterizată prin maltratare sau sufocare afectivă nu va conduce la aceleași efecte în cazul în care copilul poate găsi o deschidere; aceasta poate să-i fie suficientă.

Lisa se temea foarte tare de tatăl ei care o bătea în fiecare seară și de multe ori o urmărea cu o sabie, pentru a o face să creadă că o va ucide. Din fericire, de când ieșea de la școală și până venea tatăl ei, Lisa putea să se strecoare la o vecină ca să-i facă ceva cumpărături, să o ajute puțin la menaj și să aibă grijă de bebelușul acesteia. Chinurile din fiecare seară erau doar o răsuflare a infernului, pentru că doar cu puțin timp îna-

inte, Lisa avusese un moment de adultism, în care putuse să-și demonstreze că era capabilă de relații puternice, bazate pe generozitate. Când se anunța coșmarul, Lisa păstra în ea convingerea că putea găsi o lume corectă și plină de afecțiune, cu condiția să o caute, ceea ce a și făcut toată viața. Din adolescență, de îndată ce a putut pleca, și-a descoperit talentul de a întâlni bărbați, prietene, grupuri, țări și limbi în care se puteau împărtăși afecțiunea și proiectele. Adultismul, care în copilărie fusese o formă de apărare costisitoare, a devenit un factor de reziliență atunci când și-a putut schimba mediul. Astăzi este director comercial, vorbește cinci limbi și trăiește în zece țări, înconjurată de sute de prieteni. Vecina ei nu va ști niciodată cât de mult a protejat-o pe Lisa, lăsând-o să-și dovedească faptul că există și alte moduri de a trăi decât cel din familia ei și să capete convingerea că era capabilă să le descopere.

Dacă mediul familial este dezamăgitor, atunci legăturile din cartier, modul de viață dintr-un sat, crearea unor relații profesionale artistice, sportive sau psihologice sunt suficiente pentru a planta sămânța unui proces de reziliență. Atașamentul calm poate fi dobândit și în altă parte decât în familie[76]. Dar pentru aceasta, cultura trebuie să ofere deschideri și să nu mai gândească în termeni de relații univoce, în cadrul cărora o aceeași cauză provoacă un singur efect[77].

Un tânăr care se pregătește să înfrunte schimbările aduse de adolescență se va angaja în această încercare dificilă și pasionantă cu imaginea pe care și-a construit-o despre sine de-a lungul istoriei sale personale. Atunci când Lisa fugea de tatăl ei înarmat cu o sabie, manifesta un instinct de adaptare de tipul „scapă cine poate", și nu un mecanism de reziliență. Abia mai târziu, când și-a reprezentat evenimentul, a putut să-și spună cu mândrie: „Acum, că m-am salvat, mi-am câștigat libertatea și nu îmi mai rămâne decât să-mi construiesc viața pe care mi-o doresc. De ce mijloace dispun în intimitatea și în anturajul meu?"

Un tânăr abordează schimbările adolescenței dispunând de un colaj de mici victorii. Mânat de izbucnirea dorințelor sexuale care îl obligă să-și părăsească familia, el face bilanțul succeselor care îi legitimează încrederea în capacitățile și într-o lume dreaptă. Aceasta întărește afirmația că un tânăr care rămâne prizonierul trecutului său din cauza amintirilor legate de abuzuri, închis într-o familie etanșeizată sau autoritară, lipsit de micile victorii din cauza unui grup prea devotat sau care trăiește într-o societate cu o structură instabilă va avea dificultăți în a deveni rezilient.

Credința într-o lume dreaptă insuflă speranța rezilienței

Sentimentul că lumea este dreaptă este destul de surprinzător dacă ne gândim la câte au îndurat acei copii bătuți, violați, alungați și exploatați. În realitate, această noțiune de „credință într-o lume dreaptă" desemnează două atitudini opuse, dar care concurează la formarea rezilienței. Prima atitudine constă în a spune: „Am fost o victimă inocentă, dar mă pot elibera pentru că noua lume care mă va primi este o lume dreaptă." Aceasta corespunde într-o oarecare măsură ideologiei romanelor populare din secolul al XIX-lea, în care Oliver Twist, Rémi și Cosette, copii abrutizați de adulți cruzi, își reiau dezvoltarea bine meritată de îndată ce găsesc o familie așezată sau un grup social drept. Aceste romane edificatoare redau speranța celor cu sufletul rănit și îi îndeamnă să se adapteze și să-și reia locul în societate. Cealaltă convingere într-o lume dreaptă presupune, dimpotrivă, o revoltă: „Am fost bătut, alungat de la școală, împiedicat să mă integrez în societate, închis sau deportat. Și totuși există o lume dreaptă, este suficient să distrug această societate și să o înlocuiesc cu aceea a unui gânditor, a unui preot sau a unui prieten în care am încredere." În ambele cazuri, aceste viziuni asupra lumii

invită la acțiune pentru ocuparea unui loc într-o societate dreaptă, deja instituită sau care urmează a fi instituită.

Aceste scheme corespund acelor copii care au trecut prin orfelinate, deveniți președinți, directori generali sau industriași bogați[78], și copiilor străzii deveniți inventatori. Takano Masao, orfan de război în Coreea în anii '40, a supraviețuit pe stradă grație trocurilor și cerșetoriei: „Îmi amintesc că trăiam fără să am vreun sentiment. Tristețea, bucuria sau durerea îmi erau complet necunoscute [...]. Polițiștii ne considerau niște derbedei sau rebuturi ale umanității și ne spuneau să ne grăbim să murim pentru că eram niște paraziți ai societății."[79] Destinul lui s-a schimbat dintr-o singură întâlnire. În timp ce era pe cale să moară de foame în Parcul Tamahine, groapa de deșeuri a exclușilor din Tokyo, un pamfletar i-a dat un bol de tăiței amestecați cu intestine de câine. A revenit la viață și, pentru a stabili o legătură cu acest om, s-a hotărât să învețe să citească precum respectivul. Ziua, copilul muncea ca să-și plătească studiile la seral (cum se întâmplă încă și astăzi în Filipine). În noiembrie 1966, s-a decretat prin lege închiderea cursurilor serale, deoarece munca minorilor devenise ilegală. Takano Masao a început atunci să militeze pentru cauza copiilor și a obținut „menținerea a 34 de școli serale [...]. Absolut toate erau frecventate de orfani de naționalitate japoneză, chineză, [...], de coreeni [...], de refugiați din sud-estul Asiei și de brazilieni veniți în Japonia să muncească." În contextul occidental, aceste condiții de educație reprezintă o formă de maltratare, dar într-un context de destrămare socială și culturală, cerșetoria și școala serală devin tutori de reziliență.

Ceea ce atribuie unui fapt o valoare constructivă sau distructivă este discursul propagat în mediu. Într-o societate stabilă, în care relatările determină convingerea că fiecare ocupă locul cuvenit în ierarhia socială, orice agresiune are nevoie de justificare: „Ce ciudat e și cu oamenii ăștia care sunt mereu victime! Ea n-a primit decât exact ce merita. Nu cred să fie o întâmplare!" Imposibilitatea mentală de a pune la îndo-

ială însăși noțiunea de ierarhie îi împiedică pe martorii agresiunii să caute să ajute victimele. Și pentru a nu se simți vinovați, au chiar tendința de a devaloriza victima[80]: „Femeile violate și-au căutat-o cu lumânarea!", „copiii abandonați erau mai mult ca sigur handicapați sau autiști înainte de a fi fost părăsiți", „delincvenții provin cu siguranță din familii sărace". Și peste toate domnește ordinea.

Putem transforma o victimă într-o vedetă culturală?

De câteva decenii încoace, stereotipurile culturale s-au răsturnat. Astăzi, oamenii se identifică mai mult cu victimele agresiunilor. Aproape că există tendința de a-l tranforma în inițiat pe cel care a fost aproape de moarte. Ne poate învăța ceva despre lumea invizibilă din care a revenit. I se dă cuvântul, ba chiar uneori este transformat în vedetă culturală, atunci când discursul lui corespunde așteptărilor sociale. În astfel de condiții, apar false victime, care povestesc îngrozitoare aventuri, pe cât de veridice, pe atât de frumoase. Binjamin Wilkomirski scrie o cărțulie numită *Fragmente,* în care își povestește copilăria în Polonia „prin diverse barăci de copii din lagărele în care naziștii îi închideau pe evrei"[81]. Când povestește despre Auschwitz și despre întâlnirea sa cu Mengele, medicul-călău care făcea experimente și căruia i-ar fi fost încredințat de tatăl său social, narațiunea corespunde atât de mult clișeelor previzibile, încât devine suficient de frumoasă pentru a fi verosimilă ca proiecție mitică. Ideea de frumusețe oribilă corespunde esteticii osuarelor, care place atât de mult unei societăți ghiftuite. Câteva imagini provoacă o senzație de eveniment. Atunci oamenii vorbesc despre ele, se emoționează, se indignează, sar în ajutor și își arogă dreptul de a agresa agresorul. Și, în fine, toate astea îi fac să se simtă bine. A avut loc ceva frumos, un moment de trăire în viețile noastre fade. A fost obligatoriu ca oamenii să vadă, să înțeleagă, să citească, să se întâlnească și să se asocieze pentru a preveni

astfel de monstruozități. Oamenii se simt bine în fața acestor urâțenii, se simt generoși în fața nedreptăților, se simt curajoși în fața monștrilor. Noi, toți cei normali avem nevoie de oroarea pe care o suportă victimele pentru a ne dezvălui grandoarea interioară.

Binjamin „Wilko" vorbește cu accent idiș, suferă de fobia „trenurilor de deportați", își mișcă permanent picioarele „pentru a alunga șobolanii care îi treceau tot timpul pe sub picioare în lagăr". Adevărații supraviețuitori au reperat imediat clișeele. Dar clișeele nu capătă puterea de clișee decât datorită apetitului exagerat al celor normali care se delectează cu kitsch-ul Holocaustului. Cine a trecut prin Auschwitz a suferit, bineînțeles, dar nu totul a fost exclusiv suferință. A existat și un moment de prietenie, o rază de frumusețe care l-a ajutat să suporte insuportabilul. Suferința a căpătat o altă formă după Eliberare, când povestirile despre calvar provocau neîncrederea sau răspunsurile moralizatoare ale eliberatorilor: „Ce?! Ați mâncat gunoaie? Sunteți niște porci!" — spuneau generalii americani, care nu știau că *Schwein* (porc) era tocmai insulta preferată a naziștilor. Când o relatare este normată, convențională, [ea devine] o litanie puternic instrumentalizată. Memoria este formatată. Are tendința de a deveni o vulgată:[82].

Iată de ce apropiații supraviețuitorilor au acceptat cu plăcere oribila poveste de adormit copiii a lui Wilkomirski, care corespundea ideei pe care ei și-o făcuseră despre această realitate. Și asta fără să mai punem la socoteală faptul că o povestire este întotdeauna mai emoționantă, mai frumoasă și mai convingătoare decât un raport al administrației.

Atitudinea culturală care permite dezvoltarea unui număr cât mai mare de instanțe de reziliență individuală trebuie să evite extremele. Devalorizarea victimei pentru a respecta ordinea instituită nu dă rezultate cu nimic mai bune decât a pune victima să urce pe o scenă pentru delectarea publicului. Dar, „începând cu anii '80, puterile publice au început să

acorde o atenție cu totul specială victimelor."[83] După recunoașterea statutului său, victima se poate integra social la fel ca în urma unui accident. Atunci se poate „devictimiza" construindu-și reziliența[84].

Cum să resensibilizezi un copil împietrit

De-a lungul întregii noastre existențe, ne implicăm în evenimente cu acel capital pe care ni l-a imprimat propria istorie. Fiind alături de copiii maltratați de-a lungul deceniilor, observăm că ei se implică în prima legătură amoroasă cu toată durerea învățată în trecutul lor, dar de asemenea și cu strategii constructive de apărare.

În ansamblu, copiii maltratați dobândesc o vulnerabilitate crescută față de orice pierdere afectivă, pentru că nu au avut ocazia de a învăța să-și conserve speranța că vor fi iubiți, nici posibilitatea de a fi consolați. Ei se protejează evitând să iubească, apoi se simt foarte triști pentru că nu pot iubi[85]. Pur și simplu suferă mai puțin. În categoria atașamentelor evitante, se individualizează câteva categorii. Un grup de 62 de copii maltratați a fost urmărit la grădiniță, la școală, apoi în instituția socială în care au fost plasați[86]. Aproape o treime dintre acești copii fuseseră supuși unor violențe fizice. La grădiniță, după o scurtă perioadă de marginalizare, în timpul căreia le-a fost greu să se alăture grupului, și-au ocupat în cele din urmă locul într-un mod pregnant, uneori chiar puțin agresiv. Copiii violentați verbal s-au integrat încă și mai greu. Au fost mult timp inhibați și dezorganizați, nu stabileau interacțiuni cu colegii lor sau răspundeau într-o manieră derutantă, ininteligibilă. Acest comportament deprins acasă, apoi manifestat la grădiniță și la școală le diminua șansele de a întâlni un coleg de-o vârstă cu ei care ar fi putut avea efectul unui tutore de reziliență.

Ce-a de-a treia categorie au reprezentat-o copiii neglijați. Din cauza diverselor probleme ale părinților (o mamă foarte

tânără, foarte săracă și extrem de singură), acești copii se găseau într-o situație asemănătoare cu aceea a izolărilor senzoriale din etologie: absența contactului, absența mimicii, a cuvintelor, a jocurilor, un minim de îngrijiri rapide, tăcute, automatizate. Acest grup a demonstrat cele mai mari deficiențe. Până la vârsta de 6 ani, copiii respectivi au manifestat numeroase comportamente de retragere, răcire afectivă, neimplicarea în jocuri, lipsă de creativitate, numeroase gesturi de nesiguranță (protejarea capului prin ridicarea brațelor la cel mai mic zgomot), o încetineală evidentă a gesturilor și a cuvintelor, pasivitate față de agresiunile minore ale colegilor. Se pare că „cele mai dezastruoase consecințe asupra dezvoltării socio-emoționale a copilului și asupra dezvoltării sale cognitive le are neglijarea din partea părinților."[87] Trebuie să notăm totuși o mică scânteie de reziliență: tocmai în acest grup am remarcat câteva scenarii de adultism, ca și cum acești copii neglijați ar fi încercat să conserve o legătură asumându-și grija pentru părintele care îl maltratează.

Este, deci, posibil ca fiecare formă de maltratare să dea naștere unui mediu senzorial care să-i inducă cu precădere un anume tip de reziliență respectivului copil. Toți copiii erau afectați, dar prejudiciile și strategiile de reziliență erau diferite. Copiii maltratați fizic dobândesc o anume intensitate emoțională pe care nu o vor controla prea bine în adolescență. Dar își păstrează o deschidere față de ceilalți, care mai târziu îi va ajuta să se reintegreze social. Copiii abuzați verbal dau naștere populației celor umiliți, a celor cu un respect de sine zdrobit. Dar printre ei vom găsi cel mai mare număr de copii care vor deveni rezilienți grație imaginației, mitologiei și eroismului. Copiii neglijați sunt cei mai pierduți. Ei sunt cei care descoperă cele mai puține metode de apărare constructivă. Cu excepția cazului în care este încă posibilă interacțiunea cu un adult neglijent, dar infantil, față de care copilul rezilient va putea încerca să adopte strategia adultismului.

Pentru a analiza problema, este nevoie de studii în care copiii să fie împărțiți după criterii clinice (violența fizică, violența verbală și neglijența). Dar în experiența umană spontană, rareori aceste categorii se evidențiază clar, pentru că un copil bătut poate fi în același timp insultat și apoi aruncat în beci, lucru deloc rar. O situație spontană poate scoate în evidență o scânteie de reziliență importantă: plasticitatea răspunsurilor copilului.

Când tatăl său a dispărut din cauza războiului, Hans avea 2 ani. Imediat după aceea, afecțiunea mamei s-a stins și copilul a fost obligat să supraviețuiască în condițiile în care era neglijat, deși trăise într-un mediu afectuos în cursul primilor ani. Cum dobândise deja amprenta unui temperament liniștit, Hans a continuat să se îndrepte spre o mamă inertă, până în ziua în care a fost nevoie ca ea să fie internată în spital, pentru ca apoi să dispară definitiv. Hans, orfan la 4 ani, a fost dat în grija unei instituții. Din cauza colapsului social din Germania postbelică, în anii care au urmat, a trecut prin mai multe feluri de instituții. Ajuns la vârsta adolescenței, Hans a privit în urmă la viața sa și și-a dat seama de diferențele manifestărilor clinice prin care trecuse în funcție de instituția în care s-a aflat. Mai întâi, s-a anesteziat, pentru a suferi mai puțin și pentru că nici un adult nu avea timp să vorbească cu el. Dar în acest pustiu afectiv, câteva flăcări de reziliență l-au ajutat să-și păstreze speranța. În Essen, un „supraveghetor" care se ocupa de 40 de copii îi aduna pe toți în fiecare seară și le spunea povești frumoase despre război. Aceste lăudăroșenii despre eroism riscă să pară vulgare pentru un auditoriu pe timp de pace. Dar ele au fost esențiale pentru Hans, deoarece în sfârșit putea să și-l imagineze pe tatăl lui murind cu vitejie pentru a-și apăra țara, deși, înainte de a auzi aceste povești drăguțe, încerca să nu se gândească la el, pentru a evita imaginea pe care o văzuse de atâtea ori, a cadavrelor expuse, urât mirositoare și putrezite în noroi. Mai apoi, prin hazardul deciziilor administrative, copilul a fost dus la Erfurt, unde 1.000

de copii fuseseră adunați într-un castel. Câțiva adulți suprasolicitați se ocupau de registre contabile și încercau să facă rost de mâncare. În aceste condiții, departe de ochii responsabililor, o bandă de mici agresori violenți cu vârsta cuprinsă între 10 și 14 ani își impuneau legea lor. Hans se alăturase lor, fără să le poarte vreo admirație. A devenit ca ei, pe alocuri bătăuș, pe alocuri hoț și destul de mândru pentru că știuse să sape un tunel prin care să treacă dincolo de grilajul proprietății. Știa să se furișeze noaptea într-un magazin printr-o fereastră spartă. A doua zi, vânzarea pe stradă a micilor furtișaguri devenea o sursă de distracții, de afaceri rentabile și de alergări nebune. Într-o zi, prietenii săi de delincvență au fost prinși și duși în altă instituție. Hans a reușit să nu se lase prins. Micile lui infracțiuni au încetat chiar în acel moment. Dar când se gândea la etapa încheiată, își spunea că, dacă ar fi fost prins, probabil că ar fi fost etichetat drept „delincvent", iar acest cuvânt venit din exterior ar fi devenit parte din identitatea lui.

Redescoperirea iubirii, în ciuda maltratării

Era foarte uimit de atracția lui față de fete. Începând de la vârsta de 4 ani, cu mult înaintea oricărei dorințe sexuale, simplul fapt de a se afla lângă o fată îi dădea o surprinzătoare stare de calm și de fericire. Drăgălășenia, grația gesturilor și plăcerea lor de a sta de vorbă îi conveneau de minune lui Hans, care făcea în așa fel încât să stea cu ele. Dar îl plictiseau jocurile fetelor și prefera întrecerile de alergări ale băieților, bătăile, competițiile permanente, regulile care se renegociau permanent. Dar de îndată ce partida lua sfârșit, se apropia de o fată și schimba tonalitatea afectivă. Într-o duminică în care copiii primiseră câte un biscuit ca desert, Hans l-a furat pe al unui băiat mai mare. Băiatul l-a văzut și l-a urmărit pe micuț multă vreme fugărindu-l prin curte, iar la final i-a tras un pumn în față. Hans era încă afectat de întâmplare când o fetiță s-a desprins din grup și a venit să-l consoleze, spunându-i

cuvinte drăguțe. În acea zi, Hans a descoperit plăcerea afectivității și prețul pe care era dispus să-l plătească pentru a avea parte de ea. De asemenea, a descoperit importanța emotivității lui. Foarte dependent de cea mai mică schimbare a „supraveghetorilor" care puteau să-l încânte sau să-l rănească cu un singur cuvânt, el a ghicit importanța afecțiunii.

Cu aceste experiențe din trecut, cu această ucenicie afectivă a abordat Hans schimbările adolescenței. Izbucnirea pasionantă și stupefiantă a apetitului sexual făcea apel la tot ceea ce învățase el din primele faze ale copilăriei și la ceea ce avea de exprimat prin implicarea sexuală.

Compania unei fete înainte de apariția dorinței sexuale nu provoacă deloc aceeași senzație ca atunci când îți poți spune: „Simpla vedere a fetelor îmi provoacă o senzație minunată, care mă domină. Nu mai simt femeile la fel ca înainte. Această nouă percepție îmi dă o mare plăcere pentru că am învățat să dau o formă emoțiilor mele și pentru că adulții m-au ajutat, oferindu-mi modele culturale." Aceeași emoție pe cale să se nască le poate provoca angoase acelora al căror trecut i-a deprins cu o efervescență necontrolată. Aceștia se întorc la mecanismele lor obișnuite de apărare împotriva angoasei: „Mă inhib, mă blochez pentru a împiedica o explozie. Dar pot de asemenea să cred că ceea ce se întâmplă în corpul meu este o boală; acest fapt mi-ar inspira mai puțină teamă decât să mă gândesc că e vorba de un impuls sexual, care poate să mă ducă habar n-am unde. La fel de bine aș putea să devin agresiv, pentru că agresivitatea reprezintă de multe ori masca fricii."

Miile de forme sub care se manifestă iubirile pe cale să se nască provoacă întotdeauna metamorfoze. Unii adolescenți se liniștesc, înfloresc și demarează un proiect de viață, în vreme ce alții devin anxioși și câtiva se pierd, sfâșiați de o pasiune insuportabilă.

Pentru a înțelege aceste evoluții atât de diferite, într-un studiu, s-au alcătuit două grupe de copii cu vârste cuprinse între 12 și 18 luni. Evoluța grupului care a deprins un atașament

securizant a fost comparată cu evoluția grupului ce dobândise un atașament insecurizant. Acești copii au fost reevaluați după 20 de ani, în cursul unui interviu semidirijat, care îi invita să-și povestească primele iubiri[88]. Mărturiile lor înregistrate au fost încredințate apoi unui lingvist pentru o analiză semantică.

Prin definiție, prima iubire se sfârșește prost. (Dacă e prima iubire, înseamnă că a mai exitat și o a doua.) Marea majoritate a celor care dobândiseră un atașament securizant a descris evenimentul folosind cuvinte precum „fericit", „amical", „încrezător", „cu suișuri și coborâșuri", „nu foarte dureros", „tandrețe". Fără vreun motiv aparent, 18% dintre ei s-au pierdut în acel moment.

În grupul celor cu atașamente insecurizante, prima iubire a fost descrisă prin expresii precum „durere", „gelozie", „tristețe", „neplăcut". Dar 28% și-au revenit surprinzător de bine. Cea mai mare parte a celor care cunoscuseră un atașament securizant s-au implicat în prima iubire cu un stil afectiv care îi făcea să fie atenți la celălalt, dar fără să se piardă în celălalt, fără să se lase depersonalizați, fără să resimtă „iubirea ca pe un traumatism"[89]. Lejeritatea acestei legături i-a făcut să nu se lase înghițiți de elanul amoros de moment sau goliți de despărțire. Au rămas ei înșiși atât în euforie, cât și în tristețe.

Majoritatea celor care cunoscuseră un atașament insecurizant au suferit din cauza primei legături amoroase. Extazul iubirii a declanșat în ei o dilemă neliniștitoare, pe care nu au știut să o formuleze în cuvinte: „E minunat, o iubesc... este înspăimântător, am să o pierd... și ca să o păstrez, am să mă pierd în ea... mi-a distrus personalitatea: o urăsc." (Și putem, bineînțeles, descrie cu exact aceleași cuvinte și reacția unei femei.)

Adolescenții care cunoscuseră un atașament securizant chiar au profitat de pe urma probei primei iubiri pentru a-și îmbunătăți următoarea relație de iubire: „Acum voi ști să iubesc mai bine. Bineînțeles, trebuie să dai, dar fără să te lași deposedat." În vreme ce mulți dintre cei care deprinseseră un atașament insecurizant și s-au simțit răniți în urma primei iu-

biri s-au ales cu frica de a mai iubi. Pentru o bună parte dintre ei, plenitudinea sentimentului de iubire s-a transformat în fascinație pentru moarte: „45% dintre adolescenții care au murit prin sinucidere [...] pierduseră un părinte în primii ani de viață, fie din cauza unui deces, fie a unui divorț."[90] Deprinderea timpurie a unei vulnerabilități afective a fost mascată adesea în cursul anilor dinaintea adolescenței printr-o seriozitate excesivă, printr-o incapacitate de a trata lucrurile cu lejeritate. În cea mai mare parte a timpului, comportamentele care ar fi putut da la iveală vulnerabilitatea afectivă a copilului au fost incorect interpretate de educatori. Un copil care devine un elev bun pentru că se simte neliniștit de îndată ce își ridică nasul din manual va fi considerat un copil conștiincios. Un copil care este mereu lipit de părinți, îi sărută fără încetare și îi umple de cadouri, va fi calificat drept „foarte afectuos", când, de fapt, este vorba despre un atașament excesiv anxios, prin care încearcă să-și iubească părinții repede, înainte de moartea lor iminentă. Intensitatea iubirii care trezește componentele personalității dezvăluie punctele slabe și provoacă destrămarea.

Refacerea după ruptură

Problema constă acum în a ne întreba în ce fel pierderea timpurie a unui părinte (prin deces sau divorț) poate să provoace apariția unei vulnerabilități care, 20 de ani mai târziu, va duce la prăbușirea unui anumit procent dintre adolescenții îndrăgostiți, în vreme ce alții, în aceleași circumstanțe, vor putea să trăiască descoperirea primei iubiri ca pe un punct de sprijin al personalității lor, ca pe un puternic tutore de reziliență.

În realitate, moartea și divorțul sunt repere evenimențiale atât de evidente, încât le atribuim prea în grabă vulnerabilitatea dobândită de copil. Studiile ulterioare au demonstrat dincolo de orice dubiu că vinovăția declanșată de aceste evenimente este aceea care i-a provocat copilului fisura ce mai târziu va provoca spargerea. Un copil susținut corespunzător

de ataşamentul părintesc se simte mai puţin vinovat atunci când unul dintre părinţi dispare. Dacă găseşte substitute care îi convin, îşi va continua armonios dezvoltarea. Până în ziua în care va auzi depănându-se în jurul lui stereotipurile culturale potrivit cărora un orfan sau un copil ai cărui părinţi au divorţat trebuie să sufere cumplit. Atunci tânărul se va ruşina de starea lui de bine şi, în clipa primei iubiri, va căuta să-şi dovedească faptul că nu este un monstru, arătându-se prea amabil, prea atent cu celălalt. Atunci efectul de depersonalizare sau, dimpotrivă, de întărire pe care îl exercită prima iubire va depinde de partener, de personalitatea şi de trecutul său. Poate profita de dăruirea excesivă de sine a adolescentului al cărui doliu se manifestă greşit, îl poate împinge spre prăbuşire, îl poate robi nevoilor sale şi dispreţui apoi pentru că l-a putut domina cu atâta uşurinţă. Prima iubire capătă un gust amar: „După tot ce am făcut pentru el (ea), tot eu am fost folosit", spun adesea aceşti tineri şi aceste tinere, deopotrivă nefericiţi pentru că au oferit atât de mult, amărâţi pentru că fost victimele unei escrocherii afective, la care ei erau totuşi ideali candidaţi inconştienţi.

Se întâmplă şi ca partenerul să fie încântat de o iubită atât de devotată. El nu-şi dă seama că şi ea, la rândul ei, este surprinsă de faptul că cineva vrea să o iubească. El nu ştie că instabilitatea ei s-a „vindecat" prin siguranţa afectivă pe care el tocmai i-a oferit-o. Atunci perioada de sensibilitate a adolescentului rănit determină o cotitură reuşită şi astfel în existenţa sa apare rezilienţa. În acest caz, asocierea a două vulnerabilităţi a întărit cuplul.

Ceea ce creează sentimentul de culpabilitate la un copil îndoliat este relaţia conflictuală pe care părinţii lui o stabiliseră înainte de dispariţie şi sub raza căreia copilul nu s-a putut dezvolta corespunzător. Mai târziu, discursurile pe care familiile de substituţie şi mediul cultural le livrează pe tema acestei morţi, eroice sau ruşinoase, meritată sau nedreaptă, liniştesc sau accentuează acest sentiment. Orice tânăr rănit se

găsește în centrul unei constelații de factori determinanți cu care el trebuie neîncetat să treacă prin schimbări.

Putem înțelege efectele divorțului printr-un raționament analog. Nu separarea părinților în sine este cea care provoacă rana, ci încărcătura afectivă care îi este atribuită. Dacă tatăl este trimis în străinătate pentru o misiune apreciată la nivel social, dacă mama trebuie să lipsească pentru a se aventura într-o realizare intelectuală sau artistică, copiii mai mari resimt această separare ca pe o încercare măreață. Dar atunci când părinții sunt sufocați pentru că-și impun să rămână în aceeași casă cu inamicul lor intim, în calitate de tutori de dezvoltare ei nu sunt cu nimic mai buni decât părinții care s-au despărțit, dar care, liniștiți acum, le propun copiilor lor, în ciuda celor întâmplate, un mediu schimbat, în care aceștia să se dezvolte.

O separare în sine nu e mare lucru, cu excepția bebelușilor, care trăiesc în clipa prezentă și au nevoie de o prezență constantă. Pentru un copil mai mare, un eveniment capătă o semnificație anume prin intermediul contextului social și prin înșiruirea evenimentelor. O separare poate fi trăită ca o mică aventură și la fel de bine poate reprezenta o suferință, dacă copilul percepe ura sau dacă evenimentele ulterioare îi conferă semnificația de pierdere sau de culpabilitate. În cazul în care mama formează un alt cuplu imediat după divorț, copilul se simte mai rănit decât dacă tatăl ar face același lucru, pentru că divorțul părinților se produce aproape întotdeauna între vârsta de 6 și 10 ani, când copilul nu „și-a câștigat pe deplin autonomia afectivă"[91], și pentru că atașamentul față de mamă nu este de același tip cu acela față de tată.

Ceea ce rănește un copil și-l pregătește să atribuie primei iubiri conotații dureroase este respingerea subtilă, nu evenimentele notabile. Imposibilitatea de a forma o legătură afectivă în care să se simtă în siguranță și așteptarea unei separări iminente îi deprind pe copii să trăiască cu angoasa pierderii. În rândurile acestora vom descoperi cel mai mare număr de traumatisme invizibile.

Aproape întotdeauna aceste atacuri subtile se petrec fără martori: „Regret că n-ai murit la naștere... ar fi fost mai bine dacă medicul n-ar fi reușit să te reanimeze... aș fi preferat să fi murit tu în locul fratelui tău mai mic"; aceste afirmații nu sunt deloc rar întâlnite. Cum ele au fost pronunțate într-un cadru intim, anturajul nu a putut imprima un efect de corectare: „Exagerezi... Mama era doar supărată..." Și atunci copilul trăiește cu această frază în memorie și o leagă de fiecare eveniment cotidian, oricât de mic. Ori de câte ori mama întârzie să-l ia de la școală, acest fapt înseamnă că: „M-a abandonat aici." Orice remarcă de genul: „Iar te-ai îmbolnăvit de anghină" înseamnă pentru el: „Ar vrea să mor." Orice eveniment oricât de mic întreține ruptura, împiedică acumularea unor resurse interne pentru formarea rezilienței și, pentru că agresiunea s-a petrecut într-un cadru privat, nu are de unde să primească nici resurse externe. Terenul traumatismului este pregătit și mai târziu martorii vor spune: „Nu înțeleg de ce o aventură atât de frumoasă precum cea a primului flirt a provocat asemenea dezastre. Probabil că ea este excesiv de fragilă."

Unul din cinci copii care au avut o tentativă de sinucidere a fost martorul uciderii sau sinuciderii unuia dintre părinți[92]. El întâmpină adolescența cu ideea că o dezamăgire în dragoste poate fi o justificare pentru moarte, deoarece, în decursul anilor precedenți, nu a avut de unde să învețe speranța, o resursă internă a rezilienței. Pentru el, există doar dragostea sau moartea.

Cultura trebuie să reaprindă jarul rezilienței

Niciodată nu am auzit o relatare despre o copilărie mai problematică decât aceea a Juliettei. Mama sa își dorise să moară când a adus-o pe lume, iar disperarea ei că va avea un copil a fost atât de mare, încât a neglijat bebelușul vreme de mai multe luni. Inertă, imobilă, cu ochii pironiți în tavan, Juliette nu era moartă, dar nici nu trăia, așa că medicul a tre-

buit să o interneze pentru a o reanima. După câteva mutări prin diverse instituții, cum mamei ei îi mergea mai bine și în perioada respectivă era de neconceput separarea de familie, Juliette a fost redată căminului ei. Vreme de câțiva ani, Juliette s-a dezvoltat într-un mediu afectiv reprezentat de o mamă izolată, abătută, tăcută, cu mișcări mecanice, întrerupte de izbucniri bruște de violență față de ea însăși, în timpul cărora se lovea cu capul de pereți, urla de disperare sau își tăia venele de la încheieturi în fața copilului. Mica Juliette, fascinată de acest obiect al afecțiunii ce alterna monotonia cu exploziile, nu reușea să se intereseze și de altceva în afară de mama ei, față de care manifesta un atașament excesiv anxios. În consecință, ea a resimțit plasarea la o bonă ca pe o imensă destrămare, astfel că nu se oprea din urlat zi și noapte, respingând tot ce venea de la acea femeie. În câteva zile, bona a început să urască copilul, ură care a dat la iveală un sadism ascuns până atunci. O lega pe Juliette de un scaun și o bătea, iar loviturile erau aplicate astfel încât să terorizeze copilul; după aceea, ducea copilul legat fedeleș de scaun în pivnița neluminată și, pentru a se relaxa, pleca să se plimbe. Din când în când, Juliette ajungea și pe la școală, unde copiii își băteau joc de ea. O agresau, pentru că era murdară, mirosea urât, era rasă în cap, prost îmbrăcată, cu pantofii practic fără tălpi. Aruncată într-un colț, buimacă, se simțea complet idioată, într-atât i se părea de greu să înțeleagă ceea ce pentru alții părea foarte simplu. La vârsta de 14 ani, a fost prinsă de patru vagabonzi într-o magherniță, violată și bătută îndelung, după care, când a ajuns acasă la doică, a fost din nou bătută pentru că întârziase.

Și cu o asemenea poveste de viață a intrat în adolescență. Era mereu pe fugă, dormea în imobile abandonate și îi insulta pe toți care voiau să o ajute. Dar se puteau observa totuși câteva scântei de reziliență: un vis nebun, complet ilogic, aproape delirant, într-atât era de inaccesibil. Pentru a se simți mai bine, Juliette se izola într-un colț și visa ca o nebună că

era într-o bucătărie, gătind, în așteptarea unui soț drăguț, care se întorcea de la lucru. Mai avea și un alt vis diurn, dar care i se părea mai puțin romantic: devenea foarte mare, foarte puternică și revenea în casa doicii, pe care o scalpa. Într-un cămin din apropiere de Nisa, a fost învățată să se spele, să se îmbrace corect și să-și exprime părerile altfel decât prin bătaie. Cum era foarte drăguță și făcea mereu șotii, a atras câțiva băieți. Prin urmare, s-a îndrăgostit, a început să viseze că se va căsători în rochie albă, a învățat să gătească și își manifesta iubirea prin posesivitatea asupra fiecărui gest și fiecărei clipe a partenerului. El s-a lăsat depersonalizat cu gentilețe, i-a făcut doi copii, un băiat și o fată, toate acestea până în ziua în care ea l-a alungat, pentru că stătuse prea mult de vorbă cu o altă femeie. Juliette era uimită să vadă că-și detestă fiica „pentru că îi amintea de doica ei". O respingea permanent, dar îi era rușine să o bată. Cât despre băiat, începând de la vârsta de 6 ani, el a luat-o pe mamă în grija lui. O săruta când se simțea tristă și îi aducea prăjituri când aceasta se refugia în patul ei. Ea s-a simțit mult mai bine când a văzut că el învață bine. „Reușita lui mă face să mă simt importantă din nou", spunea ea. Fetița a plecat de lângă ea foarte devreme, pentru că se simțea respinsă, iar băiatul a plecat și el foarte repede, pentru a-și continua dezvoltarea altfel decât dedicându-se susținerii morale a mamei lui.

Astăzi, ea trăiește singură, într-o cameră cu jaluzele mereu trase și își câștigă pâinea făcând menajul unor oameni în vârstă, singurii alături de care se simte liniștită.

Nimeni nu i-a aprins jarul rezilienței. Pe când era copil, ideologia relațională a lăsat-o în grija unei mame încă și mai slăbite, incapabile să se ocupe de ea. În loc să fie dată în seama unei doici sadice, ar fi trebuit să fie plasată în grupuri de copii îngrijiți de educatori cu diferite aptitudini (în artă, în sport, în vorbire). Aceștia ar fi putut să o ajute să-și folosească umorul pentru a-l transforma într-o forță relațională. Și frumusețea ei ar fi putut fi un factor de reziliență — incorect,

dar folositor. Toaleta, machiajul, un modul corespunzător de a te îmbrăca îi permite corpului să exprime interiorul personalității și te pregătesc pentru un dialog verbal și afectiv. Cum era uimită de faptul că iubirea ei era atât de posesivă, poate că un roman, un film sau o piesă de teatru ar fi fost suficiente pentru a ridica problema modului ei de relaționare sufocant, a urii față de fiica sa și a adultismului băiatului. Poate că atunci ar fi avut o altă evoluție?

Cultura acelei epoci nu i-a oferit nici un tutore de reziliență. Numai cu prețul amputării grave a vieții ei a reușit să-și mai reducă suferința.

Povestea Juliettei ilustrează în ce măsură s-ar fi putut forma primul nod de reziliență la fiecare etaj al construcției personalității sale, deși ar fi avut de fiecare dată o natură diferită; la stadiul de bebeluș, de natură senzorială, pentru a crea o familiaritate; mai târziu, prin imaginar, pentru a contura o figură de atașament solid; la școală, de natură relațională, pentru a declanșa plăcerea descoperirii noului; în adolescență, de natură sexuală și socială, când tânărul face bilanțul capitalului acumulat de-a lungul trecutului și încearcă să-l folosească cât mai bine pentru a servi scopurilor sale de viitor.

Se pare că în cultura noastră numărul copiilor neglijați este din ce în ce mai mare. Această formă de maltratare este mai greu de observat, pentru că acești copii nu sunt nici bătuți, nici violați, nici abandonați. Și totuși absența structurilor afective și sociale din jurul copilului duc la dezvoltări viciate. Nu deprind corect controlul emoțional, nu recunosc figurile securizante de atașament, orice noutate le provoacă teama, și nu plăcerea, și atunci vă puteți imagina că în adolescență, intensitatea dorinței sexuale și miza enormă a aventurii sociale provoacă mai mult panică, decât dulci reverii.

Să-ți asumi riscuri pentru a nu mai gândi

Forma de apărare adaptată și cea mai des întâlnită la copiii neglijați constă în căutarea liniștirii prin amorțirea afectivă și

prin construirea unei lumi centrate pe sine. Cu acest capital se înscriu ei pe linia schimbărilor adolescenței. Cum nu au știut ce înseamnă sprijinul, nu au avut niciodată ocazia să conteze pe alții, așa că nu au descoperit cum să facă să fie ajutați. Bebelușii neglijați se pierd în melancolie, orfanii izolați sunt atât de speriați de orice contact afectuos, încât aproape că se scurg în baia pe care le-o oferim sau se lasă să cadă pe jos, pierduți, când cineva vrea să se ocupe de ei. Copiii mai mari care au crescut cu carențe afective sfărâmă cadourile cu lovituri de picioare sau uită de ele de îndată ce li le dăm.

În perioada înfocată a adolescenței, orice fel de întâlnire provoacă o criză. Dacă le vorbești frumos, se neliniștesc, dacă nu le vorbești frumos, se simt disperați. Adolescenții care s-au bucurat de suficient sprijin în plan afectiv și ajutor din partea structurilor sociale pornesc în această aventură într-o stare de incitare voioasă. În cazul unei mici supărări, fac în așa fel încât să aibă măcar beneficiul de a fi trecut printr-o exprienţă. Dar nu la fel stau lucrurile cu copiii deficitari, pentru care orice alegere reprezintă o criză: „Sexualitatea pe care mi-o doresc mă neliniștește cumplit. Cum ați vrea să mă placă vreo femeie? Iar dacă rămâne însărcinată sau pur și simplu vrea să mă țină lângă ea, sunt gata să mă las supus de această femeie pe care nu o iubesc, pentru că aș dispera rămânând singur. Sexualitatea solitară mă aduce la disperare, iar întâlnirea atât de mult dorită mă înspăimântă."

Nașterea dorinței sexuale dezlănțuie panica. Mulți adolescenți suferă din cauza panicii și găsesc vagi soluții de adaptare, cum ar fi fuga, renunțarea, inhibiția, agresiunea din teamă sau căutarea unui vinovat bun de sacrificat. Dar dintre cei care au descoperit reziliența, practic toți au aplicat metoda controlării riscului, care le-a permis să aibă sentimentul victoriei.

De multe ori, tocmai în această perioadă sensibilă se conturează temele istoriilor lor personale: „Nu pot face față decât evenimentelor intense", își spun adesea acești adolescenți. Mă las cu bună știință să devin prizonierul unui context, pen-

tru că intensitatea fizică și emoțională mă împiedică să-mi rumeg trecutul și să îmi fac griji pentru viitor. Mă pun singur la încercare, pentru că „riscul realității mă ajută să scap de riscul de a gândi"[293]. Și astfel adolescentul se simte mai bine. Această apărare îl orbește, exact așa cum își dorește, și dacă iese învingător din încercare, așa cum își dorește, va construi astfel puțin din identitatea lui, pentru că după eveniment va avea în sfârșit ceva de povestit.

În cazul unui adolescent nu este vorba atât despre asumarea unui risc, cât despre o aventură în căutarea identității prin care ar putea descoperi ce își dorește. Și în același timp pune în scenă un fel de inițiere, nicidecum o dorință de moarte: „M-aș sinucide fără probleme, îmi spunea o tânără drăguță, dar mă tem să nu regret după aceea." Căutarea riscului iminent este un factor de protecție foarte asemănător negării: „Vedeți bine că nu am timp... vom vedea mai încolo", spun cei care se simt bine atunci când constrângerile realității îi ajută să scape de reprezentările de sine. Dar această formă de violență față de ei înșiși și-o impun singuri: „Lucrez 20 de ore pe zi ca să pregătesc acest concurs. Sunt epuizat și totuși mă simt mai bine pentru că această intensitate îmi dă speranța că voi reuși și mă ajută să nu mă gândesc la relațiile mele din familie, care sunt un lung șir de dezamăgiri."

Cei care au beneficiat de atașamente securizante trec mai ușor peste încercarea adolescenței. Marea lor majoritate acceptă ca pe un joc proba sexualității sau a implicării sociale, pe care o depășesc cu strania plăcere pe care ți-o oferă teama atunci când conduci prea repede sau când te lansezi țipând într-un carusel care se învârte în aer. Din această cauză, 75% dintre cei care au deprins un atașament securizant își păstrează acest model de relaționare și în situații adverse. Ba chiar, într-o situație dificilă, atunci când au nevoie de efectul securizant al atașamentului, acești tineri vor telefona figurilor de care sunt atașați, vor încerca să se înconjoare de prieteni sau se vor lăsa purtați de regresie pentru a se liniști. Dar „un ata-

șament securizant nu este o garanție pe viață. Pur și simplu înlesnește etapa ulterioară a dezvoltării și ajută la menținerea unei stabilități interioare prin mijloace de apărare pozitive în decursul furtunilor adolescenței."[94] Și totuși, 25% dintre aceștia vor eșua în această transformare. Se pare că sunt aceia care, deși au fost bine crescuți, în siguranță, au fost lipsiți de încercări și, deci, de victorii în cursul istoriei lor personale.

Jaloane culturale pentru asumarea riscurilor: inițierea

Orice confruntare reprezintă echivalentul unei inițieri pentru un adolescent bine dezvoltat. Cât despre cei care au cunoscut catastrofe educative, ei nu au de ales, trauma este reală, prezentă și trebuie să se confrunte cu ea. Dar ea trebuie să capete o valoare inițiatică pentru cei care refuză să rămână răniți o viață întreagă. Și este posibil, de vreme ce, fără să existe neapărat o intenție conștientă, aproximativ unul din trei adolescenți traumatizați își va schimba stilul de atașament și va deveni stabil în adolescență[95]. Această cifră va putea fi ameliorată atunci când vom înțelege ce le-a permis acestor copii răniți să devină adolescenți înfloritori. Două cuvinte pot detalia această evoluție favorabilă: „tematizare" și „deschidere".

Primul cuvânt este „tematizare". Acești adolescenți surprinzători au încetat să se supună traumatismului lor în ziua în care i-au dat un sens: „Vreau să înțeleg cum poate un copil maltratat să scape de repetarea maltratării." Teoretizarea este de multe ori un act defensiv, dar când căutarea transformă semnificația traumatismului, dă un sens vieții celui care caută, fostul copil rănit[96]. „Vreau să militez împotriva reînceperii războiului civil în Ruanda."[97] „Nu suport să văd că o țară își trimite armata pentru a ocupa o altă țară după ce am trecut prin asta în Polonia."[98] Traumatismul care dă naștere unei teme în viața celui afectat își schimbă sensul, devenind o luptă, și nu o anulare.

Cel de-al doilea cuvânt este „deschidere". Chiar şi unui adolescent bine dezvoltat îi este necesară desprinderea. Trebuie să găsească un obiect sexual din afara familiei sale de origine, cu care să formeze o nouă legătură, pentru a împiedica sufocarea într-un climat incestuos. Dar pentru ca această desprindere să fie posibilă, trebuie să conveargă un ansamblu de forţe eterogene. Adolescentul trebuie să erotizeze explorarea, altfel va rămâne prizonierul familiei sale. De asemenea, cultura trebuie să-i ofere locuri şi ocazii de desprindere. Aproape toţii copiii maltrataţi care s-au liniştit în adolescenţă au descoperit, mai devreme decât ceilalţi, o ocazie de autonomizare timpurie[99]. Dacă adolescentul se teme de lume şi dacă cultura nu-l invită să descopere aventura, va rămâne lipit de familia sa, fără să se poată desprinde. Într-un grup de copii maltrataţi care au reuşit să-şi găsească liniştea, regăsim adesea acest apel la frumuseţe pe care cultura l-a dispus în jurul micului rănit: „Notre-Dame este capela mea... Sunt prizonierul Senei. Povestea mea curge între malurile ei. În apropierea râurilor, nu mă tem de nimic."[100] Acest factor de rezilienţă externă pe care trebuie să-l organizeze societatea se combină cu un factor de rezilienţă internă, cu elanul către ceilalţi, care face posibilă întâlnirea: „Bogăţia aparţine celor ce se iubesc... Am crescut în infern cu convingerea că sunt un privilegiat."[101]

Şi astfel problema este definită perfect. Traumatismul este o sfâşiere care, pentru copiii rezilienţi, capătă în final un efect iniţiatic. 75% dintre ataşamentele securizante vor depăşi fără prea mare suferinţă cotitura adolescenţei şi vor conserva acest stil de ataşament protector. Ei trăiesc prima iubire, prima plecare, prima slujbă ca pe o dificultate constructivă, ca pe o încercare încântătoare. Dar numai 33% dintre cei deprinşi cu un ataşament insecurizant vor beneficia de aceste încercări, dobândindu-şi autonomia şi învăţând să iubească într-un mod plăcut[102]. În aceste grupuri de victorioşi, nici unul dintre adolescenţi nu a scăpat de suferinţe şi unii, după ce au suferit traumatismele din copilărie, au reuşit să triumfe asupra dificultăţilor adolescenţei.

Așa cum era de așteptat, 70% dintre cei care au deprins un atașament insecurizant și-au negociat prost cotitura adolescenței. Refuzul de a se implica, rușinea de origini, teama de societate, eșecurile afective i-au orientat către o existență problematică. Dar contrar așteptărilor, și 25% dintre cei deprinși cu un atașament liniștit au devenit reci, evazivi, ambivalenți sau dezorientați în adolescență. Probabil că este vorba despre false atașamente securizante, despre copii ce păreau iubitori pentru că erau anxioși. Cuminţenia lor exagerată exprima lipsa plăcerii de a trăi, iar rezultatele lor bune la școală indicau nu dragostea pentru studiu, ci teama de profesori.

Cealaltă surprinză a fost să descoperim că atunci când satisfacem toate nevoile unui copil, când îndepărtăm din calea lui până și cea mică greutate, când îl răsfățăm cu iubire și îl încurcăm în plasa protecției noastre, în același timp, îl împiedicăm să-și dobândească câteva resurse de reziliență[103].

Cotitura adolescenței este un moment critic, în care se cristalizează numeroase mize și imprimă o nouă direcție vieții noastre. În măsura în care traumatismul este o intruziune psihică ce impune metamorfozarea tuturor acelora care continuă să trăiască în ciuda loviturii, orice adolescență este un viraj periculos.

De altfel, acești tineri resimt adesea nevoia de a pune în scenă o apropiere, un flirt cu moartea. Erotizarea pe care ei o imprimă violenței este dovada nu a „unei nevoi de traumatism"[104], ci a unei dorințe de viață. Un eveniment de acest tip este o formă de inițiere, pentru că există atunci obligatoriu o primă dată. Așa că sunt obligați să folosească ceea ce cultura le pune la dispoziție pentru a crea un rit de inițiere. Dar dacă cultura nu le pune nimic la dispoziție, își vor inventa ritualuri barbare: condusul cu viteză, sexul neprotejat, drogurile, delincvența, petrecerile periculoase și călătoriile periculoase au un efect de stimulare, de identificare și de integrare: „În sfârșit se întâmplă ceva în viața mea... vor exista și în istoria mea personală evenimente excepționale...

mă întorc de departe... de acum încolo voi ocupa un loc de persoană activă sexual și responsabilă printre adulți."

Aici regăsim o formă de reziliență naturală: „Trebuie să descopăr ce valoare am înfruntând lumea, astfel încât să dau o formă identității mele, făcând o relatare despre mine, să înțeleg la ce aspir, visând la viitorul meu. Îmi intelectualizez, îmi dramatizez, îmi globalizez încercarea, mă implic, iubesc, șochez, stârnesc râsul." Granița dintre reziliența naturală și reziliența celor traumatizați, inițiați în ciuda lor înșile este foarte îngustă. Ei au trecut pe lângă moarte, au păcălit-o, unii au rămas în infern, iar alții au revenit... rezilienți.

Adolescența este o constrângere la schimbare. Pubertatea aduce modificări fizice, dorința bulversează emoțiile, întâlnirile afective revizuiesc atașamentele de familie, iar aspirațiile sociale provoacă noi relații. Nici tinerii cu o dezvoltare armonioasă nu scapă de aceste schimbări. Familia și cultura lor le-au pus la dispoziție circuite direcționale, tipuri de căi, propuneri de scenarii de viitor dintre care tinerii îl aleg pe cel care pare să le convină cel mai mult. Structura mediului impune bariere de securitate care îl ajută pe tânăr să facă față virajului, să se simtă inițiat, ca orice tânăr rezilient, fără să fi trecut însă prin traumatism, ci doar pe lângă el.

Dacă în cursul dezvoltării lui a devenit vulnerabil, dacă familia lui este în ruină din cauza unei boli, a unui conflict sau a unei imigrări sfâșietoare, dacă societatea nu mai așază barierele de securitate, nici ritualurile care ajută la administrarea virajului, adolescentul se poate strădui îndelung să-și găsească noul loc de adult. „Nevoia de traumatism există puternic la copiii de imigranți... o consecință a logicii migratoare a părinților săi."[105] Familii răvășite, ritualuri uitate, adolescențe prelungite — în aceste condiții, tânărul se vede obligat să „funcționeze" ca un copil chiar și atunci când este nerăbdător să devină adult. Rămânând pasiv, dependent de primele sale atașamente, el cere, ca un copil, satisfacerea imediată a tuturor dorințelor sale, inclusiv a celor sexuale.

Din cauza destrămării structurilor familiale și culturale, tânărul nu poate folosi izbucnirea apetenței sexuale pentru a-și părăsi familia și a urma un nou tip de dezvoltare. Acești tineri care nu au trecut prin încercări, ritualuri de separare sau de reabilitare se simt rușinați că se află încă în situația unui copil când sunt deja mari, inteligenți și plini de diplome. Toate culturile au inventat ritualuri de inițiere care facilitează schimbarea și deschid calea autonomiei, „pentru că în aceste momente, nici părinții, nici grupul cultural nu pot ajuta [tânărul] să anticipeze și să repare angoasa."[106]

În mod normal, acel „aproape traumatism" al ritualurilor de inițiere provocat de cultură este absorbit de „apărarea culturală" care atenuează șocul și chiar îl transformă într-o promovare umană[107]. După inițiere, copilul a devenit mai uman, pentru că revine în rândul adulților cu o cunoaștere secretă, care îl face să fie alt om.

Toate culturile au inventat ritualuri inițiatice sub forma unor ceremonii de trecere: comuniuni religioase sau primirea unor noi membri într-o structură. Barierele de securitate culturală împiedică de obicei organizarea acestor ceremonii de integrare sub forma ritualurilor sadice de primire a „bobocilor", dar dacă un tânăr a fost traumatizat sau a avut probleme în familie, acesta va încerca să fugă pentru a se aventura într-o adolescență precoce. Se salvează, evident, dar nu-și încheie dezvoltarea. Atunci se trezește aruncat într-o societate care îl primește rău. Și printre acești adolescenți prematuri care nu au putut să înceapă un proces de reziliență regăsim cel mai mare număr de conduite sexuale cu grad mare de risc. În aceste condiții, riscul devine o inițiere periculoasă, care poate duce la distrugere.

Factorii primordiali ai rezilienței sunt siguranța afectivă și responsabilizarea socială

Simplul fapt al continuării studiilor întârzie prima experiență sexuală, creează distanțe între acte, diminuează numă-

rul de parteneri și de infidelități. „[...] Cei și cele care părăsesc școala devreme scapă mai repede de controlul familiei lor și sunt [...] împinși să-și înceapă fără întârziere viața sexuală..."[108]

Această implicare socială grăbită este foarte diferită de cea a tinerilor adulți, care au fost obligați să-și părăsească foarte devreme părinții pentru că erau bătuți, insultați sau agresați sexual. Acești tineri, asemenea celor care au responsabilități sociale, rareori s-au implicat într-o viață sexuală riscantă. Angajamentul lor social și afectiv este foarte diferit de stereotipul actual, care spune că o fată violată va deveni prostituată și că un băiat maltratat va deveni sadic. Dimpotrivă, de multe ori formează un cuplu foarte tânăr, stabil, devenind foarte devreme părinți, fapt care, implicând responsabilități, dovedește importanța pe care o acordă ei familiei la care au visat. Acest angajament timpuriu îi oprește de la studii, dar nu îi duce către o viață sexuală riscantă.

De îndată ce Jean a împlinit 15 ani, a părăsit domiciliul familial, pentru a scăpa de un tată violent și incestuos. La vârsta de 18 ani, a cumpărat un mic hotel aproape de o stațiune pentru sporturi de iarnă, apoi s-a întors să-și caute sora în vârstă de 16 ani. Cei doi tineri au refăcut hotelul, au muncit mult, gătind și servind, și-au găsit parteneri cu care s-au căsătorit foarte devreme, au făcut copii și astăzi duc o excelentă viață de Épinal. Sunt încă îndurerați din cauza copilăriei lor îngrozitoare, dar reușita lor socială și afectivă i-a ajutat să evite alegerea tragică ce le stătea înainte: aceea de a rămâne în familia de origine, de a se supune maltratărilor de tot felul sau să se arunce într-un mod de socializare impulsivă, fără nici un plan de viitor.

Cea mai mare parte a celor ce au deprins un atașament evitant își încep târziu viața sexuală. Rămân fideli unor parteneri pe care nu-i iubesc, dar de care totuși se atașează în cele din urmă. Și încet, încet, stilul lor afectiv distant se mai topește.

Nu este deloc neobișnuit faptul ca fetele ambivalente să fie încercate la pubertate de dorințe sexuale intense, care să le neliniștească. Atunci nu mai au grijă de ele, se îmbracă în pulovere mari sau bluze prea largi, pentru ca „sânii lor să nu atragă băieții". Cât despre adolescenții torturați de intensitatea dorințelor pe care nu știu să și le exprime, ei le „transformă în contrariu"[109], fac jurăminte de castitate sau se implică în studii excesive care-i ajută să refuleze pulsiunile sexuale. Băieții prea activi, inhibați sau delincvenți, fetele care vorbesc prea mult, sunt prea retrase în sine sau depresive[110] încep o viață relațională în care se chinuiesc să realizeze contrariul dorințelor proprii, începând astfel o carieră de sublimare morbidă, care le ajută să evite riscul sexual.

Printre adolescenții cu o viață sexuală dezlănțuită, regăsim diferite tipuri de atașamente. Unii dintre copiii prea cuminți trăiesc brusc un sentiment de prea mare libertate, aruncându-se într-o viață sexuală riscantă. Regăsim și unii copii inhibați, uimiți de revelația sexuală și câțiva tineri care, după ce și-au sufocat dorințele, se abandonează brusc libertinismului. Dar majoritatea acestui grup este alcătuită din tineri care nu și-au modelat clar o formă de atașament. De aceea, când se naște impulsul, se lansează în întâlniri întâmplătoare: primul raport sexual are loc către vârsta de 12 ani. La vârsta de 18 ani, când ceilalți tineri, în general, au primul contact, ei au avut deja șase până la opt parteneri, fără să fi luat vreodată o măsură de protecție. În Quebec, 22% dintre fete și 10% dintre băieți au avut chiar, până la această vârstă, parteneri cu risc ridicat de sida[111]. Contrar imaginilor din spoturile publicitare care ne arată tinere fete raționale, care își învață partenerii bărbați să se protejeze, 80% dintre aceste fete nu se protejează niciodată și așteaptă ca băiatul să ia inițiativa. Atunci, sarcinile precoce și bolile cu transmitere sexuală devin un fel de ruletă rusească, un joc de-a riscul sexual și de-a moartea.

Indiferent dacă este vorba despre un adolescent care nu știe cine este pentru că a fost prea atent supravegheat, prea

atent condus de adulții care decideau în locul lui sau că este vorba despre un tânăr care nu știe cine este pentru că a fost izolat și amorțit într-un mediu inform, drogul are asupra lor un efect de personalizare. Vidul existențial este umplut brusc de acte sexuale, de sarcini precoce și de dependență, fapte care le dau, în sfârșit, un proiect existențial, ca o pasiune[112].

Prin urmare, nu putem spune că un atașament tulbure duce la dependența de droguri sau la sexualitatea necontrolată, dar putem afirma că un atașament calm nu duce aproape niciodată la acestea. Când există un proiect de viață în care sexualitatea are un rol important, tânărul nu are nevoie să iasă în evidență, să devină eroul unei tragedii sordide. Dacă acești tineri nu sunt corect formați, teatralitatea drogului îi ajută să se reprezinte pe ei înșiși: „În sfârșit, mi se întâmplă ceva... Am găsit drogurile... Acum știu cum să fac rost de bani... Am o grămadă de contacte sexuale... În sfârșit, devin cineva." În vidul existențial, ca și în abundența afectivă nu se întâmplă nimic. Nu se poate construi o reprezentare despre sine. Orice eveniment este bun de folosit: o boală care dă un sens, creând în sfârșit niște relații, jocurile de noroc care erotizează riscul de a pierde, jocurile competitive în care se descoperă cât valorează fiecare, simulacrele în care se pune în scenă un ritual barbar, și jocurile de vertij, cum ar fi parașutismul sau alpinismul, în care riscul căderii creează sentimentul că trăiești un eveniment extraordinar[113].

CONCLUZIE

Până acum chestiunea era simplă, pentru că se considera că fiecărei lovituri a sorții îi corespunde o stricăciune pe care o putem evalua.

Avantajul problemelor simple este că dau observatorilor impresia că înțeleg. Partea proastă a problemelor simple este că îi fac să uite că o lovitură a sorții este înainte de toate un eveniment mintal. De aceea trebuie făcută distincția dintre lovitura care se petrece în universul realului și reprezentarea acestei lovituri, elaborată în universul psihic. Or, loviturile cele mai distrugătoare nu sunt întotdeauna cele mai spectaculoase. Iar transpunerea loviturii în lumea noastră interioară este o coproducție între povestirea intimă pe care o elaborează cel afectat și povestea pe care o creează contextul cultural. Cel lovit de soartă își povestește ceea ce i s-a întâmplat în încercarea de a prelua controlul asupra personalității sale zdruncinate, în vreme ce martorul preferă să se folosească de arhive și de prejudecăți.

La finele vieții sale, o persoană din două va fi trecut printr-un eveniment ce poate fi considerat traumatism, o violență care să-l fi adus în apropierea morții. O persoană din patru se va fi confruntat cu mai multe evenimente distructive. O persoană din șase nu va fi reușit să se elibereze de traumatismul său psihic. Aceasta înseamnă că ceilalți, prin zbaterile și implicarea lor, vor fi reușit să-și recompună personalitatea destrămată și să-și reia locul în aventura umană[1].

Acest aspect dinamic al traumatismului explică variabilitatea cifrelor despre reziliență. Unitățile de intervenție de urgență după un atentat sau o catastrofă arată că circa 20% din populația agresată în momentul respectiv suferă un traumatism. Dar descrierile clinice și studiile epidemiologice sunt prea statice. Sunt la fel de demne de încredere precum știrile de senzație pe scurt. Ele „ignoră capacitățile de evoluție ale simptomelor și... din cauza acestei concepții statice am fost obligați să creăm noțiunea de reziliență"[2]. Ce se întâmplă când scăpăm de traumatism? Câți dintre cei afectați se vor confrunta cu o recidivare a suferinței, atunci când se credea că au depășit-o? Aceste întrebări au nevoie de studii care să urmărească cicluri de vieți complete.

Dar toți au fost morți, chiar și cei care s-au întors acasă surâzând. Toți au fost în brațele agresorului fără nume, pentru că este vorba de însăși moartea, „în persoană"[3]. După aceea ne putem continua viața, poate chiar vom râde de cele întâmplate după ce ne întoarcem din infern, dar aproape că nu îndrăznim să mărturisim că prin acea teribilă experiență ne simțim inițiați. După ce am trăit printre morți, după ce am trăit moartea, cum putem spune că suntem fantome? Cum să-i facem pe ceilalți să înțeleagă că suferința nu înseamnă depresie și că, de multe ori, chiar întoarcerea la viață este cea care face rău?

În perioada în care nu ne concentram asupra procesului de reziliență, am putut constata că „copiii abandonați de timpuriu sau îndoliați se confruntă cu o probabilitate de trei ori mai mare decât populația generală de a suferi o depresie la vârsta adultă..."[4] Dar de când am început să-i ajutăm pe acești copii să revină la viață, numărul de depresii este același ca în orice grup de oameni[5].

Pentru a auzi mărturiile celor care au revenit, este suficient să-i lăsăm să vorbească: Ghilgameș, sumerianul, Sisif, regele Corintului și Orfeu din Tracia au coborât în Infern. Ahile își exprimase deja sentimentul interior de a fi fost mort. Armatele napoleoniene ne-au oferit un mare număr de fanto-

me, precum colonelul Chabert, făcut celebru de Balzac. Dostoievski a vorbit despre urma de neșters lăsată în memoria sa de „casa morților" din ocna din Siberia[6]. Dar cel mai mare număr de fantome a fost oferit de secolul XX: povestirea războiului din 1914–1918 de către Roland Dorgelès în *Le Jardin des morts* (*Grădina morților*), Henri Barbusse cu *Le Feu* (*Focul*) și Hermann Hesse în *Lupul de stepă* ne-a arătat în ce măsură fantomele invadează viața.

Infernul infernului a fost construit din cabane de placaj, în lagărele de concentrare naziste. Robert Antelme, alungat din spațiul umanității[7], Primo Levi, considerat o simplă piesă, anulat ca ființă umană prin evitarea privirii care îl făcea transparent ca o umbră, au fost nevoiți să treacă prin travaliul doliului timpuriu pentru ei înșiși și să devină cadavre printre cadavre. Jorge Semprun a încercat să tacă, să facă „o lungă cură de afazie pentru a supraviețui"[8]. Negarea l-a protejat, înghețând o parte din lumea lui, până în ziua în care realul i-a revenit pe deplin în minte, când a văzut actualități filmate ce arătau „imagini de culise" cu adunarea cadavrelor pe câmpurile naziste! „Noi nu am supraviețuit morții... Noi am trăit-o... Nu suntem supraviețuitori, ci fantome."[9]

Există culturi în care reziliența nu este de conceput pentru că organizarea socială nu o face posibilă. Cum ați vrea să redeveniți oameni când nu vi se permite să învățați „meseria de om"[10] pentru că un accident a distrus imaginea sub care vă înfățișați mai înainte?

Însă atunci când, în ciuda suferinței, cineva murmură o dorință, este suficient ca altcineva să o audă pentru ca scânteia să redevină flacără.

Și când este aproape să se stingă
Cu ultima pâlpâire a cenușei,
În cameră intră chitara
Și focul își reia cântecul sumbru.[11]

„Tatăl meu avea să se întoarcă... mama îmi promitea că la întoarcerea lui totul avea să fie mai bine. Ea își construia o

fantomă minunată, era cel mai drăguț, cel mai frumos, cel mai puternic, cel mai tandru, cel mai minunat tată și avea să se întoarcă."[12]

Nu este o nebunie să vrem să trăim și să auzim în străfundul vâltorii un suspin ușor care murmură că ne așteaptă, ca un soare nemaipomenit, fericirea.

NOTE

Introducere

1. J. Charyn, „Sugar Kane et la princesse Rita", *Revue des Deux Mondes*, iulie-august 2000, p. 17.
2. J. Luquet, *Hans Christian Andersen (1805–1875). Le vilain petit canard* (*Hans Christian Andersen (1805–1875). Rățușca cea urâtă*), Société française de psychologie adlérienne, buletinul nr. 85, aprilie 1996.
3. *Ibid.*, p. 4.
4. *Ibid.*, p. 20.
5. Reziliență: proces ce permite reluarea unui tip de dezvoltare, în ciuda existenței unui traumatism și în condiții potrivnice.
6. S. Vanistendael, J. Leconte, *Le Bonheur est toujours possible* (*Fericirea este întotdeauna posibilă*), prefață de Michel Manciaux, Bayard, Paris, 2000.
7. Charles Dickens a urmat exact același traseu. La început, un copil nefericit, în urma încarcerării tatălui, care a împins familia la o sărăcie cumplită, micul Charles a fost obligat să muncească de la vârsta de 12 ani într-o fabrică de cremă de ghete. S-a recuperat psihic grație poveștilor. Apoi, la vârsta maturității, le-a abandonat pentru a scrie romane educative și a se implica în viața socială. Peter Ackroyd, *Dickens*, Vintage, Londra, 1999.

Partea I.
Prima copilărie sau vârsta legăturii

1. C. Leroy, despre Alphonse Boudard și despre cei izolați senzorial, în G. Di Gennaro (coordonator), *Space in the Prison* (*Spațiul în închisoare*), Architectural Press, Londra, 1975.
2. A. Boudard, *La Cerise* (*Cireașa*), Plon, Paris, 1963.

3. D. Bisson, E. de Schonen, *L'Enfant derrière la porte* (*Copilul din spatele uşii*), Grasset, Paris, 1993, p. 10.
4. *Ibid.*, p. 27.
5. S. Freud (1895), „Esquisse d'une psychologie scientifique" („Schiţă de psihologie ştiinţifică"), în *Naissance de la psychanalyse* (*Naşterea psihanalizei*), PUF, Paris, 1956.
6. M. Leclerc-Olive, *Le Dire de l'événement* (*Expresiile evenimentului*), Presses universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq, 1997.
7. M. Bertrand, „La notion de traumatisme et ses avatars" („Noţiunea de traumatism şi avatarurile sale"), *Le Journal des psychologues*, nr. 194, februarie 2002.
8. J. Waldner, „Le placement en institution" („Plasamentul în instituţii"), în J.-P. Pourtois (coordonator), *Blessure d'enfant* (*Rănirea copilului*), De Boeck Université, Bruxelles, 1995, p. 253.
9. P. Gay, *Freud. Une vie* (*Freud. O viaţă*), Hachette, Paris, 1991, p. 428; S. Freud (1917), *Deuil et mélancolie* (*Doliu şi melancolie*), Gallimard, Paris, 1952, p. 189–222.
10. Jean Wier, citat în E. Pewzner, *L'Homme coupable. La folie et la faute en Occident* (*Omul vinovat. Nebunia şi greşeala în Occident*), Privat, Paris, 1992, p. 57.
11. L. Freden, *Aspects psychosociaux de la dépression* (*Aspecte psihosociale ale depresiei*), Pierre Mardaga, Sprimont, 1982.
12. E. M. Kranzler, „Early childhood bereavement" („Pierderile iremediabile din prima copilărie"), *J. Am. Acad. Child. Adolesc. Psychiatry*, 29 (4) / 1992, pp. 513–520.
13. M. D. S. Ainsworth, M. C. Blehar, E. Waters, S. Wall, *Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation* (*Modele de ataşament: un studiu psihologic al straniei situaţii*), Erlbaum, Hillsdale, NJ, 1978; comentat în R. Miljkovitch, *L'Attachement au cours de la vie* (*Ataşamentul de-a lungul vieţii*), PUF, Paris, 2001.
    Începând cu vârsta cuprinsă între 12 şi 18 luni, copiii, indiferent de populaţie, manifestă, într-o situaţie de observare standardizată, un profil de comportament de ataşare, în care:
    - 65% dintre copii au deprins un ataşament securizant: le place să exploreze pentru că se simt iubiţi.
    - 20% au deprins un ataşament ambivalent: îi agresează pe cei pe care îi iubesc.
    - 15% luptă împotriva emoţiilor lor pentru a suferi mai puţin.
    - 5% sunt confuzi.

    Totalul depăşeşte 100% deoarece ataşamentele insecurizante sunt instabile.

14. M. Hanus, *La Résilience, à quel prix?* (*Reziliența, cu ce preț?*), Maloine, Paris, 2001, p. 62.
15. M. Berger, „L'utilité des critères indicateurs de placements?" („Utilitatea criteriilor indicatoare pentru plasamente?"), *Journal du droit des jeunes*, nr. 213, 2002, pp. 18–23.
16. *Ibid.*
17. F. Mouhot, „Le devenir des enfants de l'Aide sociale à l'enfance" („Ce se întâmplă cu copiii aflați în grija Asistenței sociale în copilărie"), *Devenir*, 13 (1) / 2001, pp. 31–66.
18. S. Ionescu, C. Jourdan-Ionescu, „La résilience des enfants roumains abandonnés, institutionnalisés et infectés par le virus du sida" („Reziliența la copiii români abandonați, instituționalizați și infectați cu virusul HIV"), în M. Manciaux, *La Résilience. Résister et se construire*, (*Reziliența. A rezista și a te construi*), Médecine et Hygiène, Geneva, 2001, pp. 95–99.
19. T. G. O'Connor, D. Bredenkamp, M. Rutter, „Attachment disturbances and disorders in children exposed to early severe deprivation" („Tulburări de atașament în cazul copiilor expuși privațiunilor severe timpurii"), *Infant Mental Health Journal*, 20 (1) / 1999, pp. 10–29.
20. A. Clarke, *Early Experience and the Live Path* (*Experiența timpurie și calea vie*), Kingsley, Londra, 2000.
21. J. Lecomte, *Briser le cycle de la violence. Quand d'anciens enfants maltraités deviennent des parents non maltraitants* (*Când foștii copii maltratați devin părinți care nu maltratează*), teză de doctorat în ciclul al treilea în psihologie, École pratique des hautes études, Toulouse, 2002.
22. D. A. Wolfe, C. Wekerle, „Pathways to violence in teen dating relationship" („Modele de violență în relațiile dintre adolescenții care ies împreună"), în D. Cicchetti, S. L. Toth, *The effects of trauma on the developmental process* (*Efectele traumei asupra procesului de dezvoltare*), vol. III, University of Rochester, New York, 1998, pp. 315–342.
23. D. B. Bugenta, „Communication in abusive relationships: Cognitive constructions of interpersonal power" („Comunicarea în relațiile abuzive: construcții cognitive ale puterii interpersonale"), *American Behavioral Scientist*, 36, 1993, pp. 288–308.
24. D. Cicchetti, S. Toth, M. Bush, „Development psychopathology and competence in childhood: Suggestions and interventions" („Psihopatologia și competențele dezvoltării în copilărie: sugestii și intervenții), în B. B. Lahey, A. E. Kazdin (coordonatori), *Advances in Clinical Child Psychology* (*Noutăți în psihologia clinică a copilului*), vol. 11, Plenum, New York, 1998, pp. 1–77.

25. S.-L. Éthier, *La Négligence et la violence envers les enfants* (*Neglijența și violența față de copii*), Gaétan Morin Éditeur, Boucherville (Québec), 1999, p. 604.
26. M. Emmanuelli, „Quotient intellectuel" („Coeficient de inteligență"), *Dictionnaire de psychopathologie de l'enfant et de l'adolescent* (*Dicționar de psihopatologie a copilului și adolescentului*), PUF, Paris, 2001.
27. A. Dumaret, J. Stewart, „Récupération des retards du développement psychologique après disparition des facteurs environnementaux néfastes" („Recuperarea întârzierilor în dezvoltarea psihologică după dispariția factorilor de mediu perturbatori"), *La Psychiatrie de l'enfant*, 32 (2) / 1989, pp. 593–615.
28. C. Wekerle, A. David, A. Wolfe, „The role of child maltreatment and attachment: Style in adolescent relationship violence" („Rolul maltratării și atașamentului copilului: Stilul în violența din relațiile de adolescență"), în D. Cicchetti, B. Nurcombe (coordonatori), *Development and Psychopathology* (*Dezvoltare și psihopatologie*), vol. 10, nr. 3, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, p. 574.
29. A. Tabouret-Keller, „Thomas Platter, un écolier vagabond au début du XVIe siècle" („Thomas Platter: un școlar vagabond la început de secol al XVI-lea"), *Le Furet*, nr. 30, decembrie 1999, pp. 50–53.
30. C. G. Banaag, *Resiliency: Stories found in Philippine Streets* (*Reziliență: povești de pe străzile din Filipine*), Unicef, 1997.
31. E. Leroy-Ladurie, *Le Siècle de Platter, 1499–1628* (*Secolul lui Platter, 1499–1628*), vol. 1: *Le Mendiant et le professeur* (*Cerșetorul și profesorul*), Fayard, Paris, 1995, pp. 41–42.
32. *Ibid.*
33. C. Banaag, *op. cit.*, p. 5. În prezent există 120 de milioane de copii ai străzii pe întreaga planetă (Dominique Versini, secretar de stat pentru lupta împotriva precarității și a excluderii, UNESCO, 21 noiembrie 2002.)
34. A. Berrada, „Migration et sécurité de l'enfant" („Migrația și siguranța copilului"), *Droits de l'enfant et sécurité humaine dans l'espace euro-méditerranéen* (*Drepturile copilului și siguranța oamenilor în spațiul euro-mediteranean*), Marrakech, octombrie 2002. Hervé Le Bras consideră că, dimpotrivă, populațiile se vor ataşa de locul de origine.
35. Cu excepția sindroamelor traumatice, când rana sângerează permanent, ca și cum tocmai s-ar fi produs.
36. F. Cano, M. E. Colmenares, A. C. Delgado, M. E. Villalobos, *La Resiliencia. Responsabilidad del sujeto y esperanzo social* (*Reziliența. Responsabilitatea subiectului și speranța socială*), Rafue, Columbia, 2002.
37. R. Fivush, „Children's recollections of traumatic and non-traumatic events", *Development and Psychopathology*, 10/1998, pp. 699–716.

38. S. Ferenczi, „Confusion de langue entre les adultes et l'enfant" („Confuzii de limbaj între adulți și copil"), în *Psychanalyse IV, Œuvres complètes*, Payot, Paris, 1982, pp. 125–135.
39. R. Puyelo, „L'odyssée psychanalytique" („Odiseea psihanalitică"), în A. Konichekis, J. Forest, R. Puyelo, *Narration et psychanalyse* (*Narațiune și psihanaliză*), L'Harmattan, Paris, 1999, pp. 139–140.
40. G. Bonnet, „Narration et narcissisation" („Narațiune și narcisizare"), în A. Konichekis, J. Forest, *ibid.*, pp. 38–40.
41. D. Cicchetti, Barry Nurcombe (coordonatori), *Risk, Trauma and Memory. Development and Psychopathology*, vol. 10, nr. 4, Cambridge University Press, Cambridge, toamna 1998.
42. M. E. Pipe, J. Dean, J. Canning, T. Murachuer, „Narrating events and telling stories" („Nararea evenimentelor și expunerea poveștilor"), *Conferință despre memorie*, Abano, iulie 1996.
43. A. Houbbalah, *Destin du traumatisme* (*Destinul traumatismului*), Hachette, Paris, 1998, p. 191.
44. R. Fivush, „Developmental perspectives on autobiographical recall" („Perspective de dezvoltare în amintirea autobiografică"), în G. S. Goodman, B. L. Bottoms (coordonatori), *Child Victims, Child Witnesses* (*Copiii victime, copiii martori*), Guilford, New York, 1993, pp. 1–24.
45. J.-L. Viaux, „Expertise d'enfant, parole de victime, fonction du juridique" („Expertiza copilului, discursul victimei, funcția justiției"), în M. Gabel, S. Lebovici, P. Mazet, J.-L. Viaux, *Le Traumatisme de l'inceste* (*Traumatismul incestului*), PUF, Paris, 1995, p. 168.
46. P. Bensussan, „Témoignage négligé, allégation abusive" („Mărturie neglijată, acuze abuzive"), *Sexologos*, ianuarie 2002.
47. M.-D. Vergez, M. De Maximy, „Regards juridiques croisés dans un cas d'allégation d'abus sexuel" („Perspective juridice încrucișate într-un caz de acuzație de abuz sexual"), în M. Manciaux, D. Girodet, *Allégation d'abus sexuels. Paroles d'enfant, paroles d'adultes* (*Acuzații de abuz sexual. Discursul copilului, discursul adulților*), Fleurus, Paris, 1999, pp. 129–143.
48. P. Parseval, G. Delaisi de Parseval, „Les pères qui divorcent seraient-ils tous des abuseurs sexuels?" („Oare toți tații care divorțează sunt vinovați de abuzuri sexuale?"), *Journal du droit des jeunes*, iunie 2000.
49. P. Ariès, G. Duby, *Histoire de la vie privée* (*Istoria vieții private*), vol. 3, Le Seuil, Paris, p. 319.
50. *Ibid.*, p. 323.
51. A. Miller, *C'est pour ton bien. Racines de la violence dans l'éducation de l'enfant* (*Este pentru binele tău. Rădăcinile violenței în educația copilului*), Aubier, Paris, 1984.

52. B. Pierrehumbert, curs pentru diploma universitară: „Attachement et systèmes familiaux" („Atașament și sisteme familiale"), Université de Toulon, noiembrie 2001.
53. A. F. Newcomb, W. M. Bukowski, L. Patte, „Children's peer relations: A meta-analytic revew of popular, rejected, neglected, controversial, and average sociometric status" („Relațiile copiilor cu prietenii: o perspectivă meta-analitică asupra statutului sociometric al celor populari, respinși, neglijați, controversați și medii"), *Psychological Bulletin*, 113 (1) / 1993, pp. 99–128.
54. V. Lew, M. Boily, *Les Risques psychosociaux chez les enfants de personnes atteintes de maladie mentale* (*Riscurile psihosociale la copiii persoanelor suferind de maladii mintale*), Gaétan Morin Éditeur, Boucherville, (Québec), 1999, p. 556.
55. J. Lecamus, *Le Vrai Rôle du père* (*Adevăratul rol al tatălui*), Odile Jacob, Paris, 2001.
56. M. Ravoisin, J.-P. Pourtois, H. Desmet, „Les enfants d'ouvrier à Polytechnique" („Copiii de muncitori la Politehnică") în J.-P. Pourtois, H. Desmet, *Relations familiales et résilience* (*Relațiile de familie și reziliența*), L'Harmattan, Paris, 2000, pp. 173–195.
57. G. Charpak, D. Saudinos, *La Vie à fil tendu* (*Viața pe sârmă*), Odile Jacob, Paris, 1993, p. 36.
58. P. Nimal, W. Lahaye, J.-P. Pourtois, *Trajectoires familiales d'insertion sociale* (*Traiectorii familiale de inserție socială*), De Boeck, Bruxelles, 2001.
59. C. Enjolet, *Princesse d'ailleurs* (*Prințesa de aiurea*), Phébus, Paris, 1997.
60. C. G. Banaag, *op. cit.*
61. Y. Le Menn, M. Le Bris, *Fragments du royaume* (*Fragmente din regat*), Parole d'aube, Grigny, Venissiaux, 1995.
62. W. Golding, *Sa Majesté-des-Mouches* (*Împăratul muștelor*), Gallimard, Paris, 1956.
63. J. Dryden, B. R. Johnson, S. Howard, A. McGuire, „Resiliency: A comparison arising from conversations with 9–12 year old children and their teachers" („Reziliența: o comparație în urma conversațiilor unor copii de 9–12 ani cu profesorii lor"), Întâlnirea anuală a Asociației Americane de Cercetare în Educație, San Diego, aprilie 1998, pp. 13–17.
64. J.-L. Bauvois, R. V. Joule, „La psychologie de la soumission" („Psihologia supunerii"), *La Recherche*, 202, 1998, pp. 1050–1057.
65. S. Bellil, *Dans l'enfer des tournantes* (*În infernul turnantelor*), Denoël, Paris, 2002.

66. M. Gannage, *L'Enfant, les parents et la guerre* (*Copilul, părinții și războiul*), ESF, Paris, 1999, p. 87.
67. D. Schawartz, R. Steven, N. Mc Fadyen-Ketchun, A. Kenneth, G. Dodge, S. Petit, J. E. Bates, „Peer group victimisation as a predictor of children behavior problems at home and school" („Victimizarea în grupurile de copii ca indicator al problemelor de comportament ale copiilor acasă și la școală"), *Development and Psychopathology*, Cambridge University Press, Cambridge, 10/1998, pp. 87–89.
68. J. R. Meloy, *Violent Attachment* (*Atașamentul violent*), Aronson, Northvale, NJ, 1992.
69. E. Debarbieux, C. Blaya, *La Violence en milieu scolaire* (*Violența în mediul școlar*), ESF, Paris, 2001, p. 50.
70. R. Myrick, „Development guidance and counselling: A practical approach", („Îndrumare și consiliere pentru dezvoltare: o abordare practică"), Corpul medical educațional, Minneapolis, 1997.
71. E. U. Hodges, D. G. Perry, *Behavioral and social antecedents and consequences of victimization by peers* (*Consecințe și antecedente sociale și comportamentale ale victimizării de către prietenii de aceeași vârstă*), Societatea pentru cercetare în domeniul dezvoltării copilului, Indianapolis, martie 1995.
72. E. Werner, R. Smith, *Vulnerable but Invincible: A longitudinal study of resilient children and youth* (*Vulnerabil, dar invincibil: studiu longitudinal al copiilor și tinerilor rezilienți*), Adams, Bannister & Cox, New York, 1988.
L. Leblanc, seminar pentru diploma universitară la Universitatea Toulon-Porquerolles, 9 iunie 2002.
73. A. Hicklin, „The warrior class" („Clasa războinică"), *The Independent*, 21 februarie 2002.
74. A. Vasquez-Bronfman, J. Martinez, *La Socialisation à l'école* (*Socializarea în școală*), PUF, Paris, 1996.
75. M. Ravoisin, J.-P. Pourtois, H. Desmet, „Les enfants d'ouvriers à Polytechnique" („Copiii de muncitori la Politehnică"), în J.-P. Pourtois, H. Desmet, *op. cit.*, pp. 173–195.
76. Centru de cercetare și inovație în sociopedagogia familială și școlară (CERIS), Universitatea din Mons-Hainaut.
77. J. Miermont (coordonator), „Parentification" („Parentificarea"), în *Dictionnaire des thérapies familiales* (*Dicționarul terapiilor familiale*), Payot, Paris, 2001.
78. G. Harrus-Redivi, *Parents immatures et enfants-adultes* (*Părinți imaturi și copii-adulți*), Payot, Paris, 2001, p. 14.

79. S. Ferenczi (1932), „Confusion de langue entre les adultes et l'enfant" („Confuzii de limbaj între adulți și copil"), în *Psychanalyse IV, op. cit.*
80. J. Barudy, *La Douleur invisible de l'enfant: l'approche éco-systémique de la maltraitance* (*Durerea invizibilă a copilului: o abordare ecosistemică a maltratării*), Erès, Ramonville-Saint-Agne, 1997.
81. M. Foucault, *Naissance de la clinique* (*Nașterea clinicii*), PUF, Paris, p. 7.
82. A. Oppenheimer, „Enfant, enfance, infantile" („Copil, copilărie, copilăresc"), *Revue française de psychanalyse*, 1994.

Partea a II-a:
Fructele necoapte sau vârsta sexului

1. M. Coppel-Batsh, „Georges Perec, romancier de la psychanalyse" („Georges Perec, romancierul psihanalizei"), *Les Temps modernes*, nr. 604, mai-iunie-iulie 1999, p. 199.
2. G. Perec, *W ou le souvenir d'enfance* (*W sau amintirea copilăriei*), Denoël, Paris, 1975.
3. J. Bruner, *Car la culture donne forme à l'esprit. De la révolution cognitive à la psychologie culturelle* (*Căci cultura dă formă spiritului. De la revoluția cognitivă la psihologia culturală*), Eshel, Paris, 1991, pp. 57–77.
4. *Ibid.*, p. 58.
5. N. de Saint-Phalle, *Mon secret* (*Secretul meu*), La Différence, Paris, 1994, p. 5.
6. S. Freud, în J. Laplanche, J.-B. Pontalis, *Idéal du moi* (*Eul ideal*), PUF, Paris, 1967, p. 184.
7. A. Freud, *Le Moi et les mécanismes de défense* (*Eul și mecanismele de apărare*), PUF, Paris, 1936, 1993.
8. M. Bellet, *Les Survivants* (*Supraviețuitorii*), L'Harmattan, Paris, 2001.
9. A. de Cacqueray, J. Dieudonné, „Familles d'écrivains" („Familii de scriitori"), *Archives et culture*, 2000.
10. S. Freud, „Lettre à Wilhelm Fliess, 2 mai 1897" („Scrisoare către Wilhelm Fliess, 2 mai 1897") în *La Naissance de la psychanalyse* (*Nașterea psihanalizei*), PUF, Paris, 1979.
11. S. Ionescu, M.-M. Jacquet, C. Lothe, *Les Mécanismes de défense. Théorie et clinique* (*Mecanismele de apărare, teorie și practică clinică*), Nathan, Paris, 1997, p. 253.
12. J.-P. Klein, E. Viarm, „L'art, exploration de l'intime" („Arta, explorarea intimității"), *Cultures en mouvements*, nr. 34, februarie 2001, p. 23.
13. Hölderlin (1797), *Hypèrion*, Gallimard, Paris, 1973, p. 21.
14. J. Russ, *Le Tragique créateur* (*Tragicul creator*), Armand Colin, Paris, 1998.

15. C. Masson, *L'Angoisse et la création* (*Angoasa și creația*), L'Harmattan, 2001, p. 19.
16. G. Perec, *op. cit.*
17. N. de Saint-Phalle, *op. cit.*
18. N. Abraham, M. Torok, *L'Écorce et le Noyau* (*Scoarța și nucleul*), Flammarion, Paris, 1987.
19. F. Ponge, *Le Parti pris des choses* (*Ce ne convine*), Gallimard, Paris, 1948, p. 105.
20. C. Masson, *op. cit.*, p. 154.
21. M. Proust, *À la recherche du temps perdu* (*În căutarea timpului pierdut*), vol. II, *Le temps retrouvé* (*Timpul regăsit*), Gallimard, Paris, 1989, p. 206.
22. F. Lignon, *Erich Von Stroheim. Du ghetto au gotha* (*Erich Von Stroheim. Din ghetou în aristocrație*), L'Harmattan, Paris, 1998, p. 316.
23. P. Ackroid, *op. cit.*
24. G. Gusdorf, *Les Écritures du moi* (*Scrierile eului meu*), vol. II, Odile Jacob, Paris, 1990, p. 200.
25. P. Ariès, G. Duby, *op. cit.*, p. 158.
26. „Peau d'Âne" („Pielea de măgar"), *Vieux contes français*, Flammarion, Paris, 1980.
27. H. Malot, *Sans famille* (*Singur pe lume*), Hachette, Paris, 1933.
28. Citat în A. Gianfrancesco, „Une littérature de résilience? Essai de définition" („O literatură a rezilienței? Încercare de definire"), în *La Résilience. Résister et se construire* (*Reziliența. Rezistență și construcție*), Médécine et hygiène, Geneva, 2001, p. 27; E. Charton, *Mendier. Enfance et éducation d'un paysan au XVIIIe siècle* (*Cerșetoria. Copilăria și educația unui țăran din secolul al XVIII-lea*), Le Sycomore, Paris, 1981.
29. R. Shafer, „A new language for psychoanalysis" („Un nou limbaj pentru psihanaliză"), *Psychoanalysis*, Yale University Press, 1976.
30. M. Rustin, *The Good Society and the Inner World* (*Societatea bună și lumea interioară*), Vintage London, Londra, 1991.
31. A. Soljenitsyne, *L'Archipel du goulag* (*Arhipelagul Gulag*), Le Seuil, Paris, 1974, p. 110.
32. G. Pineau, J.-L. Legrand, *Les Histoires de vie* (*Istoriile de viață*), PUF, Paris, 2000.
33. M. Myquel, „Mythomanie" („Mitomania"), *Dictionnaire de psychopathologie de l'enfant*, PUF, Paris, 2001.
34. J. Semprun, *Le Grand Voyage* (*Marea călătorie*), Gallimard, Paris, 1997.
35. S. Smith, *J. K. Rowling. La Magicienne qui créa Harry Potter* (*J. K. Rowling. Magiciana care l-a creat pe Harry Potter*), Favre, Lausanne, 2002, p. 29.

36. F. Uhlman, *L'Ami retrouvé* (*Prietenul regăsit*), Gallimard, Paris, „Folio", 1997, pp. 106–107.
37. J.-P. Gueno, Y. Laplume (ed.), *Paroles de poilus. Lettres et carnets de front, 1914–1918*, (*Cuvinte de soldați. Scrisori și carnete de front, 1914–1918*), Librio, Paris, 1998, pp. 104–105.
38. E. Carrère, *L'Adversaire* (*Adversarul*), POL, Paris, 2000.
39. P. Romon, *Le Bienfaiteur* (*Binefăcătorul*), L'Archipel, Paris, 2002.
40. *Ibid.*
41. S. Vanistendael, *La Spiritualité* (*Spiritualitatea*), Bureau international catholique de l'enfance, Geneva, 2002.
42. E. Carrère, *op. cit.*, pp. 183–186.
43. F. Lignon, *op. cit.*, p. 9.
44. *Ibid.*, p. 27 și 324.
45. E. Lappin, *L'Homme qui avait deux têtes* (*Omul care avea două capete*), L'Olivier, Paris, 1999.
46. G. Maurey, *Mentir. Bienfaits et méfaits* (*Minciuna. Binefaceri și neajunsuri*), De Boeck Université, Bruxelles, 1996, p. 123.
47. E. J. Menvielle, *Psychiatric Outcome and Psychosocial Intervention for Children Exposed to Trauma. The Psychological Well-Being of Refugee Children* (*Efecte psihiatrice și intervenție psihosocială la copiii expuși traumelor. Stabilitatea psihologică a copiilor refugiați*), International Catholic Child Bureau, Geneva, 1996, p. 94.
48. De câteva decenii, un tabu cultural ne interzice să pronunțăm cuvântul „normal". Dar există totuși trei definiții posibile ale normei:

1) Norma statistică, pe care o putem numi „medie".
2) Norma normativă, care reglementează ceea ce este admis de cultură.
3) Norma axiologică, care caracterizează cea mai bună funcționare posibilă a persoanei.

Aceste trei componente eterogene definesc „normalul".

D. Houzel, „Normal et pathologique" („Normal și patologic"), în D. Houzel, M. Emmanuelli, F. Moggio, *Dictionnaire de psychopathologie de l'enfant et de l'adolescent*, PUF, Paris, 2000, p. 457.

49. E. La Maisonneuve, *La Violence qui vient* (*Violența care vine*), Arléa, Paris, 1997, pp. 165–173.
50. Amosapu: Asociația Mozambicană de Sănătate Publică.
51. Boia Efraim Junior, teză de doctorat în psihologie, citată în J. Kreisler, „Enfants-soldats au Mozambique. L'enfant et la guerre" („Copii-soldați în Mozambic. Copilul și războiul"), *Enfance majuscule*, nr. 31, octombrie-noiembrie 1996, p. 4.
52. *Ibid.*, p. 24.

53. M. Grappe, „Le devenir des jeunes combattants" („Evoluția micilor combatanți"), A opta reuniune a grupului de cercetare CERI, B. de Pouligny, Paris, 7 martie 2002.
54. *Ibid.*
55. S. Tomkiewicz, „L'enfant et la guerre" („Copilul și războiul"), *Enfance majuscule*, nr. 31, octombrie-noiembrie 1996, p. 13.
56. G. Mootoo, *Sierra Leone. Une enfance perdue*, Amnesty International, 2000.
57. J. Vicari, „Résilience, urbanisme et lieux de rencontre" („Reziliență, urbanism și locuri de întâlnire"), în M.-P. Poilot, *Souffrir mais se construire* (*Suferi, dar te formezi*), Fondation pour l'enfance/Érès, Paris, 1999, pp. 164–174.
58. S. Roché, „Délinquance des jeunes: des groupes actifs et éphémères" („Delincvența tinerilor: grupuri active și efemere"), *Sciences humaines*, nr. 129, iulie 2002, *Tolerance zéro? Incivilités et insecurité* (*Toleranță zero? Nepolitețe și nesiguranță*), Odile Jacob, Paris, 2002.
59. L. Bègue, „Sentiment d'injustice et délinquance" („Sentimentul de nedreptate și delincvența"), *Futurible*, nr. 274, aprilie 2002.
60. G. Conghi, D. Mazoyer, M. Vailliant, *Face aux incivilités scolaires*, Syros, Paris, 2001.
61. Mărturia doamnei Bruère-Dawson, „École des parents" („Școala părinților"), linia verde.
62. M. Vailliant, „L'Hypothèse transitionnelle dans la réparation. Recyclage de la violence et capacité de résilience" („Ipoteza tranzacțională în recuperare. Reciclarea violenței și capacitatea de reziliență"), *Journal du droit des jeunes*, nr. 196, iunie 2000.
63. P. Dubéchot, P. Le Queau, „Quartiers prioritaires. Les jeunes qui «s'en sortent»" („Cartiere prioritare. Copii care «scapă de ele»"), *Consommation et modes de vie*, Crédoc, nr. 126, aprilie 1998.
64. J.-F. Mattei, Comunicare personală, Mouans-Sartoux, 21 septembrie 2002.
    Dialogurile cinematografice nu spun decât: „Tarzan... Jane", dar când sunt însoțite de indicarea cu degetul, nu le putem scrie decât sub forma: „Eu, Tarzan... Tu, Jane."
65. *Le Père tranquille* (*Tatăl liniștit*), film de R. Clément cu Noël-Noël, 1946.
66. *Die Mörder sind unter uns* (*Criminali printre noi*), film de W. Staudte, 1946.
67. P. Centlivres, D. Fabre, F. Zonabend (ed.), *La Fabrique des héros* (*Fabrica de eroi*), Maison des sciences de l'homme, Paris, 1998.

68. Cu excepția celor care vor merge la muzeul Louvre pentru a vedea tabloul lui De Weerts, în care găsim un băietan cu pielea albă, lipit de un magnific cal alb în picioare, pe punctul de a fi străpuns cu furcile de locuitorii din Vendé, cu fețele schimonosite.
69. G. Droniou, *Fesch, mon nom guillotiné* (*Fesch, numele meu ghilotinat*), Éditions du Rocher, Paris, 2001, p. 40.
70. *Ibid.*, p. 65.
71. *Ibid.*, p. 168.
72. A. Muxel, „Le héros des jeunes Français: vers un humanisme politique réconciliateur" („Eroul tinerilor francezi: către un umanism politic reconciliator"), în P. Centlives *et al.*, *op. cit.*, pp. 80–81.
73. *Ibid.*, p. 86.
74. L. A. Sroufe, *Emotional Development: The Organization of Emotional Life in the Early Years* (*Dezvoltarea emoțională: Organizarea vieții emoționale în primii ani*), Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
75. E. Palacio-Quintin, „Les relations d'attachements multiples de l'enfant comme élément de résilience" („Relațiile cu atașamente multiple ale copilului ca element de reziliență") în J.-P. Pourtois, H. Desmet, *op. cit.*, p. 119.
76. F. A. Goosens, M. H. Van Ijzendoorn, „Quality of infant's attachment to professionnal caregivers: Relation to infant-parent attachment and day care characteristic" („Calitatea atașamentului copiilor mici față de îngrijitorii profesioniști: relația cu atașamentul copil-părinte și caracteristica îngrijirii zilnice"), *Child Development*, 1990, nr. 61, pp. 832–837.
77. R. A. Thomson, *Construction and Reconstruction of Early Attachment* (*Construirea și reconstruirea atașamentelor timpurii*), Laurence Erlbaum, Hillsdale, New Jersey, 1991, pp. 41–67.
78. C. Rodhain, *Le Destin bousculé* (*Destinul bulversat*), Robert Laffont, Paris, 1986.
79. T. Masao, *Homo japonicus,* Picquier, Paris, Comunicare de Muriel Jolivet, Universitatea Sophia-Antipolis, Facultatea de Studii Străine, Tokyo, 1999.
80. C. Chalot, „La croyance en un monde juste comme variable intermédiaire de réaction au sort d'autrui et à son propre sort" („Credința într-o lume dreaptă ca variabilă intermediară de reacție la soarta altora și la propria soartă"), *Psychologie française*, vol. 25, nr. 1, martie 1980.
81. E. Lappin, *L'Homme qui avait deux têtes*, *op. cit.*, p. 15.

82. R. Robin, „La judiciarisation de l'holocauste" („Juridicizarea holocaustului"), *La Lettre des amis de la CCE*, nr. 29, februarie 2000, p. 14.
83. G. Lopez, A. Casanova, *Il n'est jamais trop tard pour cesser d'être une victime* (*Nu e niciodată prea târziu să încetezi să fii o victimă*), EDLM, Bruxelles, 2001, p. 88.
84. Ségolène Royal, ministrul Familiei, a creat un program de acțiune socială începând din 2000.
85. L. S. Éthier, „La négligence et la violence envers les enfants" („Neglijența și violența față de copii"), *Psychopathologie de l'enfant et de l'adolescent: approche intégrative*, Gaëtan Morin, Boucherville (Québec), 1999, p. 604.
86. M. Erickson, B. Egeland, „Child neglect", în J. Brière, L. Berliner, J. A. Buckley, C. Jenny, T. Reid (ed.), *Handbook of Child Maltreatment* (*Manual despre maltratarea copilului*), Thousand Oats Sage Publications, 1996, pp. 4–20.
87. P. K. Trickette, C. Mc Bride-Chang, „The developmental impact of different forms of child abuse and neglect" („Impactul asupra dezvoltării a diferite forme de abuz și neglijare a copilului"), *Developmental Review* 15, 3/1995, pp. 311–337.
88. C. Hazan, C. Shaver, „Attachment as an organizational framework for research on close relationships" („Atașamentul ca un cadru organizațional pentru cercetarea relațiilor apropiate"), *Psychological Inquiry*, nr. 5, 1994, pp. 1–22.
89. A. Duperey, *Allons plus loin, veux-tu?* (*Să facem un pas înainte, vrei?*), Le Seuil, Paris, 2002.
90. M. Tousignant, M.-F. Bastien, „Le suicide et les comportements suicidaires" („Sinuciderea și comportamentele sinucigașe"), *op. cit.*, p. 527.
91. *Ibid.*, p. 527.
92. M. J. Paulson, D. Stone, R. Sposto, „Suicide potential and behavior in children ages 4 to 12. Suicide and life" („Comportament și potențial sinucigaș la copiii cu vârste cuprinse între 4 și 12 ani. Sinuciderea și viața"), *Threatening Behavior*, 8, 4/1978, pp. 225–242.
93. S. M. Consoli, „Du stress à la souffrance physique" („De la stres la suferința fizică"), *Revue française de psychiatrie et de psychologie médicale*, vol IV, nr. 38, mai 2000.
94. B. Golse, „L'attachement à l'adolescence" („Atașamentul în adolescență"), *L'Autre*, vol. 2, nr. 1, 2001, pp. 109–116.
95. E. Waters, S. Merrick, D. Reboux, L. L. J. Crowell, L. Albersheim, „Attachment security in infancy and early adulthood" („Siguranța ata-

şamentului la copii şi tineri"), *Twenty-Year Longitudinal Study*, 71, 3/2000, pp. 684–689.
96. S. Vanistendael, J. Lecomte, *Le Bonheur est toujours possible. Construire la résilience* (*Fericirea este întodeauna posibilă. Construirea rezilienţei*), Bayard, Paris, 2000.
97. Y. Mukagasana, *Ils ont tué mes enfants* (*Ei mi-au ucis copiii*), Fixot, Paris, 1998.
98. S. Tomkiewicz, „L'enfant et la guerre", *Enfance majuscule*, nr. 31, octombrie-noiembrie 1996.
99. E. Mueller, N. Silverman, „Peer relations in maltreated children", în D. Cicchetti, V. Carlsen (ed.), *Child maltreatment. Theory and Research on the Course and Consequences of Child Abuse and neglect* (*Maltratarea copilului. Teorie şi cercetare asupra consecinţelor abuzurilor şi neglijării copilului*), Cambridge University Press, Cambridge, 1989, pp. 529–578.
100. C. Enjolet, *op. cit.*, p. 129.
101. *Ibid.*, p. 56.
102. Variaţia cifrelor de la un studiu la altul depinde de locul şi de modul în care au fost culese informaţiile, dar ordinele de mărime rămân aceleaşi.
103. D. Pleux, *De l'enfant roi à l'enfant tyran* (*De la copilul-rege la copilul-tiran*), Odile Jacob, Paris, 2002.
104. M. R. Moro, *Enfants d'ici venus d'ailleurs* (*Copiii de aici veniţi de pretutindeni*), La Découverte, Paris, 2002, p. 102.
105. *Ibid.*
106. *Ibid.*, p. 103.
107. G. Devereux (1967), *De l'angoisse à la méthode* (*De la angoasă la metodă*), Flammarion, Paris, 1980.
108. M. Bozon, H. Léridon, *Sexualité et sciences sociale* (*Sexualitate şi sociologie*), Ined/PUF, Paris, 1993, p. 1334.
109. S. Ionescu, M.-M. Jacquet, C. Lothe, *Les Mécanismes de défense. Théorie et clinique* (*Mecanismele de apărare. Teorie şi practică*), Nathan, Paris, 1997, p. 263.
110. J. E. Fleming, D. R. Offord, „Epidemiology of childhood depressive disorders: A critical review" („Epidemiologia tulburărilor depresive la copii: O analiză critică"), *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, nr. 29, 1990, pp. 571–586.
111. J.-Y. Frappier, C. Roy, D. A. Morin, D. H. Morin, *L'Infection au VIH, chez les adolescents en difficulté de Montréal* (*Infectarea cu HIV a adolescenţilor cu probleme din Montreal*), comunicare personală, 1997.

112. M. Lejoyeux, M. Claudon, J. Mourad, „La Dépendance alcoolique: données cliniques et psychopathologies" („Dependența de alcool: date clinice și psihopatologie"), *Perspectives psy*, vol. 38, nr. 5, decembrie 1999.
113. R. Caillois, *Les Jeux et les hommes* (*Jocurile și oamenii*), Gallimard, Paris, 1960.

Concluzie

1. R. Yehuda, „Le DST prédicteur du PTSD", *Abstract Neuro-psy*, nr. 168, iunie-iulie 1997, p. 10.
2. M. Bertrand, „La Notion du traumatisme et ses avatars" („Noțiunea de traumatism și avatarurile sale"), *Le Journal des psychologues*, nr. 194, februarie 2002, p. 22.
3. C. Barrois, „Traumatisme et inceste" („Traumatism și incest"), în M. Gabel, S. Lebovici, P. Mazet, *Le Traumatisme de l'inceste* (*Traumatismul incestului*), PUF, Paris, 1995, p. 19.
4. M. Toussignant, *Les Origines sociales et culturelles des troubles psychologiques*, PUF, Paris, 1992, p. 112.
5. C. Sabatier, „La culture, l'immigration et la santé mentale des enfants" („Cultura, imigrația și sănătatea mintală a copiilor"), *Psychopathologie de l'enfant et de l'adolescent: approche intégrative* (*Psihotatologia copilului și a adolescentului: abordare integratoare*), Gaëtan Morin, Boucherville (Québec), p. 551.
6. L. Crocq, „Le retour des enfers et son message" („Întoarcerea din infernuri și mesajul său"), *Revue francophone du stress et du trauma*, vol. 1, nr. 1, noiembrie 2000, pp. 5–19.
7. R. Antelme, *L'Espèce humaine* (*Specia umană*), Gallimard, Paris, 1957.
8. J. Semprun, *L'Écriture ou la vie* (*Scrierea sau viața*), Gallimard, Paris, 1994.
9. *Ibid.*
10. A. Jollien, *Le Métier de l'homme* (*Meseria de om*), Seuil, Paris, 2002.
11. L. Aragon, *Le Fou d'Elsa* (*Nebunul Elsei*), Gallimard, Paris, 1963, p. 417.
12. J. P. Guéno, *Paroles d'étoiles* (*Cuvinte din stele*), France-Bleu, Paris, 2002, p. 135.

Cuprins

Introducere 5
Nimeni nu a observat că dulcea și drăguța Marilyn Monroe nu revenise la viață după multiplele abandonuri prin care trecuse. În timp ce micul Hans Christian Andersen, mult mai puternic agresat, a fost reanimat de dragostea câtorva femei și de integrarea în propria cultură.

Partea I
Prima copilărie sau vârsta legăturii

În absența surprizei, realitatea nu ar da naștere la nimic 15
O lovitură rănește, dar ceea ce produce traumatismul este reprezentarea loviturii.

Când lovitura de mătură devine înfricoșătoare 18
Un eveniment este o evidență senzorială și rațională.

Un cerc de copii, ca o baghetă magică 21
Evenimentul este o inaugurare, ca o naștere a ideii pe care ne-o facem despre sine.

Și astfel oamenii fac lucrurile să vorbească 24
O cireașă într-o grămadă de mizerie poate însemna la fel de bine o speranță sau o pată.

Alianța dintre doliu și melacolie 27
Pierderea capacității de a iubi și de a munci se întoarce împotriva subiectului sub forma agresivității.

Vidul unei pierderi deteriorează mai mult
decât un mediu distructiv? 30
Separarea protejează copilul, dar nu îi vindecă traumatismul.

Jăraticul rezilienței se poate reaprinde
dacă suflăm în el 33
Când s-au simțit responsabili de soarta unei bătrâne femei, trei băieți murdari și abandonați au refăcut casa și și-au refăcut respectul de sine.

Cum ajunge un copil maltratat să repete maltratarea 34
Cea mai sigură cale de a verifica veridicitatea acestui slogan este să nu vă ocupați de acești copii.

Fericirea tristă a Estellei era totuși un progres 36
Ea practică o meserie care nu îi place, alături de un om pe care nu-l iubește: se descurcă mult mai bine.

Reziliența copiilor străzii din Elveția secolului al XVI-lea 39
Școala devine un eveniment important, pentru că reprezintă primii pași către socializare.

Simțeau că pot fi iubiți pentru că fuseseră iubiți,
așa au învățat că există speranță 42
Acest atașament este cel mai ușor de imprimat în primele luni. După aceea, este încă posibil, dar mai greu.

Să dăm copiilor dreptul de a dărui 45
Oferirea unui cadou sau a unui spectacol ajută la restabilirea egalității.

Nu putem vorbi despre traumatism decât dacă
a existat o agonie psihică 47
Altfel, este doar o încercare.

Narațiunea permite reasamblarea
fragmentelor unui eu sfâșiat... 48
Instrumentul care facilitează acest efort se numește „narațiune".

Marca realității și căutarea amintirilor 52
Forța realului creează sensibilități preferențiale și abilități relaționale.

Când o amintire în imagini este exactă, felul de a vorbi
despre ea depinde de cei din jur 55
Amintirile unui copil sunt luminoase, dar vorbele despre copil le pot întuneca.

Școala evidențiază ideea că baza culturală
se formează în copilărie 61
Atunci când copilul este perceput diferit, înseamnă că este pe cale să se schimbe cultura.

Până să ajungă în prima sa zi de școală, copilul a deprins deja
un stil afectiv și a preluat prejudecățile părinților 64
Iubirea, munca și istorizarea, aceste trei condiții ale oricărei vieți omenești, vor trebui regândite complet, în urma descoperirilor științifice.

Câteva familii-bastion rezistă disperării culturale 66
Chiar și în condiții de mare sărăcie, întâlnim familii bine organizate, care își impulsionează copii să acționeze.

Când copiii străzii rezistă agresiunilor culturale 69
Vulnerabilitatea socială a unei mame nu provoacă automat carențe afective.

Puterea copiilor de a se modela reciproc a fost neglijată 72
De la vârsta de 6 ani, copiii încep să se elibereze de influența părinților.

O întâlnire fără cuvinte, dar încărcată de semnificație poate avea
efectul de trezire a rezilienței 76
Un semn minuscul poate transforma o relație.

Putem supravaloriza școala pentru a le face pe plac
părinților sau pentru a scăpa de ei 79
Vei fi mândria noastră sau ne vei trăda.

Credința în propriile visuri ca formă de libertate interioară ... 81
Să nu le răspunzi celorlalți drept cale de a-ți realiza mai bine proiectele proprii.

Apărarea legitimă, dar în izolare față de ceilalți
poate deveni toxică 85
Retragerea în sine poate proteja împotriva durerii, dar va submina apariția rezilienței.

Școala este un factor de reziliență atunci când
familia și cultura îi dau această putere 87
Când amenințarea nu vine decât din partea adulților, școala este o dojană, dar atunci când vine din exterior, școala devine un refugiu de siguranță.

Straniul cămin al copiilor adultişti 90
Când părinții sunt vulnerabili, copiii au mare grijă de ei.

Abandonarea de sine morbidă, dăruirea de sine excesivă, ca răscumpărare a propriei libertăți 94
Nu ne câștigăm libertatea prin imunizare.

Eliberarea de sacrificiu pentru recâştigarea autonomiei 96
Să avem grijă de cei mai slabi pentru a ne recâștiga stima de sine, nu pentru a domina.

Partea a II-a
Fructele necoapte sau vârsta sexului

Narațiunea nu înseamnă întoarcerea trecutului 107
A construi o relatare despre sine înseamnă a-ți reconstrui trecutul, a-ți modifica emoția și a te implica din altă perspectivă.

Orice poveste este un instrument pentru reconstruirea universului propriu 109
Un eveniment nu este ceea ce vedem, ci ceea ce facem din ceea ce vedem pentru a deveni cineva.

Întâi zbaterea, apoi visarea 112
Când trăim în nefericire, reveria ne dă o speranță nebună.

Menajeria imaginară şi romanul familial 116
Un copil își construiește singur siguranța prin compania frumoasă pe care și-o inventează. Nu există creație fără efecte.

Să dai formă umbrei pentru a te reconstrui. Atotputernicia disperării 119
Când realitatea este imposibil de acceptat, orice tipar ne dă siguranță, pentru că dă o formă lumii.

Cărțile despre mine modifică realul 122
Când ficțiunea acționează asupra faptelor, realitatea se poetizează.

Literatura rezilienței este dedicată mai mult eliberării, decât revoluției 125
În societățile totalitare, nu suntem siguri dacă avem dreptul să ne relatăm viețile private.

Simularea creează o lume 127
Toate activitățile noastre fundamentale sunt puse pentru prima dată în scenă prin teatrul preverbal.

Minciuna este un parapet în fața realității, mitomania este o fațadă 129
Mincinosul se protejează, mitomanul se vindecă pe durata înșelăciunii.

Ficțiunea deține o putere de convingere mai mare decât o explicație 133
Nici o ficțiune nu se inventează pornind de la nimic.

Prizonierul relatării 135
Când realitatea îți provoacă greață, frumusețea apare numai în imaginar.

Puterea reparatorie a ficțiunilor poate modifica realul 138
S-a folosit de minciună pentru a se construi pe el însuși.

Un veteran de război în vârstă de 12 ani 142
Își devalorizează victimele, își neagă suferința și visează să se întoarcă la școală.

Când pacea devine înspăimântătoare 145
Cum se face că trăim într-o țară pacificată, în care nu există nici o structură afectivă ori culturală?

Nefericite popoarele care au nevoie de eroi 150
Se simt umiliți și se revanșează, sacrificându-l pe unul dintre ei.

Pentru fericirea micului rănit care are nevoie de eroi 153
Nu știu de ce cad atât de ușor în admirație.

Angoasa săritorului de la mare înălțime 156
Mi se cere să plonjez în viața socială, dar oare au pus apă în bazin?

Chiar și cei mai voinici se tem să pornească 159
Nu există un raport direct între doză și efect: cel mai iubit nu este neapărat cel mai puternic.

Credința într-o lume dreaptă insuflă speranța rezilienței 163
Căutarea este deja construcție.

Putem transforma o victimă într-o vedetă culturală? 165
Când oribila poveste răspunde așteptării sociale.

Cum să resensibilizezi un copil împietrit 167
Neglijența afectivă este cu certitudine tipul de maltratare dezvoltat cel mai mult în Occident, dar și cel mai greu de observat.

Redescoperirea iubirii, în ciuda maltratării 170
Iubirile în formare provoacă metamorfoze.

Refacerea după ruptură 173
Felul în care se întâlnesc cei ce se iubesc poate împiedica crăpăturile să devină sfărâmări.

Cultura trebuie să reaprindă jarul rezilienței 176
Când ideologia legăturii împiedică regăsirea vieții.

Să-ți asumi riscuri pentru a nu mai gândi 179
Obligând la trăirea clipei, intensitatea riscului ajută la evitarea analizei.

Jaloane culturale pentru asumarea riscurilor: inițierea 182
Orice confruntare ne ajută să descoperim cine suntem. Orice eveniment ne ajută să descoperim temele vieții noastre.

Factorii primordiali ai rezilienței sunt siguranța afectivă și responsabilizarea socială 186
Nu putem afirma că problemele de atașament duc la dependențe. Dar putem spune că deprinderea unui atașament calm nu duce aproape niciodată la dependențe.

Concluzie 191
La finele existenței sale, o persoană din două va fi trecut printr-un eveniment care poate fi considerat traumatism. O persoană din zece va rămâne mortificată, prizonieră a rănii. Ceilalți, prin zbatere, își vor relua viața cu ajutorul a două cuvinte: „legătura" și „sensul".

Note 195

Editor: GR. ARSENE

CURTEA VECHE PUBLISHING

str. arh. Ion Mincu 11, Bucureşti
tel./fax: (021)222.57.26, (021)222.47.65
0744.55.47.63
e-mail: arsene@kappa.ro
web: www.curteaveche.ro

CURTEA VECHE PUBLISHING
tel./fax: (021) 222 57 26, 222 47 65;
departamentul redacție 0744 55 47 63;
departamentul distribuție 0744 36 97 21
e-mail: arsene@kappa.ro; internet: www.curteaveche.ro

Curtea Veche vă oferă cărți cu reducere de aproximativ 15% și taxe poștale gratuite. Comandați numărul de exemplare dorite, indicați datele dumneavoastră și trimiteți comanda pe adresa editurii. Plata se face ramburs în momentul primirii coletului.

AUTOR	TITLU
COLECȚIA CĂRȚI-CHEIE	
Dale Carnegie	Secretele succesului
Napoleon Hill	De la idee la bani
David J. Schwartz	Puterea magică a gîndului
John Chaffee	O călăuză sigură
Walter Anderson	Curs practic de încredere
David Reuben	Tot ce ai vrut să știi despre sex*
	* Dar ți-a fost teamă să întrebi
Maxwell Maltz	Psihocibernetica
Norman V. Peale	Forța gîndirii pozitive
Steven K. Scott	Pași simpli către vise imposibile
Henriette A. Klauser	Notează și acționează
William Glasser	Cum să alegem fericirea
Zig Ziglar	Putem crește copii buni într-o lume negativă!
Dale Carnegie	Lasă grijile, începe să trăiești
Alan Loy McGinnis	Importanța prieteniei
Zig Ziglar	Dincolo de vîrf
Robert T. Kiyosaki	Tată bogat, tată sărac
Dale Carnegie	Cum să vorbim în public
Glenn Van Ekeren	Drumuri spre fericire
Spencer Johnson	Cine mi-a luat Cașcavalul?
Allan Pease	Întrebările sînt, de fapt, răspunsuri
Og Mandino	Al doisprezecelea înger
Og Mandino	Cel mai vestit vînzător din lume

Burke Hedges	Afirmă-te sub propria firmă
Norman V. Peale	Spune „pot" și vei putea
K. Blanchard, S. Johnson	Manager la Minut
Daniel Goleman	Inteligența emoțională
John C. Maxwell	Cum să devii popular
M. Scott Peck	Drumul către tine însuți
Jinny S. Ditzler	Cel mai bun an
Og Mandino	Alegerea
Zig Ziglar	Motive pentru a zîmbi
Spencer Johnson	Da sau nu
John C. Maxwell	Realizează-te pe deplin
Bill Quain	10 reguli de încălcat & 10 reguli de urmat
Jacques Salomé	Dacă m-aș asculta, m-aș înțelege
Dale Carnegie	Liderul poți fi tu
Ron Hoff	Regulile unei prezentări de succes
S. C. Lundin et al.	Fish! Trăiește-ți piața!
Marian Stan	E rîndul tău
Michael Beer	Bucuria de a învinge
Robert T. Kiyosaki	Copil bogat, copil isteț
Scott W. Ventrella	Forța gîndirii pozitive în afaceri
Deepak Chopra	Calea magului
Norman V. Peale	Forța entuziasmului
Anthony Robbins	Descoperă forța din tine (v. I+II)
Roger Dawson	Start spre eficiență
Napoleon Hill	Puterea de convingere
Maxwell Maltz	Magia imaginii personale
Jacques Salomé	Curajul de a fi tu însuți
Bill Quain	com.erț
Bobbe Sommer	Psihocibernetica 2000
R. H. Conwell et al.	Clasici ai literaturii motivaționale
N. Hill, W. C. Stone	Succesul și atitudinea
Tara-Bennett Goleman	Alchimia emoțională
Edward de Bono	Gîndirea laterală
Frances Wilks	Transformarea sentimentelor
Dale Carnegie	Tehnici de a vinde
Steven K. Scott	Jurnalul unui milionar
Philip McGraw	Strategii de viață

Burke Hedges	afacerea-de-vis.com
Burke Hedges	Conducta de milioane
Charles C. Manz	Puterea eșecului
Brian Tracy	Viitorul depinde de tine
Frank Bettger	Cum am devenit expert în vînzări
George R. Walther	Influența limbajului pozitiv
Roberta Cava	Comunicarea cu oamenii dificili
Ken Blanchard	Managementul și valorile
Phillip C. McGraw	În căutarea sinelui
William Bridges	Managementul tranziției
Charles Lever	Viața ca o cursă cu obstacole
Ken Blanchard, J. Stoner	De la scop la realizare
Burke Hedges	Marketing la indigo
Paul Hanna	Și tu poți avea succes
Ken Blanchard, M. Muchnick	Rețeta unui lider
Jim Loehr, Tony Schwartz	În formă la serviciu și acasă
Burke Hedgesf	De la lectură la bani
Dale Carnegie	Cum să te bucuri de viață și de slujbă

FAMILIA LA CURTEA VECHE

Ross Campbell, Gary Chapman	Cele cinci limbaje de iubire ale copiilor
Zig Ziglar	Secretul căsniciei fericite
Spencer Johnson	Mamă la minut
Spencer Johnson	Tată la minut
Allan Pease	De ce bărbații se uită la meci
Barbara Pease	și femeile se uită în oglindă
Gary Chapman	Speranțe pentru cei despărțiți
Ross Campbell	Copiii noștri și drogurile
Ross Campbell	Educația prin iubire
Gary Smalley	Cum să-ți înțelegi soțul
A. Faber, E. Mazlish	Comunicarea eficientă cu copiii
Jacques Salomé	Vorbește-mi... am atîtea să-ți spun
Gary Smalley	Cum să-ți înțelegi soția
Donald McCullough	Politețea de zi cu zi
Jamie Turndorf	Arena conjugală
David Reuben	Orice femeie poate!
M. J. Elias et al.	Inteligența emoțională

	în educația copiilor
Jacques Salomé	Mami, tati, mă auziți?
M. J. Elias et al.	Stimularea inteligenței emoționale a adolescenților
Laura Schlessinger	10 motive stupide care distrug un cuplu
Allan & Barbara Pease	El e cu minciuna, ea vorbește-ntruna
Dr. Phillip C. McGraw	Salvarea relațiilor
Jacques Salomé	Singurătatea în doi nu e pentru noi
Dr. Laura Schessinger	Greșelile părinților îi pot distruge pe copii
Gary Chapman	Cele cinci limbaje ale iubirii

BIBLIOTERAPIA

M. Scott Peck	Psihologia minciunii
Eckhart Tolle	Puterea prezentului
Sue Knight	Tehnicile programării neuro-lingvistice
Boris Cyrulnik	Murmurul fantomelor

SĂ FII SĂNĂTOS

Deepak Chopra	Insomnia
Deepak Chopra	O digestie perfectă
Deepak Chopra	Comportamente dependente
Deepak Chopra	Greutatea ideală
Jean Carper	Cum să-ți păstrezi sănătatea creierului
Dr. Arthur Agatston	Slăbește sănătos cu dieta South Beach

ROMANELE de CURTEA VECHE

Bogdan Burileanu	A treia dimensiune
Ioan Lăcustă	După vânzare

COMPLETE IDIOT'S GUIDE

Frankie Avalon Wolfe, Ph. D.	Reflexoterapia

Vă rugăm să trimiteți comanda dumneavoastră pe adresa:
CURTEA VECHE PUBLISHING, str. arh. Ion Mincu nr. 11, sector 1, 011356, București

sau

e-mail: arsene@kappa.ro; internet: www.curteaveche.ro